

MC
111.440

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
190. SZÁM KIADVÁNYAI 190. SZÁM

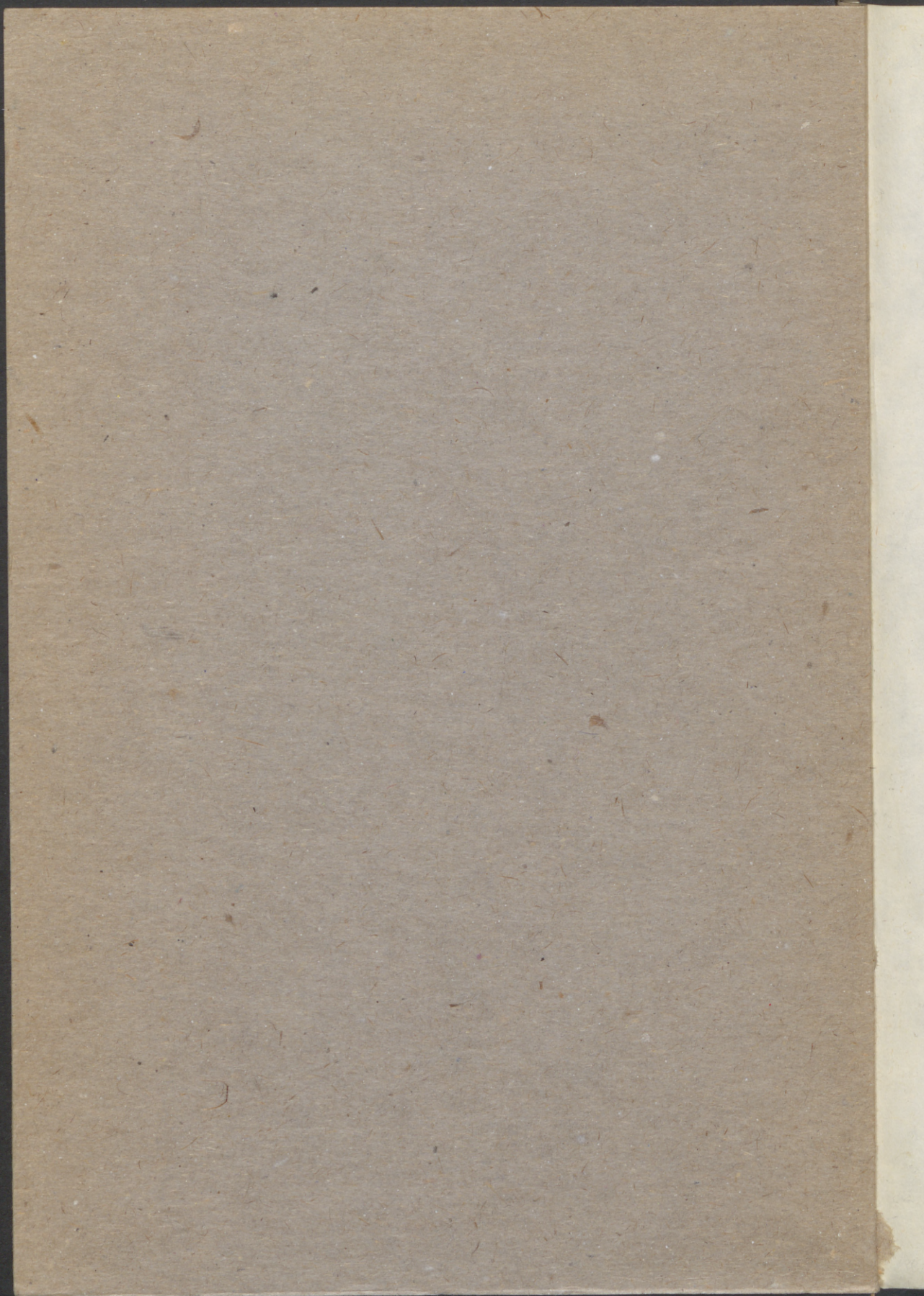
A mihályi nyelvjárás változásai
1889 és 1989 között

Írta:

KISS JENŐ

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST
1990

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
190. SZÁM KIADVÁNYAI 190. SZÁM

**A mihályi nyelvjárás változásai
1889 és 1989 között**

Írta:

KISS JENŐ

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST
1990

ISSN 0133 – 218 X
ISBN 963 7530 04 5

MC 111.440

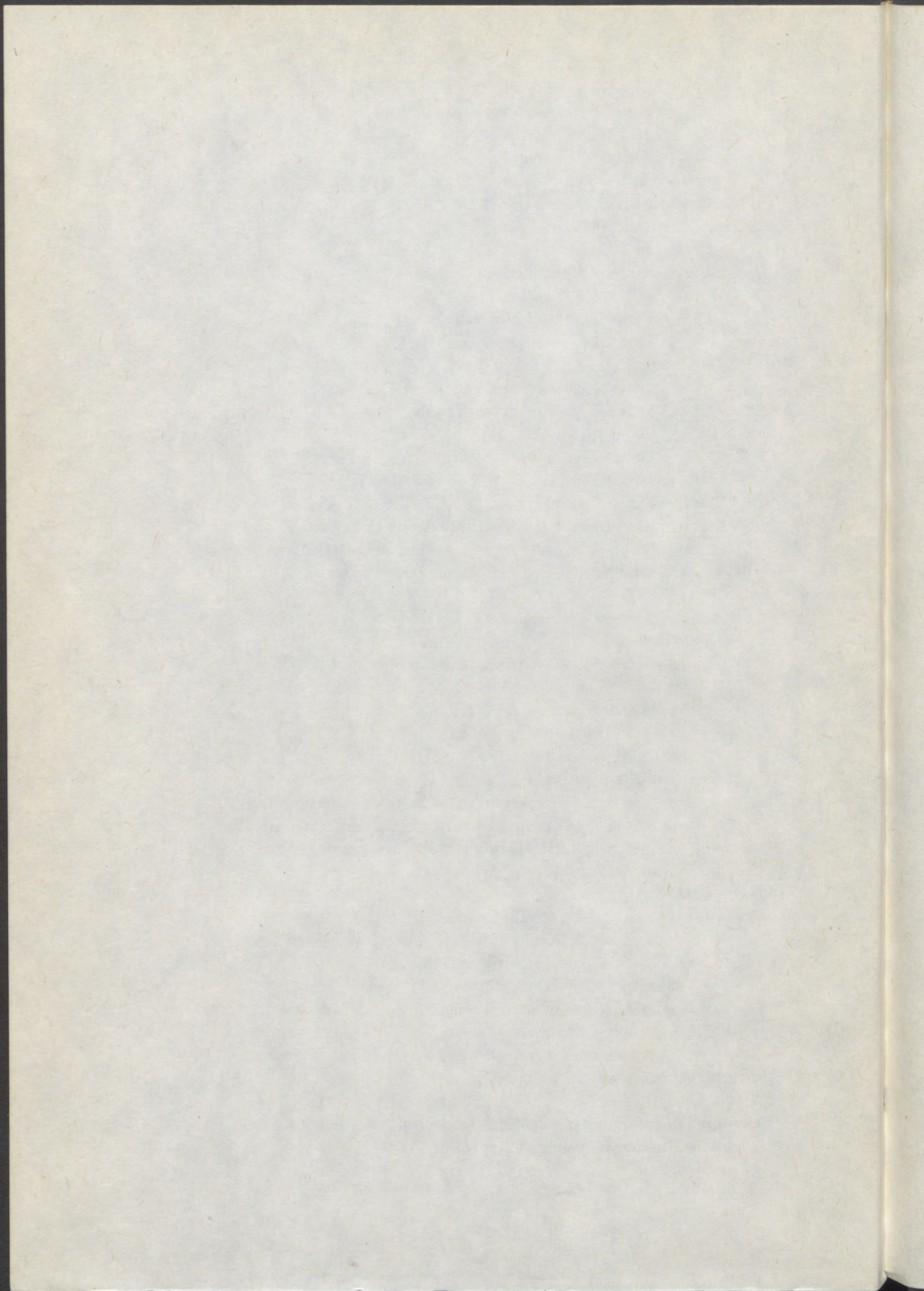
1991

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés	7
1. Célkitűzés	7
2. A változásvizsgálat	10
1. Archaizmusok és neologizmusok	12
3. A források	14
0. A forrásokról általában	14
1. A századforduló évtizedei: 1889–1913.	14
2. A nyelvAtlasz mihályi adatai: 1956–1963.	17
3. A nyelvAtlasz utáni gyűjtések: 1965–1989.	18
II. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között	19
A. Hangtan	19
1. A fonémaállomány	19
2. A fonémaváltozatok	19
0. Általános megjegyzések	19
1. Kihalt	20
2. Visszaszorult	20
3. Terjed	23
3. A fonémagyakoriság	23
1. A vizsgálat módja, szempontjai	23
2. A mássalhangzók	24
1. A szótagzáró <i>l</i>	24
2. Az <i>l</i> -ezés	27
3. Az <i>n</i> -ezés és <i>ny</i> -ezés	27
4. Mássalhangzók rövidülése	29
5. Hasonulások	29
6. Nazalizáció	30
7. Mássalhangzó-torlódás szó elején	30
8. Hiátustöltők	31
3. A magánhangzók	31
1. Az <i>á</i> -zás	31
2. Az <i>á</i> utáni <i>o</i> -zás	31
3. Az <i>ē</i> -zés	32
4. Az <i>ö</i> -zés	32
5. Az <i>i</i> -zés	33
B. Alaktan	33
1. A tötípusok	33
1. Az <i>ó</i> -t <i>a</i> -val, az <i>ő</i> -t és <i>ü</i> -t <i>e</i> -vel váltakoztató tötípus	33
2. A szóvégi paradigmatis <i>n</i> ~ <i>ny</i> váltakozás	34
3. A hangzóhiányos tövek	34
4. Az <i>l</i> -es változatú főnévi tötípus	34
5. Néhány igealak	34

6. <i>Aluszik, fekszik</i>	34
7. A <i>j</i> -s névszótótípus	34
8. <i>Észik, iszik, vüsz</i>	35
9. <i>Keves, nehéz; mesel; ábéce, véce; bibe</i>	35
10. <i>Hi, szí, ví</i>	35
11. Az <i>á</i> -s változatú tótípus	35
12. <i>Gyün</i>	35
13. <i>Bagó</i> 'bagoly'	35
14. Ritka igealakok	35
2. A képzők	35
1. A főnévi igenév képzője	35
2. CIÓ, TÓRIUM	36
3. Törövidítéses-képzős származékok	36
3. A jelek	36
1. Birtokos személyjelezés	36
2. A középfok jele	38
4. A ragok	38
1. Névszóragok	38
2. Igeragok	39
5. A ragozás	39
1. Az ikes ragozás	39
2. Az ún. suksük-nyelv	40
3. Az sz raggal alakult igék	40
C. Mondattan	40
1. Kihalt	40
2. Visszaszorult	40
3. Visszaszoruló	42
4. Terjed	43
D. Frazeológia	43
1. 1892–1896	43
2. 1980–1985	45
E. Szókészlet	46
1. A szókészlet változásának a vizsgálata	46
2. Archaizmusok és neologizmusok	47
3. A rendező elvek	49
4. Fogalmi archaizmusok és neologizmusok	50
1. Kihalt	50
2. Visszaszorult	51
3. Új	53
5. Névbeli archaizmusok és neologizmusok	53
1. Kihalt	53
1.1. A köznyelvvél egyezővé vált	53
1.2. A köznyelvvél nem egyezővé vált	56
2. Visszaszorult	56
2.1. A köznyelvvél egyezővé vált	56

2.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált	58
3. Új	58
3.1. A köznyelvvel egyezővé vált	58
6. Jelentésbeli archaizmusok és neologizmusok	59
1. Kihalt jelentések	59
2. Visszaszorult jelentések	60
3. Új jelentések	61
7. Alaki archaizmusok és neologizmusok	62
1. Kihalt	62
1.1. A köznyelvvel egyezővé vált	62
1.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált	62
2. Visszaszorult	62
2.1. A köznyelvvel egyezővé vált	62
2.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált	63
3. Új	64
3.1. A köznyelvvel egyezővé vált	64
3.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált	64
8. XX. századi neológ szavak	64
9. Változatok és változások a nyelvátlasz mihályi adataiban	66
10. Változások az 1970-es évek elejének mellékalak pozíciójú, normatív alaki tájszavai körében	68
III. A változások: elemzések, következtetések, összegzés	70
1. Hangtani változások	70
1. Hangtani változások — változási tendenciák	70
2. A nyelvjárási fonémaelőfordulási többletek (<i>buborka</i> : <i>uborka</i> -típus) és hiányok (<i>tóp</i> : <i>talp</i> -típus) változásai	72
3. Hangtani változások a toldalékokban	73
4. Összefoglalás	74
2. Alaktani változások: összefoglalás	74
3. Vizsgálatok a nyelvjárási szókészlet változásának a körében	75
1. Változatpárok, változatsorok a nyelvjárási szókészletben	75
2. Poliszémia és jelentésváltozások a nyelvjárási szavak körében	76
3. Változások források (Zsirai, nyelvátlasz, MihHAL.) szerint a statisztika tükrében	78
4. A nyelvjárási szókészlet változásáról: összefoglaló kitekintés	79
1. A nyelvjárási, illetőleg tájszavak visszaszorulásának üteme	79
2. Változások a lexikai típusok szerint	82
3. A tájszavak változásának típusai	84
4. A nyelvjárási sajátosságok megőrződését, továbbélését segítő fontosabb, nyelven belüli tényezők	86
4.1. A köznyelviesülés folyamatát segítő nyelven belüli tényezők	89
5. Rövid változásvizsgálati summázat	90
Veränderungen in der Mundart von Mihályi zwischen 1889 und 1989 (deutsche Zusammenfassung)	91

I. BEVEZETÉS

1. Célkitűzés

A nyelvi változások vizsgálatával – minthogy az állandó változás minden élő nyelv jellemzője – a nyelv életének lényeges pontját érintjük. Ez teszi érthetővé a diakrón kutatások fontosságát és népszerűségét. De ez a fő magyarázata a regionális nyelvi változások vizsgálatára Európa-szerte jelentkező nagy lendületének is. Aligha kétséges, hogy egy ideje már mind volumenét, mind pedig intenzitását tekintve a legnagyobb változások az európai nyelvek regionális változataiban zajlanak (l. például K. J. Mattheier in: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin, New York, 1983. Zweiter Halbband 1457). A napjainkban gyorsan születő és zajló nyelvi változások vizsgálatára éppen ezért a nyelvjárások és a belőlük alakuló változatok nagyszerű lehetőséget kínálnak. Annál is inkább, mert a nyelvi változásokat – amely változások komplex, tipikus társadalmi folyamat – a mindenkori szinkroniában a maguk nyelven belüli és nyelven kívüli tényezőinek az összefonódottságában van módunk megfigyelni s leírni (vö. már Bárczi: I. OK. 1955: 85–6; 1. még Deme: MNy. 1973: 264; Imre Samu: *Magyar Fonetikai Füzetek* 12. sz. 15; Benkő, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 213kk.). S ha szinkrón leírásainkat, megfigyeléseinket a közelmúlt nyelvi változásaival szembesítjük, akkor a nyelvi változásokról még többet s biztosabban, pontosabban tudunk, mivel „A nyelv változásait mozgó hatóerők leginkább a jelenben, ill. a jelen és a közelmúlt összevetésekor figyelhetők meg” (Károly Sándor: *NytudÉrt.* 104. sz. 49).

A magyar nyelvtudományban a nyelvátlasz jóvoltából abban a helyzetben vagyunk, hogy a nyelvjárásokban zajló bizonyos változásokat jól nyomon követhetjük. Az 1949 és 1963 között gyűjtött atlaszadatok ma már – mikrodiakróniai vizsgálókat lehetővé tevő – nyelvtörténeti forrás (l. Deme in: *A magyar nyelvjárások atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme L. és Imre S. Bp., 1975. 121). A nyelvátlasz rögzítette állapotot minél több egykori kutatópontra – természetesen megfelelő területi elosztásban – volna kíváncsi szembesíteni a mai állapottal. Ahol pedig lehetőség van rá, a vizsgálatot – az atlaszadatoknál régebbi nyelvjárástörténeti forrásoknak a bevonásával – mélyíteni volna célszerű időben is. A jelen leírásban – a mihályi nyelvjárásra vonatkozóan – erre vállalkozom.

Az efféle változásvizsgálatok időben természetesen nemcsak visszafelé bővíthetők, illetőleg mélyíthetők (történeti adatok megléte esetén), hanem „előre” is, ha a vizsgált nyelvváltozatot, illetőleg nyelvközösség nyelvvállapotát meghatározott időközönként felmérjük, leírjuk, rögzítjük. Minthogy pedig a mindenkori szinkrón adatok minősíthetők a legsokoldalúbban s leghitelesebben (1. Benkő: Nyelvtörténet és mai nyelv. In: ÁltNyelvTan. V, 45kk.), s minthogy a tudományos módszerek is fejlődnek, valamint az adatrögzítést és feldolgozást segítő technikai lehetőségek korábban nem sejtett módon bővülnek az elektronikának köszönhetően, a nyelvi változásvizsgálat előtt – az egyre pontosabb, sokoldalúbb szinkrón állapotfelvételek jóvoltából első sorban – új távlatok nyílnak. Talán ez a kissé fellengzősnek tűnő kijelentés sem túlzás, ha a nyelvi változások indulása, terjedése nyelvszociológiai és társadalomlélektani okainak az ily módon való alapos megfigyelhetőségére, s a különböző szinkrón metszetek tényeinek és tanulságainak az egybevethetőségére gondolunk. A mondottakból következik az a természetesnek mondható igény, hogy a magyar nyelv valamennyi – az államhatárokon belüli és kívüli – beszélt változatáról készüljenek meghatározott időközökben felvételek. A nyelvjárásokra vonatkozólag ezt annak idején Végh József (MNy. 1941: 326), a regionális köznyelviségre vonatkozólag pedig a közelmúltban Imre Samu (1. Balogh Lajos in: DialSzimp. 1982: 132) javasolta (a magyar nyelvatlaszhoz kapcsolódó hangfelvételekről 1. Balogh–Végh in: MNyatlElm. 257kk.). Több országban ezt már évtizedek óta tervszerűen csinálják (a finnre vonatkozólag 1. P. Virtaranta: Das Finnische Tonbandarchiv – Geschichte und Gegenwart. In: Heutige Wege der finnisch Dialektologie. Studia Fennica 24. Helsinki, 1980. 175–189). Ezek a felvételek igen fontosak volnának a változásvizsgálat számára is, hiszen az egymást követő nyelvvállapotok egybevetése alapján a nyelvi változásokat is pontosan meg lehetne állapítani. A magyar nyelvre vonatkozó ilyenmű munkálatok irányítására, (egyetemekkel, főiskolákkal, kutatókkal való) összehangolására lehetőségeinél, adottságainál, eddigi szerepénél fogva a Nyelvtudományi Intézet a legalkalmasabb intézmény nálunk, minthogy a szükséges személyi, anyagi, technikai s egyéb feltételek ma leginkább itt összpontosulnak. Öröndötes, hogy a szóban forgó intézet kutatási programjában a beszélt nyelvi kutatások is szerepelnek, ekként: „Beszélt nyelvi kutatások (A beszélt nyelv vizsgálata a társadalmi és területi rétegződés figyelembevételével.) ... Rész témák: A budapesti beszéd vizsgálata. A beszélt nyelv területi változatainak vizsgálata. [Új bekezdésben:] Mivel a magyar nyelv beszélt változata mindmáig leíratlan, a beszélt nyelv mindenkori állapotának rögzítése, az egymást követő nyelvvállapotok összevetése alapján pedig a változások leírása az intézet állandó feladata kell, hogy legyen. Ugyancsak fontos a magyar területi változatai körében a nyelvjárásoktól a köznyelv irányába ható egységesülési tendenciának a nyomon követése, irányainak és hatókörének a megállapítása” (Herman József: Tájékoztató a Nyelvtudományi Intézet munkatervéről. MNy. 1988: 398). Feltétlenül kíváncsú, hogy a tematikai kör ne szűküljön, sőt, hogy a határainkon kívüli magyar beszélt nyelv (beleértve természetesen a diaszpóra-magyarságét is) felvétele is mielőbb az elvégzendő feladatok közé soroltassék.

A jelen leírás tárgya a mihályi nyelvjárásnak azok a – rendelkezésre álló források alapján megállapítható – változásai, amelyek 1889 és 1989 között következtek be. A leírásban a források különböző időpontból származó ugyanazon

adatait szembesítem részben egymással, illetőleg minden esetben mai megfelelőjével. Diakrón, egészen pontosan nyelvjárástörténeti vizsgálat ez, amelynek utolsó állomása a mai (1989.) nyelvjárási állapot. Mint ilyen a leírás a magyar nyelv történetére irányuló vizsgálatokba ágyazódik, s elsőként kísérli meg nálunk egy helyi nyelvjárás elmúlt száz évének a változásait a rendelkezésre álló, megbízható teljes forrásanyag alapján bemutatni. (Az, hogy kerek száz évről van szó, a forrásoknak köszönhető véletlen.)

A leírás célja kettős: adatolni és rendszerezni a változásokat. Nyilvánvaló, hogy a források a nyelvjárásnak csupán bizonyos szeleteit mutatják, hogy tehát a segítségükkel megállapítható változások a nyelvjárást ért változásoknak egy része csupán. Ám az így regisztrálható, valamennyi nyelvi szinten jelentkező változások mégis csak jól mutatják a nyelvjárás változásának fő sajátosságait, törvényszerűségeit, tehát érzékeltetik egyszersmind a magyar nyelvjárások módosulásának folyamatát általában is, éppen ezért általánosítható tanulságokkal is szolgálnak. — Természetesen bővíteni lehetett volna több szemponttal is valamennyi részleg vizsgálatát. Úgy gondolom, ezekre akkor térek vissza, ha a változásvizsgálatot tovább szélesítem a szinkroniában. Kíváncsún láttnám továbbá, ha a magyar nyelvterület több pontjáról is készülnének — célkitűzésüket tekintve ehhez a monográfiához hasonló — leírások, elemzések, mivel a nyelvjárásközi vizsgálatok a nyelvjárási anyag megszólaltatásának a lehetőségét, a tanulságok levonásának s egyáltalán: az alkalmazható módszereknek és eljárásoknak körét is (nyelvföldrajz!) növelnék.

A történeti anyag csak a nyelvi szinten lezajlott és zajló változások (egy részének a) számbavételére ad lehetőséget. A pragmatikai szinten bekövetkezett módosulásokról a legtöbb forrás szót sem ejt, idevágó észrevételek, megállapítások csak az újabb közlésekben fordulnak elő. Ezért a jelen leírás is a nyelvi szint változásainak a leltározására s rendszerezésére kénytelen szorítkozni.

Magyarországon a módszeres regionális változásvizsgálatoknak még csak az elején tartunk. Ezért a nagyívű összegzés, a dialektológiai változásvizsgálat eredményeinek elméleti vonatkozású általánosítása, illetőleg szélesebb összefüggésekbe integrálása később elvégzendő feladat. Ezt a munkát világos koncepciójú empirikus leírásoknak kell megelőzniük (l. például A. Wierzbicka: *Language in Society* 1988: 108). A magyar nyelvjárásoknak, illetőleg regionális változatoknak a változására irányuló vizsgálatokat a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán tartott előadásomban tekintettem át, ennek ismétlésétől eltekintek. Szándékosan nem foglalkozom továbbá a nyelvi változásokat tárgyaló összefoglaló, általánosító igényű tanulmányokkal sem. A nyelvjárás szinkroniájában, illetőleg a falu nyelvében most zajló változásoknak, a szinkrón dinamizmusnak a vizsgálata a nyelvtörténetitől több ponton is eltérő módszerbeli kérdéseket vet föl, ezért itt nem foglalkozom velük. Idevágó mihályi vizsgálataimnak az eredményeit egy nyelvészociológiai és nyelvlélektani alapvetésű, részletesebb szinkrón leírásban kívánom összegezni.

A z a n y a g k ö z l é s r ől. — Az adatokat eredeti, a forrásokban közölteknek megfelelő alakban közlöm, kivéve a Mihályi tájszótár kettőshangzós adatait: ezekben ugyanis nem jelölöm a diftongusokat (ahogy bizonyos korábbi leírásaimban sem, l. például MihHAL. 35), helyettük a megfelelő hosszú magánhangzót írom (tehát például *fóros*-t a *f^uóros* helyett). A tájszótárbeli címszóra csak akkor utalok, ha a közölt nyelv-

járási szóalak alapján esetleg nehézségekbe ütközne a visszakeresése (ahogy például az *ímölös* címszávé, l. *émelyes*). A forrásokban előfordulnak olyan adatok, amelyekről kideríthető helytelen voltak (nyilvánvaló elírás, sajtóhiba, következetlenség). Ahol tehettem, kiderítettem ezeket (l. I.3/1. és I.3/2. a.). Forrásaimnak a szavak társadalmi érvényére vonatkozó megállapításait nem módosítottam, s visszamenőleg sem minősítettem egykor volt szinkrón állapotok szociális érvénye szerint, még ha ez az „egykor volt” a közelmúltban volt is. Ez ugyanis tudományosan igazolhatatlan volna.

Azon sokáig töprengtem, hogyan közöljem nyelvjárástörténeti adataimat, különös tekintettel azokra, amelyek több forrásban is előfordulnak. El is készítettem egy ún. szókészleti változás-vizsgálati adattár nyersváltozatát, amelyben szócikkessítve foglaltam össze a változásvizsgálati szempontú tudnivalókat (egy esetleges későbbi számítógépes tárolásra, illetőleg feldolgozásra is gondolva). Ez a helytakarékos megoldás azonban többféle szimbólumot föltételez, s bizonyos, ezzel kapcsolatos korábbi negatív tapasztalataim alapján egyelőre inkább lemondtam erről a megoldásról, s forrásaim időbeli sorrendjében valamennyi változás előzmény: következmény tagját közlöm, ha tehát több forrásban is előfordulnak, akkor többször. Az anyagközlésre vonatkozó némely kiegészítő tudnivaló azon fejezetek előtt is olvasható, amely fejezetek előtt ezt szükségesnek ítéltam (I. 3/3. és II. E. 5. a.).

Bizonyára feltűnik, hogy az egyes nyelvi szintek tárgyalása között milyen nagy területi különbségek vannak. Ennek két, a feldolgozón kívül álló, objektív oka van. Az egyik: a nyelvi változások leginkább a szókészletet érintik, a mondattant a legkevésbé. A másik: a források szabják meg, hány s milyen adattal dolgozhatunk. Márpedig a források – ebben az esetben (is) – elsősorban a szókészleti, illetőleg – az alaki tájszavak nagy száma miatt – a hangtani vizsgálatot tették lehetővé.

Itt közzéteendő leírásom szakmai bírálói közül Deme László és Imre Samu kritikái észrevételeiből okulhattam – és okultam, illetőleg hasznosítottam is – a legtöbbet.

2. A változásvizsgálat

Valamennyi élő nyelvet, tehát a ma beszélt nyelvjárásokat is a szüntelen változás, az állandó módosulás jellemzi. E változás a nyelvek, nyelvváltozatok valamennyi szintjén zajlik, ha szintenként s nyelvtörténeti szeletenként eltérő ütemben és mértékben is. A nyelvi változásoknak két, egymással szorosan összefüggő, az esetek többségében egymást föltételező, ellentétes oldala van: az új elemek, jelenségek születése és terjedése, illetőleg a meglevők visszaszorulása és kihalása.

Minden nyelvi változás esetén három magyarázatra szoruló mozzanatot kell megkülönböztetni. 1. azt, hogy a változás bekövetkezett, 2. a változás mibenlétét (melyik elem mivé változott), s 3. a változás nyelven belüli „újtát” a közösség nyelvhasználá-

tában (terjed, elakad stb.) (1. Herman József: MNy. 1982: 5). Ami pedig a nyelvi változások típusait illeti, Kiparsky nyomán négy típust különböztethetünk meg: 1. új elem kerül a rendszerbe, 2. eltűnik egy elem a rendszerből, 3. csak az elemek közötti összefüggések jellege változik, 4. egyidőben tűnik el a régi s jelenik meg az új (Linguistic Universals in Linguistic Theory. New York, 1968. 171–202, a rendszerezést l. 120).

Akár a nyelvi rendszer egészére, akár annak egy vagy több részlegére terjed ki a vizsgálat, két megközelítéssel vizsgálódhatunk. Vagy különböző idejű szinkrón metaszetek megfelelő adatainak az egybevetésével dolgozunk, tehát diakrón vizsgálatot végzünk, vagy valamely egyidejű nyelvallapotnak a szinkrón dinamizmusát írjuk le az általános használatú, normatív formáknak a már vagy még nem általános használatú, tehát archaikus és neológ alakoktól való elkülönítésével és rendszerezésével. Ideális esetben olyan, különböző időpontokból származó szinkrón állapotleírással, -leírásokkal dolgozhat a kutató, amelyekben az adatok minősítve vannak a szinkroniában betöltött szociális érvényük szerint. A történeti adatok segítségével, tehát az előzmény: következmény szembesítésével megállapíthatjuk a lezajlott változásokat, s egyzsersmind időben is mélyíthetjük a diakrón vizsgálatot.

A nyelvben zajló változások minél pontosabb leírásához több vizsgálati szempontra is szükség van. Közöttük vannak általánosak, amelyek valamennyi nyelvi változás vizsgálatában alkalmazhatók, s vannak olyanok, amelyek egy-egy nyelvi részleg vizsgálatában vagy egy-egy speciális megközelítés esetén alkalmazandók. Leírásomban két általános változásvizsgálati szempontot következetesen érvényesítek. Az egyik a *k i f e j e z é s f o r m a* vagy/és a *f u n k c i ó* változott-e; a másik: *h o g y a n* módosult a nyelvi elem, *j e l e n t é s* *t á r s a d a l m i é r v é n y e* (neologizálódás és archaizálódás). A speciális változásvizsgálati szempontok közül kiemelem – nyelvjárástani szempontból való fontossága miatt – azt, amelyik a *v á l t o z á s i r á n y á n a k* a differenciált leírását van hivatva elősegíteni azzal, hogy különbséget tesz a köznyelvvél egyezővé vált és a köznyelvvél nem egyezővé vált-nyelvjárási elemek és jelenségek között. Kétségtelen ugyanis, hogy a nyelvjárások változásának legfőbb oka és tényezője ma a köznyelvi hatás.

Nyelvjárási változásvizsgálati lehetőségeinket is forrásaink szabják meg elsődlegesen. Annak a nyelvjárásnak a változásáról, amelyből csak mai adataink vannak, nem sokat mondhatunk. Eleve előnyösebb helyzetben vannak azok a nyelvjárások, amelyek nyelvatlasz-kutatópontok voltak. Ezekből ugyanis – az atlasz adatai révén – tekintélyes mennyiségű s kiváló minőségű, hangtani, morfológiai, alaktani és lexikológiai vizsgálatokra egyként alkalmas forrásanyag áll rendelkezésünkre. A változásvizsgálati lehetőségek annak arányában szinte hatványozottan növekednek, minél régebbi s minél részletesebb további nyelvjárási leírások és adatok vannak egy-egy nyelvjárásból.

A változásvizsgálat mindig viszonylatvizsgálat, összefüggés-vizsgálat. Lényegét kérdések formájában is összegezhethetjük: *mi, mikor, hogyan s miért* változik? Az archaizmusokra vonatkozólag így: *mi, mikor* (mivé változva) *s miért* szorul(t) vissza? A neologizmusokat tekintve pedig ekként: *mi, mikor* (mivé változva) *s miért* terjed(t) (el)? A zárójeles kitétel (mivé változva) nélküli megfogalmazás azokra az esetekre vonatkozik, amelyekben a nyelvi elemnek, jelenségnek sem funkciója, sem alakja nem változott, nem változik, csupán társadalmi érvénye. Ilyen például a *magvető*.

1. Archaizmusok és neologizmusok

A mindenkori norma felől nézve a normatív elemek, jelenségek között vannak nem változók és módosulóban levők. Az előbbiek az általánosan ismert és használt, az utóbbiak az általánosan ismert, de (már vagy még) korlátozott használatú, illetőleg nem általánosan ismert, tehát archaikus és neológ elemek és jelenségek. A nyelvi változások létrejöttében, terjesztésében, befolyásolásában mind a normatív, mind pedig a nem normatív elemek és jelenségek játszhatnak szerepet. E tekintetben azonban nagy különbség van közöttük az előbbiek javára. (A normatív elemeket szokás aktív vagy produktív, a nem normatív elemeket, jelenségeket pedig passzív vagy improduktív jelzővel is illetni. Tudatosan kerülöm e megnevezéseket munkámban, mert változásvizsgálati szempontból nem pontosak. Egyrészt ugyanis – az analógia révén – a kiszorulóban levő elemek is beleszólnak-beleszólhatnak a nyelvi változásokba. Másrészt pedig a neologizmusok nagy részét éppen az egyre növekvő aktivitás jellemzi.)

A szociálisan nem általános érvényű elemek és jelenségek közül a normából vagy norma felől ki- és visszaszorulók az archaizmusok, a normába vagy norma felé tartók pedig a neologizmusok. Az archaizmusoknak hagyományosan két típusát szokás megkülönböztetni: a kihalt és visszaszorult, tehát a már egyáltalán nem használt, illetőleg a perifériára szorult elemek és jelenségek kategóriáját. A neologizmusok vizsgálatában efféle különbségtétel nem alakult ki (de vö. MihHAL. 18–9). A nyelv legváltozékonyabb részlegének, a szókészletnek a változásvizsgálatában vált elsősorban nyilvánvalóvá, hogy az archaizmusok és a neologizmusok tovább differenciálhatók. Azonban csak akkor, ha ennek a föltételei – ti. a forrásbeli, illetőleg az ehhez szükséges gyűjtési, megfigyelési, nyelvváltoztat ismeretei föltételek – biztosítva vannak. Nehezíti a differenciálást, hogy nincs egzakt mérőműszerünk (közismert, hogy ennek „a nyelv hihetetlen rendszerbeli és használati bonyolultsága” az oka: Benkő in: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss J. és Szűts L. Bp., 1988. 1: 16; a szóban forgó minősítésekkel is kapcsolatos nehézségekre l. Kovalovszky in: Szót Tan. 127 és Nagy Ferenc, Kvantitativ nyelvészet. Tankönyvkiadó. Bp., 1972. 35). Korábbi forrásaim közül csak a nyelv-atlasz jelölte az archaizmusokat és neologizmusokat. Mindezek miatt a jelen leírásban az archaizmusoknak két csoportját különítem el (a kihaltak és a visszaszorultak csoportját (a kivételt l. II. C. 3.a.), a neologizmusokat pedig nem is differenciálom. Azonban ahol ezt kellőképpen igazolhatónak látom, ott az említett csoportokon belül a mai állapotra vonatkozóan jelzem a gyakoribb vagy ritkább használatot (hogy egy későbbi változásvizsgálat lehetőségeit növeljem ezzel).

A r c h a i z m u s o k: 1. „kihalt” kategória = azon elemeknek és jelenségeknek a csoportja, amelyek a gyűjtés idején a spontán, természetes beszédben nem fordulnak elő.

2. „visszaszorult” kategória = azon elemeknek és jelenségeknek a csoportja, amelyek ugyan előfordulnak a spontán beszédben is, de már nem részei a normának, nem ismeri őket a nyelvközösség valamennyi tagja, ismeretük s főként használatuk nagyrészt az idősebb nemzedékhez kötődik, de az ő beszédükben is ritkán s közvetlenül fordulnak elő.

N e o l o g i z m u s o k: azon elemeknek és jelenségeknek a csoportja, amelyek a gyűjtés idején ritkán, bár növekvő gyakorisággal fordulnak elő, s amelyeket többnyi-

re inkább csak bizonyos – a nyilvánosság irányába mutató – beszédhelyzetekben használnak a nyelvközösség tagjai.

Az eddigi vizsgálatok középpontjában az archaizmusok állottak. A neologizmusok közismerten mostohagyerekként kezeltettek, talán annak a szemléletnek is köszönhetően, amelyet Saussure úgy fogalmazott meg, hogy a nyelvi újítások „csak akkor lépnek be vizsgálódási körünkbe, amikor a közösség befogadja őket” (Bev. 125). A neologizmusokkal módszeresen nálunk is csak újabban, a nyelvatlaszgyűjtések óta foglalkozik a dialektológia. A neologizmusok iránti érdeklődést a nyelv dinamikus szemlélete és a változásvizsgálatok megindulása növelte meg. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy az archaizmusokat könnyebb megállapítani és elkülöníteni, mint a neologizmusokat. A régi és az új elemek differenciáltabb vizsgálatában is a régiek elkülönítése könnyebb. Az archaizmusok egyik részét, a kihaltak bizonyos hányadát ugyanis történeti források segítségével igazolhatjuk. Az archaizmusok másik részét, a szinkroniában meglevőket, csak már perifériára szorultakat is felszínre hozhatjuk sok megfigyeléssel. Ezek ugyanis kirínak a gyakran használt szavak sorából, feltűnnek kissé már szokatlan hangalakjuk, illetőleg stílushatásuk miatt. A neologizmusokat tapasztalataim szerint nehezebb megállapítani, s még nehezebb differenciálni. A neologizmusok ugyanis általában nem annyira feltűnőek, mint az archaizmusok, mivelhogy az esetek túlnyomó többségében a köznyelvhez közelebb álló vagy azzal megegyező alakok a nyelvjárások neologizmusai. Márpedig a köznyelvi vagy köznyelvies alak kevésbé feltűnő a nyelvjárási beszélők kettősnyelvűségének az idején, s persze nemcsak a nyelvjárásai beszélő, hanem a (köznyelvet jól ismerő, sőt elsősorban azt ismerő) gyűjtő számára is. Azon kívül a neologizmus gyakran a falu nyelvének nem abban a változatában, ti. a nyelvjárásban bukkan föl, amely alapján dönthetünk társadalmi érvényéről, hanem a regionális köznyelviség szintjén valahol. Ellentétben az archaizmusokkal, amelyek mindig a nyelvjárásai alaprétteghez kötődnek. De míg a nyelvjárásai norma ismeretében s kellő megfigyeléssel mégiscsak megállapíthatjuk, melyek a nyelvjárás új, terjedő elemei, afféle több fokozatú különbséget igencsak nehéz, sőt többnyire lehetetlen tennünk, amit az archaizmusok vizsgálatában megtehetünk.

Ami pedig az archaizmusok és neologizmusok szinkroniabeli arányát illeti: az archaizmusok általában mindegyik nyelvi szinten többségben – a szókészletben döntő többségben – vannak a neologizmusokkal szemben. Ennek kézenfekvő a magyarázata. Egy-egy nyelvi elem vagy jelenség a normából kiszorulva általában lassan járja be pályájának lefelé ívelő szakaszát, az esetek többségében bizonyosan lassabban, mint ahogy egy fölbukkant neologizmusból általános használatú nyelvi elem vagy jelenség lesz. Azaz: mindenegyes egyidejű nyelvállapot néhány megelőző szinkrón metszet archaizmusainak egy részét örökli, azok mintegy összegződnek a mindenkori szinkroniában. A neologizmusok általában nem maradnak sokáig neologizmusok. Viszonylag rövid idő alatt eldől a sorsuk: vagy általánosan ismertté válnak, vagy pedig – amilyen gyorsan jöttek, olyan gyorsan – eltűnnek, némelykor úgy, hogy még a perifériáról sem tudnak beljebb kerülni. Azaz: a neologizmusok a szinkrón nyelvállapotban karriert csinálnak általában, normatívvá válnak. Emiatt a következő egyidejű állapot nem örököl előzményéből sok neologizmust, azokat neki magának kell „kitermelnie”.

3. A források

0. A forrásokról általában

A számbajöhető források közül csak azokat vonom be a vizsgálatba, amelyek minden kétséget kizáróan Mihályiból származnak, s amelyeket nyelvi-nyelvészeti céllal gyűjtöttek. Nem vizsgálom tehát a „Rábaköz” és „rábaközi” címszó alatt publikált anyagokat sem. A mihályi nyelvjárás történetének a tanulmányozására természetesen nem nyelvi-nyelvészeti céllal készült források is alkalmasak. A levéltári anyagra és olyan kézírásos dokumentumokra gondolok, amelyek nem levéltárakban vannak, illetőleg lappanganak. Ilyen például a mihályi céh kézírásos pénztárkönyve (1838–1875.), amelyet bemutatván egynémely nyelvjárási jellemzőjéről is szóltam (SoprSz. 1984: 81–4). Ilyen egy volt mihályi tanítónőnek az 1920-as évekből származó kézíratos néprajzi gyűjtése, amely tartalmaz frazeologizmusokat is (közzétettem: SoprSz. 1981: 72–4). Ilyenek a mihályi plébánia és a vadosfai evangélikus lelkési hivatal (Mihályi evangélikussága Vadosfához mint artikuláris helyhez tartozott) kéziratárában megőrzött egykorú – nemcsak XIX. századi – dokumentumok, tehát levelek, kérvények, bejelentések, folyamodványok, elismervények, megrendelések, számlák, stb. (l. például SoprSz. 1969: 359). Ezeknek a forrásoknak a feldolgozása azonban többrendbeli s más természetű problémákat vet föl, mint amilyeneket a nyelvi-nyelvészeti céllal készült források. Azon kívül nem lett volna célszerű sem időben, sem anyagban túl sokat markolnom. Ha lesz időm, módom, idővel szeretnék majd sort keríteni ezeknek a forrásoknak a föl kutatására és megváltására is.

A vizsgálatba bevont források segítségével a mihályi nyelvjárás három szinkrón szeletét – s egybevetésükkel az ezen időszakban lezajlott változások egy részét – vehetjük szemügyre. Ezek: 1. a századforduló évtizedei (1889–1913.), 2. a nyelvátlasz mihályi adatainak gyűjtési, s az atlaszoz magnetofon-fölvételek készítése ideje (1956–1963.), valamint 3. a nyelvátlasz utáni gyűjtések évei (1965–1988.). A szókészleti változások jobb megragadása érdekében a harmadik szinkrón szeletet, tehát az atlaszgyűjtés utáni időszakot – ahol a források lehetővé teszik – két részre bontva vizsgálom. A hetvenes évek elejének nyelvjárási állapotát a nyolcvanas évek közepének, második felének a nyelvjárási állapotával vetem egybe.

Forrásaimat a fönti sorrendben, azon belül diakrón egymásutánban nevezem meg: hármat – ezek néhány sorosak: 1889, 1898, 1913 – szó szerint közlök, a többbit annotálom, egyről pedig – Zsirai tájszóközléséről – fontossága miatt részletesebben is szólok.

1. A századforduló évtizedei: 1889–1913

1. 1889 = N. K.: Megvallja. Nyr. 1889: 233. "(Ezt a rózsafajt nem vallja meg az ide való föld. – Nem vallja meg azt a gyümölcsöt a szőlőm. – Hallám Rábaközben, Mihályiban a plébánostól és Pázmádon Horvát Endrétől.)"

2. 1892–93 = Domonkos István: Szólásmódok. Nyr. 1892: 335, 381, 431–2, 475, 1893: 473, 522–3. – Közel 130 szólást, szójárást, szóláshasonlatot, kifejezést tartalmaz. Frazeológiai vizsgálatra alkalmas. Hangtanira nem, illetőleg csak kelő kritikával. A szerző gyűjtése helyéül *Nagy-Miháli*-t nevezte meg *Kisfalud* mellett. *Nagy-Miháli* Mihályi egyik elnevezése volt a történelmi Magyarországon (l. NytudÉrt. 103. sz. 15), Kisfalud vele szomszédos (egybeépült, vele egyesített, azonos nyelvjárást beszélő) falu. Az 1892-es közlésekben szerepel *Nagy-Miháli*, később már *Miháli* (ez felel meg a helyi ejtésmódnak).

3. 1896 = Domonkos István: Tréfás jelzők. Nyr. 1896: 429. – Mintegy 60 falucsúfolót, illetőleg -változatot tartalmaz. Frazeológiai vizsgálatra alkalmas, hangtanira csak igen erős kritikával.

4. 1898 = Domonkos István: (Válaszok a szerkesztőség kérdéseire Nyr. 1898: 236. „Sopron megyének Miháli községébe divatozik egy sütemény, úgy nevezik: *szalangaré*. Valószínű a *sal calium* nyomán, melyet *szarvas-só* néven árulnak s *fujókának* is neveznek, mivel a tésztaneműt, ha belekeverik, fölfújja. Egy paraszt asszony ennek a süteménynek készítését beszélte el, s így fejezte be: „utojjára pedig öregre törött cukorra köll behintenyi, hogy szép *rücskös* legyen! Később többször hallottam ezt a szót, mint a simának ellentétét, melyet eddig mint kemény, csúfolódó szavat ismertem. De mellette használják a *ripacsos* kifejezést is.”

5. 1913 = Zsirai Miklós: (2. Felelet a.) Mny. 1913: 48. „A rábaközi Mihályiban a *sering* szó *cserin*, *cseriny* hangalakban ismeretes. Jelentése: 1. vesszőfonat, a melyre az aszalásra szánt gyümölcsöt teszik; 2. az aszalás céljaira hevenyészett kunyhó; 3. szalmafonatos ágy”.

Zsirai Miklós: Adatok a rábaközi nyelvjárás szókincséhez. (Mihályi, Sopron megye). Mny. 1913: 425–9, 464–5. – Mind minőségét, megbízhatóságát, mind mennyiségét tekintve ez a szóközlés a legfontosabb forrás a századforduló mihályi nyelvjárásának a vizsgálatára. Ezért szólok róla részletesebben.

Zsirai Miklós 1913-ban tette közzé mihályi tájszógyűjtését. A közlemény megjelenésekor a szerző II. éves bölcsészhallgató volt, anyagát tehát egyetemi tanulmányainak a legelején gyűjthette. Jó okkal számolhatunk azonban azzal a lehetőséggel is, hogy már középiskolás korában (1904–12.) a soproni evangélikus liceumban fölkelte érdeklődése szülőfalujának a tájszavai iránt. A liceum neves önképzőkörében, a Kis Jánostól 1790-ben alapított Magyar Társaságban ugyanis, amelynek Zsirai aktív és eredményes tagja volt (l. Pais: Mny. 1959: 317), készültek nyelvjárási tárgyú pályamunkák is (l. Nyr. 1978: 347, Mny. 1982: 253). Arról azonban nincs tudomásunk, hogy Zsirai is nyújtott volna be nyelvjárási tárgyú dolgozatot önképzőköri pályázatra. Hogy már elsőéves hallgatóként elkészíti s közlésre leadja tájszógyűjtését (főntebb közölt, néhány soros adatközlése első féléves egyetemista korában jelent meg), az nagy valószínűséggel Gombocz Zoltánnak köszönhető gyanúm szerint. Gombocz – aki szintén licista volt korábban – kezdettől fogva figyelemmel kísérte, s nyilván szakmai tanácsokkal is ellátta a bölcsészhallgató Zsiraikat, az Eötvös Collegium tehetséges hallgatóját. Gombocz ezidőtájt foglalkozott tájszavakkal: ő tette közzé 1910-ben a MTSz. megjelenése után szervezett országos gyűjtés anyagát (Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. MnyTK. 11. sz.). Föltehető, hogy gyűjtésre is bízta Zsiraikat, abban meg szinte bizonyosak lehetünk, hogy az anyag módszeres megszerkesztésére s közléstevésére

ő ösztönözte. (Zsirai 1913-ban A rábaközi nyelvjárás magánhangzóinak zártsági viszonyaihoz címen írt dolgozatot. Ez a kézzel írott, 29 negyedív terjedelmű leírás — nem tudni, miért nem tette közzé szerzője — sokáig megvolt, l. Trócsányi: MNy. 1938: 262. Egészen pontosan 1956-ig: Z. Zsiray Jolán szóbeli közlése. Sajnos, eddig nem sikerült nyomára bukkanni. Úgyszintén kézíratos Zsirai-dolgozat a 20 negyedív terjedelmű, s Elhomályosult összetételek a magyar népnyelvben című, amelyen évszám nem volt, de amely bizonyosan az előbbivel nagyjából egyidőben íródott, s amely föltehetően elsősorban mihályi anyagot tartalmazott. Ezt sem tette közzé Zsirai, s ennek is nyoma veszett szerzője halála után.) Zsirai tájszóközlése a tájszavak gyűjtése és közlése korabeli követelményeinek felel meg, az akkori előírásokat pontosan követi (1. Balassa, A nép nyelvének tanulmányozása. MNyTK. 4. sz. Bp., 1905: a szógyűjtésre 5, a hangjelölésre 7–9). Úgyszintén az akkori gyakorlatnak felel meg az, hogy a szerző a közölt szavak között a társadalmi érvény tekintetében nem tesz különbséget. A tájszóközlést elemezve úgy látom, hogy Zsirai mindenféle preconcepció nélkül dolgozott, s anyanyelvjárása akkor használatos, tehát a spontán beszédben előforduló, s általa jellemzőnek tartott elemei közül válogatott. Ezért van az, hogy változatokat is közöl, példamondatai e tekintetben a címszavak változatainál is tanulságosabbak. Föltevésem szerint az a legkevésbé valószínű, hogy neologizmusok vannak az anyagban.

A szóközlésben valódi, jelentésbeli és alaki tájszavak egyaránt előfordulnak. A példamondatokban (összesen 69 van) is előfordulnak nem értelmezett tájszók. A példamondatok a szókészlet- és jelentéstani, valamint stilisztikai információkon kívül a mihályi nyelvjárás akkori hang-, alak-, sőt részben mondattani állapotára is vetnek fényt némely tekintetben.

Ez a szóközlés sem mentes természetesen sajtóhibáktól. Teljes bizonyossággal állítható, hogy a következők (nem jelölöm a diftongusokat, az *â* = *ā*, az *ê* = *ē*) azok (a kettőspont után a helyes alak áll): *ēhhasú* (*ēhhasi* a.): *ēhhasu*, *elemíszttették* (*elemísztt* a.): *elemíszttették*, *elpatkul* (*épatkó* a.): *elpatkal*, *észteget* (*megésztt* a.): *észteget*, *érte* (görcs a.): *értē*, *feje* (*épatkó* a.): *fejē*, *lēhetett* (*düllétet* a.): *lēhetett*. Minthogy a *mēg-* és a *lē-*igekötők zárt *ē*-ek, hibásak a következő adatok: *mekcsingá* (*csingá* a.), *megésztt*, *megéd* (*éd* a.), *megpállik*, *megpöcint* (*pöcint* a.), *leszotyorodik* (*szotyorodik* a.). Mivel az *ít* igeképző a nyelvjárásban *-itt* szóvégen, hibás a *takarít*, *eltakarít*, *kitakarít* (*takarít* és *kitakarít* a.). Elírás a 'hüvelykujjam' jelentésű *hókkom* (*bancsóka* a.). Helyesen *hökköm*. Talán a hasonló alakú *hókkon* 'kiskefesz' és a *hókon* 'homlokon' zavarta meg a közlőt vagy — ez a valószínűbb — ez is sajtóhiba. Téves a *pörgye* jelentésmagyarázata ('pernye'), mivel e szó 'perje, tarack' jelentésű, s ilyenféle gyors jelentésváltozásra nem tudok példát hozni. A helyes nyelvjárási alak (*pörnye* 'pernye') szerepelt bizonyára a kéziratban, s ez alakult át a nyomdában *pörgye*-vé.

Néhány adatot nem tudok megnyugtatóan magyarázni. Zsirai két olyan hangtani jelenséget jelöl adataiban (igaz, mindössze ötben), amelyek teljesen ismeretlenek mind a mai mihályi nyelvjárásban, mind a rendelkezésemre álló mihályi írott anyagban, de ismeretlenek legjobb adatközlőim emlékezetében is (mindegyik idősebb adatközlőm azt állította, hogy a régi öregektől sem hallottak efféle alakokat). A *v* zöngétlenedéséről és az *m*-nek hátraható zöngésítő hatásáról van szó. Az adatok: címszavanként: *évítfe* (= elvétve, ma: *ēvítvē*), *unokatesfir* (= unokatestvér, ma: *unokatestvír*),

(példamondatokban:) *sütfő* (= sütvé, ma: *sütvő*: *kokastéj* a.), *itt fan* (= itt van, ma: *it van*: *megmohodik* a.), *isz, mēk* (= is, meg, ma: *is, mēg*: *éggyēránt* a.; ez lehet sajtóhiba is). A *ν* zöngétlenedése csak Mihályitól délre fekvő nyelvjárásokból adatolható (Beke például a Zsirai közlésében is meglevő *it fan*-t közli – több más adattal – Kemenesaljáról: NyF. 33. sz. 10; 1. még Imre Samu: MNy. 1969: 349–51, MNyJR. 263–4, 334, 340; Kálmán Béla, Nyelvjárásaink 70; Szabó Géza, A magyar nyelvjárások 58 és MNy. 1981: 94 további irodalommal). De hogyan kerültek ezek az adatok Zsirai közlésébe? Jobb híján arra gondolok, hogy voltak Mihályiban a századelőn Vas megyéből odaszármazott emberek, akiknek a beszédében előfordultak efféle alakok. (Ismerek egy asszonyt Mihályiban, aki Vas megyéből került jó 30 éve a faluba: az ő beszédében ma is előfordulnak a szóban forgó alakok.) Mivel Zsirai két Vas megyei, Mihályiban ismeretlen tájszót (*máro* és *rēm̃is*) is közöl, pontosan megjelölve a származási helyet (Terestyénfa), arra is gondolhatunk, Zsirai járt ott, s ottani benyomásainak a beszüremkedései a szóban forgó adatok. Ezt azonban nem tartom valószínűnek.

Zsirai tájszóközlését egy 1972-ben megjelent tanulmányomban vetettem vizsgálat alá, azt kutatván, mi változott a közzététel óta (MNy. 1972: 479). Mostani elemzésembe bevontam valamennyi alakváltozatot, a példamondatok nem címszavasított lexémáit is, valamint a Zsiraitól valamivel korábban közölt *cserin*, *cseriny* tájszót (1. följebb). Az így megszáporodott korpuszt az akkorinál differenciáltabban vizsgálok most.

2. A nyelvatlasz mihályi adatai: 1956–1963

A nyelvatlasz kitűnő forrás, nagyszerűen használható munkaeszköz. A hangváltozatok tekintetében minden forrásnál jobb, részletesebb, megbízhatóbb. Elsőként itt jelölik a szavak, szóalakok társadalmi érvényét, illetőleg előfordulási gyakoriságát mihályi adatokon. Mihályi az A 13-as kutatópont. A mihályi adatokat 1956. VI. 2–4-én 13 adatközlővel Végh József, illetőleg – az ellenőrző gyűjtések során – 1960. X. 18-án és 1963. III. 15-én 8, illetőleg 7 adatközlővel Deme László gyűjtötte (1. Balogh Lajos in: Nyat1E1m. 265). Az atlasz mihályi adatainak zöme az 1956-os gyűjtésből származik.

Az atlaszadatok között van néhány, amely számomra kérdőjeles. Nem a lejegyzés hitelességében kételkedem („Egyetlen olyan adat sem került a térképre, amelynek valóságához a legkisebb kétség férhet”: Bárczi: i. m. 48), csupán azt mondom, hogy a következő atlaszadatokat én egyszer sem hallottam ezekben a formákban, illetőleg jelentésben (ez utóbbi a *segítették*-re *s a pēlvá*-ra áll): *sz^űő^űő* (102., csak hosszú *ll*-el hallani), *füsü* (225., a második magánhangzó csak röviden fordul elő spontán nyelvjárási beszédben: *füsü*, a köznyelvhez közeledő változatában is: *füsü*), *segítették* (849., nem többes szám 2., hanem egyes szám 1. személyű igealak – ahogy helyesen szerepel is a 848. térképlapon), *Mihátu*, *Miháltu* (1088., ha az *l* kiesik, akkor az *u* hosszú: *Mihátu*, *Miháltu*, ha nem, akkor rövid: *Mihátul*, *Miháltul*), *öcsij^lé* (1153., a birtokjel, mivel magánhangzóra végződő szóhoz járul, *-j^lé* változatban jelentkezik. Így van ez, akár *öccsö* 'öccse', akár *Öcsi* vagy *öcsi* az alapszó: *öccsij^lé*, illetőleg *Öcsij^lé*,

öccsijjé). A *pélva* (45.) szót ugyan gyakran hallottam – e szó ma is így normatív –, de a jelentése nem egyezik az atlaszban közöltével. A *pélva* ugyanis csak gabonafélék cséplésekor keletkező melléktermékre, nem pedig a kukorica pelyhére vonatkozik.

Atlaszunkban 919 mihályi szó és alakváltozat van. A felsorolt néhány, a nyelvjárási norma felől nézve kétséges adat nem kisebbíti az atlasz megbízhatóságát, nem csökkenti az adatok gyűjtőinek s lejegyzőinek érdemét. Efféle adatok előfordulnak vagy előfordulhatnak más kutatópontok anyagában is (l. például a nagykönyira nézve Szabó József nagymonográfiáját: 93.). Az atlaszba ezek úgy kerültek, hogy ilyen-olyan okból (a szebben beszézés tudat alatti szándékával létrejött köznyelvies formák, keverék-alakok, esetleg zavarukban kiejtett tévesztések) alkalmilag elhangzottak, s kiszűrésükre nem volt elegendő a rendelkezésre álló idő.

Az ellenőrző gyűjtések során készültek magnetofon-fölvételek is: valamennyi Balogh Lajostól származik. Ezeket jelenleg a Nyelvtudományi Intézet hangarchívumában őrzik. Balogh Lajos szívességéből jutottam hozzájuk, s neki köszönhetem azt is, hogy másolatok készültek róla mihályi fonotékám számára.

Az atlaszos magnetofon-fölvételek közül kettő 1960-ban, kettő pedig 1963-ban készült. Vizsgálatomba ezeket is bevontam, de természetesen az atlaszadatoktól elválasztva. Az atlaszadatokat 1956–1963., az atlaszos magnetofon-fölvételek adatait pedig Felv. 1960. – 1960/1. és 1960/2. – és 1963. – 1963/1. és 1963/2. – jelekkel jelölöm.

3. A nyelvatlasz utáni gyűjtések: 1965–1989

1. Következő önálló köteteim: A rábaközi Mihályi igeképzői. *NytudÉrt.* 69. sz. Bp., 1970; Mihályi tájszótár. *NytudÉrt.* 103. sz. Bp., 1979 (rövidítése: *MihTsz.*; mivel adatait 1970 és 1976 között minősítettem, illetőleg mert az anyag zömét is ekkor gyűjtöttem, a hivatkozási évszám 1970–1976.); A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982 (anyagát 1965 és 1975 között gyűjtöttem és minősítettem, ezért hivatkozási évszáma: 1965–1975, rövidítése pedig: *MihHAL.*); Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. *MNyTK.* 164. sz. Bp., 1982; Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. *NytudÉrt.* 127. sz. Bp., 1989 (anyagát 1980 és 1985 között gyűjtöttem, illetőleg akkor minősítettem).

2. Az ezekben az években készített magnófölvételek, illetőleg publikálatlan följegyzéseim.

A szövegfelvevételek készítésekor legfőbb célom nyelvileg megbízható anyag rögzítése volt. Ezért a többféle beszédhelyzet, a sokféle téma, az ugyanazon adatközlőtől eltérő helyzetekben való fölvétel, ezért az interjúhelyzetek s a titkos felvételek, a dialógusok és a narratív szövegek, ezért az életkorban, foglalkozásban, életútban, műveltségi szintben heterogén adatközlők.

Mihályi fonotékámból 46 szövegfelvevételt használtam föl munkám készítésekor. A 46 fölvétel mintegy 26 órányi, nagyrészt nyelvjárási, részint regionális köznyelvi anyagot tartalmaz, s 1960-tól 1989-ig fogja át Mihályi nyelvhasználatát. A fölvételek 45 adatközlőtől: 22 férfitől és 23 nőtől származnak. A szövegfelvevételekre a Felv. rövidítéssel hivatkozom.

II. A MIHÁLYI NYELVJÁRÁS VÁLTOZÁSAI 1889 ÉS 1989 KÖZÖTT

A. Hangtan

1. A fonémaállomány

A hangrendszer tartalmi és formai működésének a változásait vizsgálva a fonémaállományt, a fonémák változatait és gyakoriságát kell elemeznünk (1. Imre Samu, MNyJR. 45). A fontossági sorrendet (fonémaállomány, fonéma gyakoriság, fonémaváltozatok) egyszerű gyakorlati okokból változtatom meg: a fonémaállomány és a -változatok körében megállapítható változások rövidebben, sőt röviden leírhatók, a gyakoriságok viszont nem.

Mihályi nyelvjárásában valamennyi köznyelvi fonéma megvan (fölsorolásuktól eltekintek). A nyelvjárás fonémaállománya a vizsgált időszakban nem változott, s ma sem mutat semmi jel arra, hogy változna. Sem a köznyelvben, sem a szomszédos nyelvjárásokban, sem pedig Mihályi környékének táji köznyelviségében nincsen olyan fonéma, amely nincs meg e falu nyelvében. Új fonéma fölbukkanása ezért nem várható. Az a fonéma viszont (a zárt *ë*), amely nincs meg a köznyelv központi változatában, de megvan valamennyi környező nyelvjárásban s Dunántúl regionális köznyelviségében is, szilárdan tartja magát.

2. A fonémaváltozatok

0. Általános megjegyzések

A hangváltozatoknak, különösen pedig a hangváltozatok változásának (terjedésének és visszaszorulásának) a vizsgálata nehéz feladat. A hangszínváltozatok, különösen a kettőshangzók pontos megállapításához ugyanis szakképzett ember s gyakorlott fül, illetőleg megfelelő technikai felszerelés (volna) szükséges (1. Imre, i. m. 278). A szinkroniában a hangváltozatok folytonos újrateremtődése, a folytonos kiejtési vibráció ténye miatt a fonémaváltozatok pillanatnyi társadalmi érvényét, illetőleg gyakoriságát állapíthatjuk csak meg, mozgási irányukat nehezen – ha egyáltalán megállapíthatjuk. Már csak azért is, mert a hangváltozatok használata nem elsősorban a szóteszekre jellemző, hanem sokkal inkább a hangtani helyzetnek, az adatközlő artikulációs bázisának, valamint érzelmi-értelmi tényezőknek a függvénye (Imre Samu: MNy. 1958: 377). A hangváltozatok változásának a megállapításához különböző szinkron metszetekből származó, pontos fonémavariáns-leírások szükségesek. A mihályi nyelvjárás hangvariációiról készült legszakszerűbb leírás a nyelvatlasz mihályi adataiban található (gyűjtötte és följegyezte őket Végh József: 1956, illetőleg Deme László:

1960, 1963: NyatElm. 265.) Sem az atlasz előtti, sem az atlasz utáni följegyzések nem érik el az atlasz adatainak a pontosságát és a minősítés részletességét a hangváltozatok tekintetében. Így hát a különböző korpuszok egybevetetőségének szűk a tere. Az a tény például, hogy Zsirai följegyzéseiben csak néhány fonémaváltozatot jelöl, az atlasz adataiban pedig ennek többszöröse van, nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy a század eleji viszonylagos változatnélküliséget az újabb évtizedekben váltotta föl a fonémák sokváltozatúsága. Az ok – ha újabb változatok létrejötté valószínű is – szinte kizárólag a korai följegyzésekben, nem pedig a nyelvjárásban rejlik (l. Imre Samu: Nyr. 1962: 322). Másfelől: ha bizonyos újabb megfigyelések és leírások alapján azt következtetjük, hogy ez vagy az a fonémaváltozat nem él már, akkor lehetséges, hogy következtetésünk pontatlan lesz, mert az esetleges pontosabb megfigyelések kimutatnák a hiányolt változatok előfordulását is. Arra nincs módunk, hogy a korábbi, hangfelvételes bizonyítóadatokkal nem támogatott hangváltozat-jelölések hitelességét ellenőrizzük. Az ezekre a hangváltozatokra vonatkozó következtetéseink csak akkor igazak, ha a szóban forgó jelölések pontosak, s az újabb megfigyelések is helyesek. Ezért tehát csak nagy óvatossággal fogalmazhatunk, illetőleg amit a források alapján megállapítunk, azt a szükséges fenntartásokkal fogadhatjuk csak. Többre a fül-fonetika módszerével aligha juthatunk. A továbblépés föltétele a nyelvjárások eszköz-fonetikai elemzése. Halaszthatatlan, sürgető feladata ez a magyar fonetikai kutató-soknak (l. újabban például: B. Fodor Katalin: MFF. 3. sz. 73–8; Gósy Mária: MFF. 12. sz. 54–65; Kozma Gábor: Nyr. 1986: 467–74). A nyelvjárások és a köznyelv egymáshatásának eredményeként születő átmeneti hangárnyalatok pontos rögzítése és leírása is eszközfonetikusainkra vár (l. Imre Samu: MFF. 12. sz. 15).

1. Kihalt

Az *a* fonéma *ǎ* és *ā* változata. Ezeket egyedül Zsirai közli (1913). A közlésében előforduló 179 *a* fonéma közül mindössze három *ā*: *fǎt* (kutyanyik a.), *osztān-nǐk* (uo.) és *pantikā̌lódik*. 18 (= 10%) *ǎ*: *égigunā̌r*, *krajcā̌r* (éd a.), *pajtā̌tok* (hányibáji a.), *kacēfā̌nyos*, *kirā̌nékábosztájjo*, *kā̌r* (lámpás a.), *pantikā̌lónná* (*pantikālódik* a.), *pēkulā̌*, *csinyā̌nyi* (pērā̌nytyás a.), *nyavalā̌dé* (*pilinga* a.), *hā̌* (sért a.), *szamā̌rtök* (kétszer), *szapirkā̌k*, *szā̌llingū̌ztak* (*szapirka* a.), *tagosztā̌kor* (*tagosztal* a.), *tetiā̌ľé*, *tū̌tā̌gostā̌* (*tótā̌gos* a.).

Minthogy a 179 *a* fonéma közül 158 (= 88%) *a*, bizonyára joggal következtetjük azt, hogy a két fonémaváltozat (*ǎ* és *ā*) a följegyzés idején, tehát a századelőn már erősen visszaszorulóban lehetett. A későbbi följegyzésekben ez a jelölés, ezek a változatok nem fordulnak elő. Az atlaszadatok szerint az északnyugat-dunántúli nyelv-jarástípus némely kutatópontján, „a keleti peremeken *ǎ*, *ǎ* típusú kettőshangzós ejtés is jelentkezik” (Imre, MNyJR. 334), Mihályiból azonban az atlasz sem közöl *ǎ* változatot.

2. Visszaszorult

A) A monofonémikus *ē̄*, amely az *é* változata. Csak tömorfémákban, s csak a leg-idősebbek, illetőleg a legidősebbek közül is csak néhány család tagjainak a nyelvében

fordul elő: *Bēla*, *Gēza*, *Jēzus*, *pē* (=p betű), *prēzli*, *problēma*, *tēvė*, *vēcė*.

B) Az *ó* palatális illabiális utótagú diftongikus változata szóvégen: *oe*. A nyelv-atlasz adatai szerint a szóvégi *ó* mihályi realizációinak gyakorisági sorrendjében az első helyen álló *uo-t* (15 eset) az *oe* követi (12 eset), egy esetben nem szóvégi helyzetben is előfordul (*mėkhogt*: 897.). Magam monográfiámban az *ó* fonémának csupán *uo* és *uó* változatát minősítettem általánosnak, az *oe-t* nem (MihHAL. 39). Úgy érzékelem, az *oe* változat már korábban megindult erőteljes visszaszorulása tovább tart. Hogy ez a változat mintegy harminc éve sem lehetett általános a nyelvjárásban, azt a következő történet igazolja. Az ötvenes évek elején nyáron egy idős himódi asszony (Himód Mihályitól 8 km-re van) gyakran végigjárta a mihályi utcákat komlót kínálva-árulva. Minden udvarba benyitott, s azt kiabálta fennhangon: komlót vegyenek! (Több háznál is jónak mondható sört főztek komlóból.) A *komló-t* *komloe*-féle alakban ejtette. Mivel a mihályi nyelvjárásban a *komló* norma szerinti, tehát általános ejtése *komluo* volt abban az időben, a himódi néni eltérő kiejtése feltűnt mindenkinek, s egy idő után már csak így emlegették őt: a *komloes néni* (így utánozván kiejtését).

C) Az *ő* palatális illabiális utótagú diftongikus változata szóvégen: *öe*. A nyelv-atlasz adatai szóvégi helyzetben ezt mutatják: *üö* (14 eset), *üő* (5 eset), *öe* (3 eset) és még 5 változat egy-egy adattal. Monográfiámban az *öe* változat az utolsó a sorban: „csak a legidősebbek beszédében ... fordul elő olykor-olykor” (i. m. 39). Ennek már harminc évvel ezelőtti feltűnő ritkaságát családi emlékekkel valószínűsíthetem. Apai nagyanyám nevemet *Jenöe*-nek ejtette, s ez annyira csak őt jellemezte a családban, hogy nővérem is – ha a nagymamát akarta idézni, utánozni, de csak akkor – így, a szóvégen *e*-vel ejtette nevemet.

D) Az *ēe* kettőshangzó. Az atlaszadatok: *mēerre* (747.), *ēetēsēm* (813.) és *rēggēg* (1064.). Az atlaszadatok ismeretében idéződik föl bennem, hogy nagyanyáimtól az ötvenes években gyakran hallottam a mai *kjēk*, *kⁱék* (= nekem kellene) igealakot *kjēk* formában. Később már csak néhány idős adatközlőmtől, legutóbb 1988-ban egy 93 évestől (*ēere*: Felv. 1988/2.).

E) Az *e^e* kettőshangzó. Az atlaszban egy adat van: *m^eerre* (747.). Az 1960-as atlaszos magnetofon-felvételen is van egy *ēegyüttem* (az adatközlő akkor 80 éves volt). Az utóbbi nyolc év magnófelvételein 22-t találtam összesen, egy kivételével mind 70 éven felüli adatközlő beszédében fordul elő. Bizonyosra veszem, hogy egy, a századelőről származó följegyzés *ēmēnni* adata (a Mihályival szomszédos Vadosfáról) is ezt a kettőshangzót őrizi (SoprSz. 1974: 186–9; l. még Beke: NyF. 17. sz. 7, 12).

A változatokban leggazdagabb mihályi fonémák az *á*, *é*, *ó* és az *ő*. Az atlasz adatai alapján összeállítottam e hangok változatainak gyakorisági sorrendű listáját. Ezt közlöm most, köztük – a teljesség kedvéért – a főntebb visszaszorultként számbavett néhányat is, a / jellel különítvén el a megfigyelésem szerint általános használatúakat a visszaszorultaktól. Az *á* és *é* esetében első (hangsúlyos) szótag: nem első (hangsúlytalan) szótag, az *ó* és *ő* esetében pedig szóvégi: nem szóvégi helyzet volt a csoportosítás alapja.

á = 1. első szótag: 1. *á* 42, 2. *á* 9 / 3. *á*^o 1.

2. nem első szótag: 1. *á* 52, 2. *á* 9.

é = 1. első szótag: 1. *ē* 11. 2. *i^e* 5 / 3. – 4. *iē* és *i^e*: 3, 5. – 6. *iē* és *i^e*: 1.

2. nem első szótag: 1. *iē* 28, 2. *ié* 20 / 3. *jē* 3, 4. *ié* 2, 5.–6. *iē* és *iē* : 1.
 3. az *el*-realizációjaként: 1. *ēē* 2, 2.–3. *ē* és *ē* : 1, (–er–) *ēē* 1.
 ó = 1. szóvég: 1. *uo* 15, 2. *og* 12, 3. *uó* 5 / 4.–7. *uo*, *uo*, *ua* és *oə* : 1.
 2. nem szóvég: 1. *uó* 22, 2. *uo* 21 / 3.–4. *uo* és *oē* : 1.
 ő = 1. szóvég: 1. *üő* 14, 2. *üő* 4 / 3. *őe* 3, 4.–8. *üő*, *üő*, *üő*, *üa* és *üő* : 1.
 2. nem szóvég: 1. *üő* 18, 2. *üő* 14 / 3. *üő* 1.

Monográfiámban leírtam a nyelvjárás általam hallott s lejegyzett fonémaváltozatait (i. m. 39). Megfigyeléseim persze nem érik el az atlaszadatok pontosságát és megbízhatóságát. De talán érdemes mégiscsak bevonni őket a vizsgálatba. A monográfiában kevesebb fonémaváltozat szerepel, mint az atlaszban, s bizonyos esetekben eltérő a mindkét korpuszban szereplő variánsok gyakorisági sorrendje. A fenti lista /jelével azt jelölöm, hogy (az előtte álló variánsok) az 1970-es évek elején általános használatúak, a jel után álló változatok pedig ritkák voltak megfigyeléseim szerint. Ma (1989) azt erősíthetem meg, hogy idős adatközlőim fogatkozásával egyre ritkábban hallhatók a periferikus hangváltozatok.

F) Zöngés mássalhangzók szóvégi zöngétlenedése. – Zsirai közlésében egy példa van csupán: *zöccsik* (ma: *zöccsig*). Ha Zsirai jelölte volna a hangtani változatokat is, nyilván följegyzett volna több zöngétlen médiát is. Ezek ugyanis mind a nyelvtan tanúvallomása, mind saját későbbi megfigyeléseim szerint gyakoriak voltak az ötvenes-hetvenes években, tehát minden bizonnyal – sőt még inkább – a század elején.

Az atlaszadatok:

1. b — p: *zap* (5.)
 bb — pp: *bellepp* (740.), *szēpp* (683.)
 bb — BB: *belleBB* (740.), *lekszēBB* (684.)
2. d — t: *szēt* (47.)
 d — D: *ád* (830.), *hitaD* (824.), *könnyüD*, *könnyüD* (686.)
 dd — DD: *keDD* (654.)
3. g — k: *billēk* (341.)
 g — G: *csöpöG* (874.), *üszöG* (13., 41.), *üveG* (1136.)
4. ggy — tty: *ätty* (661.)
5. z — sz: *tüsz* (1048.)
 z — Z: *müZ* (1098.), *tiZ* (677.), *viZ* (1051.)

Monográfiámban a *comp* (68) és a *csusz* (= csúz) szerepel (70), a zöngétlen médiákra l. 40.

Az *ätty*, *billēk*, *szēt* és társai – ha csak nem követi mássalhangzós kezdetű toldalék vagy szó – már csak néhány idős adatközlő beszédében hallható nagyritkán, ezért ezeket a változatokat akár kihalónak is minősíthetjük. A *comp* még viszonylag gyakran hallható, de már visszaszorulóban levő mellékalak. A zöngétlen médiával ejtett szavak előfordulása is egyértelműen csökkenő tendenciát mutat. Ezt nyelvészociológiai kötöttsége is bizonyítja, hogy ti. az idősebb nemzedék tagjainak a beszédében hallható szinte kizárólag, bár ott sem általános és egyáltalán nem következetes (vö. például: *háZ*: Felv. 1981/5., *viZ*: 1981/6., *minD*, *öreG*: 1982/1.) 1986 nyarán hallottam eddig az utolsó teljes szóvégi zöngétlenedést egy nyolcvanon felüli adatközlőmtől: *mēty*. A *csusz* kivételével, amely alapalakban kizárólagos ma is, egyik említett alakváltozat sem része már a nyelvjárási normának.

3. Terjed

Diftongusok monoftongusos ejtése. — A kettőshangzók körében nemcsak bizonyos változatok kiszorulását érzékelhetjük, hanem bizonyos fokig monoftongizálódásuk folyamatát is. A kettőshangzók egyeshangúsodásának folyamatában megfigyeléseim szerint két mozzanat megragadható fülhallással is. Az egyik: az eredeti nyomatékloszlás válik bizonytalanná s az a hangelem lesz teljes nyomatékú, amely közelebb áll vagy azonos a köznyelvi megfelelővel (*juo* > *j^uo*). A másik: gyöngül az időtartam- és nyomatékkülönbség, majd el is tűnik, s létrejönnek a lebegő kettőshangzók. Innen már egyenes út vezet a monoftongushoz. A kettőshangzók ejtésében eléggé következetes generációs különbségek látszanak. Az idősebbekre általában jellemző *fűd*-ejtismóddal szemben a fiatalabbak már elsősorban *jűd*-et, sőt egyre gyakrabban *föd*-et ejtenek.

3. A fonémagyakoriság

1. A vizsgálat módja, szempontjai

A nyelvjárási fonémák gyakorisági változásának a leírására két kiindulópont is választható, akár önelvűen, tehát más nyelvváltozatra való tekintet nélkül, akár kontrasztív módon, tehát a köznyelvhez (esetleg más nyelvjáráshoz) viszonyítva végezzük a vizsgálatot. Az egyik esetben a fonémákat külön-külön vizsgáljuk. Azt állapítjuk meg, hogy x fonéma esetében — két vagy több, különböző időből származó korpuszban — ugyanazon morféimákban hányszor s milyen változás van, illetőleg — az egyidejű korpuszban — hány morféimában s milyen különbség tapasztalható a társadalmi érvény tekintetében. A másik esetben hangtani jelenségeket vizsgálunk (hasonulás, á utáni o-zás). A főhős itt is egy-egy fonéma általában. Az összetartozó hangtani jelenségek együttes vizsgálatával, az azonos típusba tartozó jelenségnyalábok elemzésével a hangtani tendenciákat (l. Deme, NyjKérd.) ragadhatjuk meg, írhatjuk le. Az első esetben a változás fonémákra lebontott, számokkal kifejezhető végeredményét kapjuk meg, tehát a változás mértékét a statisztika segítségével fejezzük ki. A második esetben az egymással szorosan összefüggő változásokat, a tényleges nyelvi összefüggéseket jobban leírhatjuk. Úgy vélem, a fonémák gyakorisági változásairól a legcélszerűbb a második megközelítéssel vizsgálódnunk, úgy, hogy ahol célravezetőnek találjuk, kiegészítésképpen alkalmazzuk az elsőül említett módszert is.

A nyelvjárásnak az alaki tájszavaiban lezajlott s zajló változásait — az előzmény- és következmény-morfémák közlésével — a szókészletteni fejezetnek az alaki tájszavakat tartalmazó részében olvashatjuk. Itt — a hellyel való takarékoság miatt — nem közlöm őket. Elképzelhető volna olyan közlési mód is, hogy az idetartozó morféimákat megváltozott, illetőleg változó fonémájuk (fonémiák) mint fő rendező elv szerint csoportosítjuk, például *a: pahár: pohár, sublad: sublót* (1913), *adu: odu* (1956–63). Erről — bár így is összeállítottam az anyagot — végülis azért mondtam le, mert a változások összefüggéseinek a megragadására a jelenségek szerinti vizsgálat alkal-

masabb, illetőleg mert a vonatkozó adatok egy részét (elsősorban a régebbit) úgyis közölni kell.

A nyelvjárások hangtani arculata módosulásának a regisztrálásához mindenképp előtte a nyelvjárások alaki tájszávaiban lezajlott és éppen zajló fonematikus változásoknak, más szavakkal a fonémaelőfordulásokban bekövetkezett eltolódásoknak a leírása szükséges. Ennek két legfontosabb oka a következő. Az egyik: a nyelvjárások hangtani jelenségeit (= a köznyelvtől eltérő jelenségeket) a nyelvjárások azon morfémaik hordozzák, amelyek egy vagy több fonémájukban eltérnek köznyelvi megfelelőjüktől. Ezek közül a legszámosabbak a legismertebbek a többnyire önállóan is előforduló lexémák: az alaki tájszavak. Ha tehát egy-egy nyelvjárási hangtani jelenség vagy fonéma változását óhajtjuk vizsgálni, azt elsősorban éppen az alaki tájszavak vizsgálatával tehetjük – sőt kell tennünk. A másik ok: a nyelvjárások változásának legfőbb oka és tényezője a köznyelv. Ebből természetesen következik, hogy a nyelvjárási változások túlnyomórészt, illetőleg így vagy úgy a köznyelv irányába mutatnak. Ami egyezik a nyelvjárásokban a köznyelvvél, az a tapasztalatok szerint nem vagy csupán nagyon csekély mértékben változik. Ami viszont eltér a köznyelvtől, annak nagy része közvetlen „veszélyben” van: az állandó, s egyszerre több csatornán keresztül érvényesülő köznyelvi hatás a nyelvjárások köznyelvtől eltérő elemeinek, jelenségeinek egy részét máris mozgásba hozta. A köznyelvi hatásnak leginkább kitett nyelvjárási elemek éppen az alaki tájszavak (a köznyelvi megfelelővel való hasonlóságuk vagy majdnem-egyeztetésük miatt), l. Imre Samu: Nyr. 1962: 323. A nyelvjárási változásvizsgálat egyik fontos területe éppen ezért a nyelvjárási szókészlet eme részlege.

A köznyelvnek a nyelvjárások változásában játszott meghatározó szerepéből következik, hogy a nyelvjárási változások egyik alapvetően fontos, talán legfontosabb általános tipizálási szempontja az, hogy a nyelvjárási elem hogyan viszonyul köznyelvi megfelelőjéhez. E szerint a nyelvjárási elemek és jelenségek két alapkategóriát alkotnak. Az egyik: a nyelvjárási elemnek, jelenségnek és köznyelvi megfelelőjének a kapcsolatában nincs változás (az *ének*el mihályi megfelelője a századelőn is *inèkül* volt, ma is az). A másik: a nyelvjárási elem, jelenség, illetőleg funkció módosulása van változás. Az utóbbi kategória differenciálendő: a lezajlott vagy zajlóban levő változás a nyelvjárásban 1. a köznyelvi megfelelővel megegyező alakot, jelenséget, funkciót (korábban *téj*, ma *tej*), vagy 2. a köznyelvtől eltérő másik, újabb alakot, jelenséget, funkciót (korábban *kümmies*, ma *kümmives*) eredményez. Hogy egy nyelvjárás változása milyen ütemű, arra ezeknek a kategóriáknak a segítségével adhatjuk a legpontosabb választ.

2. A mássalhangzók

1. A szótagzáró *l*. — A szótagzáró *l* változásai jól nyomon követhetők a források alapján. Zsirai 1913-as közlésében a szótagzáró *l* 88 esetben kiesik, s csupán háromszor nem: *eltakarít* (*takarít* a.), *elcsuszkérá* (*csuszkérá* a.) és *fölbaklóz* (*baklós* a.). (Gondolhatunk sajtóhibára is, az *-ít* képző az első adatban bizonyosan az, ugyanis *-itt* a helyes forma.) Mai szemmel nézve a legfeltűnőbb az, hogy Zsirai adataiban a szótagzáró *l* az igei alapalakokban mindig kiesik (*bóklá*, *buzérá*, *csó-*

ringá, fejbekü stb.). A számarányok nem hagynak kétséget a felől, hogy a századelőn a szótagzáró *l* kiesése általános, mondhatni törvényszerű volt a nyelvújrásban. Gyakori lehetett mondatfonetikai helyzetekben olyankor is, amikor a szóban forgó *l*-t magánhangzó követte (l. *mēhetēk ē* [= *el*] a *bucsuba: deiki* a.). Zsirai anyagában az *al*-hangkapcsolat realizációja csak *ó*-, igaz, csupán 3 adatban (*magunkó* = magunkkal: *katiszēg* a., *hógatott* = hallgatott: *mēgmohodik* a., *ēpatkót* = elpatkalt: *ēpatkó* a.), a ma általános *ā*-realizációra nincs példa. Az *(-el-)* hangkapcsolat három esetben *-é(-)*-ben realizálódik (*düllé, düllétet* = delel, delettet, illetőleg *számártökké* = számártökkal: *számártök* a.), 15 esetben viszont a ma általános *(-ē/-)*-ben (például *ēbirod: torószá* a.).

Az atlaszadatok vegyes képet mutatnak: szinte kivétel nélkül az *l*-es és *l* nélküli változatok egymás mellett élését. Az atlasz archaizmusnak jelölte a *bihó* = bivaly (333.), *küvé* = kövel (970.), *hamuvó* = hamuval (1130.) és a *hivó* = hívol (= hívsz) (821.) alakot. Mára az első három kihalt (a mai alakok: *bival, küvel, hamuval*), miként a *szekérre* is (Felv. 1960/1., ma: *szekérre* vagy *szekérrel*), a *hivó* erősen visszaszorult forma lett (ma: *hísz*). Az atlaszban neologizmus a *nyelvē* (1147.) és a *szalma* (188.): az előbbi ma már normatív, az utóbbi pedig neologizmusból mellékalakká vált. Az atlaszban ritka használatúnak jelzettek közül ma archaizmus az *ímēnt* = elment (777.) és a *mond^{uó}* = mondol (= mondasz) (852.) a normatív *ēmēnt* és *mondassz* mellett, a *völgy* (947.) szintén normatív, az *elmēnt* viszont ma is neologizmus. A külön nem minősítettek, tehát általános használatúnak tartottak közül ma archaizmusok a következők: *asztuó* = asztal (1071.), *asztuorú* és *asztuorul* (1702.), *baguó* = bagoly (1011.), *bⁱésűő* = belső (703.), *Kár^{uó}* = Károly (926.), *rēggiē* = reggel (1064.), *tēngűő* = tengely (156.). Mai normatív alakjuk: *asztal, asztarul, bagól, bēső, Károl, rēggel, tengöl*. A változatpárok egy másik csoportjában (*kívū: kívül*-típus) az atlasz mind az *l*-kieséses, mind az *l*-es formákat azonos gyakoriságúnak és értékűnek jelöli: *bellū: bellül* (739.), *biruoná: bir^uónál* (1068.), *ēgyⁱé: ēgyⁱél* (809.), *ēstiētū rēggelig: ēstiētül rēggeliG* (1063.), *ēs^üő: észöl* (801.), *ēttⁱé: ēttⁱél* (103.), *kerbū: kerbül* (1109.), *kívū: kívül* (738.), *lūnī: lūnül* (802.), *Sándoriēknā: Sándoriēknāl* (1122.). Mára az *ēs^üő* vált visszaszorult alakká (az *észöl* általános, az *l*-kieséses változatok ugyan vesztettek gyakoriságukból, de még nem archaizmusok. Az atlaszbeli *elpazuł* = elpazarol (859.), *elpazút* = elpazarolt (860.), *eltēs^{zēm}* (813.) és a *fōlvēttē* (900.) még nem egyenrangúak az *l*-kieséses változatok mellett.

A hatvanas évek közepén az *(-al/-)* *(-ā/-)* és *(-uó/-)* realizációjú volt, az *(-el/-)* pedig *(-ē/-)* és *(-iél/-)*, de az *(-ā/-)* és az *(-ē/-)* jóval gyakoribb volt. A két realizációs típus használatában éles generációs különbségek voltak. Az *(-uó/-)* és az *(-iél/-)* (például *avvū, evvⁱé*) csak a legidősebbek beszédében volt következetesen hallható. A középgeneráció nyelvében nagy fokú volt az ingadozás, a fiatalabbak csak az *avvā, evvē, ēmēnt* formákat használták (MNy. 1968: 364).

Monográfiámban az *(-uó/-)* és *(-iél/-)* realizációt visszaszorulóban levő, az idősebbek beszédére jellemző archaizmusként említem, az *(-ā/-)* és az *(-ē/-)* realizációt pedig általános használatú főalakként (MihHAL. 157). A nyolcvanas évek közepére a monográfiában visszaszorulóban levőnek minősített realizációkból visszaszorult formák lettek. Napjainkban csak az idősebbek egy része használja ezeket a formákat, de ők is egyre ritkábban. Néhány adat: *tavasszó* (háromszor is: Felv. 1975), *tapasztónyi* (1981/2.), *összőölékésztek, hajnóba* (1981/3.), *puskatussó* (két adat), *avvó* (három adat), *asztónál, cserkéttem, főkétek, hēgyódóba, koplót, vagdótunk* (1982/1.),

tüzényi, urókottak (1982/3.). Passzív gyűjtésű adatok: *rëggë, felétem, vasótam, főkétem, sokkó, labdávó, nyónyi, hére* = helyre, *szillé* = széjjel, *asztót, főkényi* (1987).

A k é p z ö k közül 51 *l* végű. *L*-jük viselkedésében a következő sajátosságok, illetőleg módosulások állapíthatók meg.

A névszóképzők (AL: *fonal*, ÁLY: *akadál*, L: *hangyál*, TAL: *viütel*) *l*-je nem esik ki, az egyetlen *itāra* = italra kivételével.

Az igeképzők (l. őket i. m. 101–4, MNyj. 1984–85: 150–3) *l*-je a századelőn abszolút szóvégen is kiesett még (l. följebb). Ma általában csak követő mássalhangzós kezdetű vagy egy mássalhangzóból álló toldalék, illetőleg követő, mássalhangzós kezdetű szó előtt esik ki (*indü-tam, kapá-t, ü kaszá szénát*). Magánhangzó előtt megmarad: kiesése ebben a fonetikai helyzetben ma már archaizmus, s ritka (*bujká, indü*). Ez a fonetikai helyzet tovább differenciálható. Az *a-t* és *e-t* követő *l* abszolút szóvégen ma már nem esik ki (nincs tehát *forrā* vagy *termē*). A többi magánhangzó (*á, é, í, u, ü*) után álló *l* ritkán – s egyre ritkábban – esik ki, ezen belül leggyakoribb még az *á-t* követő *l* kiesése (például: CSÁL: *rákcsá*, KÁL: *bujká*, L: *ugrá*). Az *l* képzős, illetőleg *l* végű igék *l*-jének megmaradásában lehetett s lehet bizonyos szerepe a homonima-félelemnek is. Az *l*-kieséses alakok ugyanis előfordulnak a felszólító módban is, sőt ott gyakoribbak, mint a kijelentő módban. Ma a szóban forgó igéknek felszólító módban – abszolút szóvégi helyzetről, illetőleg magánhangzóval kezdődő mondatkörnyezetről van szó! – két változatuk él: az *ll*-es és az *l* nélküli. Például: *nē ugráll annyit!* : *Nē ugrá annyit!* Vagy: *fordull oda!* : *Fordü oda!* Kijelentő módban viszont ez a két változat él (a második archaizmus): *az ugrál annyit* : *az ugrá annyit*, illetőleg *am mas* (= az most) *fordul oda* : *am mas fordü oda*. Az *l*-kieséses változatok kijelentő módbeli visszaszorulását tehát a hasonló felszólító alakok is elősegíthették, illetőleg elősegítik.

Az *l*-re végződő névszóragok (BÓL, NÁL, RÓL, STUL, TÓL, VAL) *l*-je korábban majdnem kivétel nélküli következetességgel kiesett (megnyújtva az előtte álló magánhangzót; a realizációkra l. i. m. 108–9 és MNyj. 1984–85: 157). Az atlasz adataiban a BÓL-nak (1081., 1102.) és a STUL-nak (1133.) nincs *l*-kieséses változata, a NÁL-nak (1068., 1073., 1121., 1122., 1126.), RÓL-nak (1056., 1072.), TÓL-nak (732., 1063., 1066., 1074., 1088., 1123.) és a VAL-nak (258., 1117., 1130.) van. Az arány 20 : 11 a nem kieséses változatok javára.

Összefoglalva: a századelőn a szótagzáró *l* kiesése általános jelenség volt minden helyzetben. Mára a változások két fő irányban haladtak előre: 1) az *l* kiesésétől a megmaradásáig, illetőleg 2) az (–*al*–) és (–*el*–) hangkapcsolatok realizációinak egyalakúsodásáig. Az 1)-en belül három altípus különítendő el: a) szóbelseji helyzetben haladt leginkább előre a szótagzáró *l* megmaradása (*alma, áltol, kalbász, szalma*); b) a szóvégi helyzetben mondatfonetikai tényezőktől függően marad meg vagy esik ki az *l*: alapalakban (ha nem követi semmi a szót) megmarad általában, s akkor is, ha magánhangzóval kezdődő szó követi. Kiesik viszont általában követő mássalhangzós kezdetű szó előtt (*táncul* ; *táncul a kislán; táncútak, táncú velē égyyet*). Ez vonatkozik a VAL ragra is (*avval; avval a; de avvā küttem haza*); c) Az igezők (EL, FEL) *l*-je esik ki legkövetkezetesebben (természetesen csak mássalhangzós kezdetű szavak előtt: *ēgyün, főszáll*). – A 2)-n belül: az (–*al*–) és az (–*el*–) realizációi közül kiveszőben van az (–*uo*–) és az (–*é*–), egyedül normatív az (–*ā*–) és az (–*ē*–). A szótagzáró *l* nő-

vekvő gyakoriságú megmaradásának további, a fonémagyakoriságot befolyásoló következménye is van. A szótagzáró *l* ugyanis kiesve nyújt (*táncúnyi*), megmaradva viszont nem (*táncul*). Ezzel csökken a hosszú magánhangzók gyakorisága, s nő a rövideké, azaz tovább csökken a nyelvjárás és a köznyelv közötti különbség. A szótagzáró *l*-nek zártabbá tevő és labializáló hatása is van Mihályiban is. A hetvenes évek derekán észleltem először azt a jelenséget, hogy a szóban forgó *l* labializáló hatása némelyek beszédében s nagyrítkán elmaradt (*kèrèsztl-t* mondtak *kèrèsztlül* helyett, l. MihHAL. 157). A jelenség azóta sem terjedt el, megmaradt a regionális köznyelviség szintjén. A szótagzáró *l*-l kapcsolatos jelenségek körét szűkíti egy másik nyelvjárási jelenségnek, az *l*-ezésnek a gyengülése (l. alább).

2. A *z l - e z é s*. — A nyelvjárás egyik legjellemzőbb mássalhangzó-jelensége. Zsirainak, sőt a nyelvatlasznak az adatai is 100 százalékos *l*-ezést mutatnak! Azaz egy esetben sem közölnek az *l*-ező alakok mellett (a köznyelvvél megegyező) *j*-s változatot. Már csak a későbbi vizsgálatok megkönnyítése végett is — meg a tények számbavétele okán — érdemes közölni a források adatait. Zsiraitól: *a mellik* (☞: *amèllik*: *ēveszelődik* a.), *hel* (*csuszkëra* a.), *helin* (*sublad* a.), *hónalla*, *hüle* (*hüllő* a.), *illen* (*ēposzorodott* a.), *mèllen* (*pantikálódik* a.), *nyavala* (*ēveszelődik* a.). Egy esetben egy *l*-ező szóalak *l*-je kiesett: *kiránékabosztájjo*. — Az atlasz adatai: *bagol* 1011., *billëg* 341., *bival* 333., *folik* 884., *folog* 946., *illen* 734., *kálho* 236., *Károl* 926., *királ* 933., *lik* 939., *Miháltul* 1088., *múhel* 931., *ollan* 735., *pëlva* 190., *sejëm* 1007., *tengöl* 156., *vállu* 951.

Az *l*-ezés mihályi bomlásáról 1968-ban adtam hírt (MNY. 1968: 100–1). A hetvenes évek elejének normája szerint (a jelenséget hordozó morfémaakat l. MihHAL. 65) a következő szavakban jelentkezett neologizmusként a *j*-s változat: *csákjo*, *csukja*, *fákjo*, *hüje*, *iboja*, *korcsója*, *nápoji*, illetőleg (szóvégen) *gerej*, *karvaj*, *kiráj*, *komoj*, *métëj*, *osztáj*, *pisztoj*, *pörsøj*. A *j*-s változatok a korábbi neologizmusokból mára stabil mellékalakokká váltak, s a korábban csak *l*-ező morfémaáknak is jelentkeztek azóta *j*-s változatai: *fojosó*, *furuja*, *gója*, *gojó*. E változások következtében az *l*-ező variánsok visszaszorulóban vannak. A *billëg* (l. atlasz: 341.), amely még a hetvenes évek elején is normatív alak volt, ma már erősen visszaszorult a *bijjëg* mellett, s a *pájo* is egyre jobban kiszorítja a nemrég még normatív *pállo* alakot. Tartja magát viszont a *bagol*, *hovelkujjam*, *kölök* és a *tengöl*. S nem jegyeztem föl *j*-s változatukat a következőknek: *csoroszla*, *imèlëg*, *gereble*, *gombolitt*, *gomolog*, *gula*, *kaliba*, *köpölöz*, *nadragula*, *sráglo*, *vállu*, illetőleg *il* = *ily*, *mil* = *mily*, *ol* = *oly*, *ollas* (ebben a kifejezésben: *sëmmi ollas* 'szó sem lehet róla' = *olyas*), *sekél*.

Az *-lj- hangkapcsolat* a nyelvjárásban ma is következetesen *-ll(-)*: *halla*, *hallák*, *illën*, *pörüllenek*, *vasall*. Az *lj-s*, illetőleg *jj-s* realizáció csak regionális köznyelvi megnyilatkozásokban hallható. A névszói *-lj-* hangkapcsolatok nyelvjárási realizációira l. II. B. 2. a.

Az *l*-ezés szűkülése természetesen szűkíti a szótagzáró *l* hatáskörét is, hiszen az *l*-ező alakok csökkenésével fogy a szótagzáró *l* morfémaállománya is.

Ma a nyelvjárásban három olyan *j*-ző szó van, amelynek köznyelvi megfelelője *l*-es: *fagylajt*, *kujcs*, *májtër* (MihHAL. 64; a *kujcs*-ra l. még nyatl. 1128.).

3. A *z n - e z é s* és *ny - e z é s*. — Két alapszabálya van e jelenségegyüttesnek: 1) a köznyelvben *ny*-re végződő szavak a nyelvjárásban *-n* végűek általában (kivé-

tel: *higany*, *mëny*, *mënnny*, *mony*, *néhány* és *néhány* tulajdonnév, mint *Hany* 'Hanság', *Szakony*, *Szany*, *Öttéviny*, illetőleg 2) a (köznyelvi és nyelvjárási) *n* és *ny* végű szavak mássalhangzós vagy mássalhangzós kezdetű toldalék, valamint követő szó mássalhangzója előtt *n*-nel (kivétel: *mëny*, *mënnny*, *mony*), *b*, *f* és *m* előtt *m*-mel, magánhangzó előtt pedig *ny*-nyel hangzanak a nyelvjárásban. Ez az ún. fonetikai helyzet szerinti, tövégi paradigmatis *n ~ ny* váltakozás (l. Imre, MNyJR. 253).

Ny-ező alakok előfordulnak szóeleji s szóközépi helyzetben is: *nyődögél*, *nyől* (de: *növeszt*, *növekedik*), *nyőstin*, illetőleg *csinyál*, *fenye*, *keszkenyő*, *teknyő*, *vonyított*, valamint származékokban: *előbbenyi*, *kenyekedik*, *kenyőcs*, *korányoll* 'korainak tart', *mastanyi*, *vonyisztrál* 'gereblyével összehúzogát', *vonyódik*, *vonyogó* 'szalmakihúzó szerszám'.

Érdekelhető-e változás e jelenségegyüttesben? Zsirai idetartozó adatai mind *ny-ezők*: *kottyanyik* (derőce a.), *csinyányi* (pěránytyás a.), *nyőt* (pup a.), *fenye* és *vonyogó* (sublad a.), *kuttyanyik*, *kuttyanyok* (*kuttyanyik* a.). A *nyőt* kivételével magánhangzóközi helyzetben levő *ny*-ekről van szó, részint többeliekről (*csinyányi*), részint toldalékok tagjairól (*kottyanyik*, *csinyányi* stb.). Zsirai adatai közül a *kacéfányos* kihalt, átadta helyét a *kacifántos*-nak. A *csinyál* és a *fenye* ma már visszaszorulóban levő mellékalakok a *csinál* és a *fene* mellett. A *nyől* ellenlábasaként fölbukkant a *nől* neologizmus, bár egyelőre ritka.

Az atlasz adatai a „szabályos” nyelvjárást mutatják: a) szó belsejében *teknyű* 263., b) abszolút szóvégen: *bükkön* 20., *kökin* 112., *kötín* 444., *rokon* 1069., *szégin* 718., c) mássalhangzós toldalék előtt: *kenysz* 851., d) magánhangzós kezdetű toldalék előtt: *kenyém* 850., *köszönyöm* 868., *rokonyok* 1070., e) szóeleji/szóközépi helyzet: *mëgnyűl* 871. Az egyetlen kivétel a *szünü* 725. *Szünü* változata erősen visszaszorulóban, sőt már kihalóban van. De már a *szünü* is visszaszoruló alak a normatívvá vált *szinü* mellett.

Az 1970-es évek elejének *ny-ező* alakjai közül (l. őket MihHAL. 67) a *csinyál* és a *fenye* visszaszorulóban volt a *csinál* és a *fene* mellett, a többinek nem volt normatív változata. A *csinyál* és a *fenye* ma már perifériára szorult archaizmusok, s azzá lett a *kenyőcs* és a *rëkkenyő* (ma már a *kenőcs* és a *rëkkenő* a normatív forma). További változások (az elől álló alakok visszaszoruló formák): *ënniyhán* : *ënnéhány* = egynéhány, *aran* : arany (főnév!), *függön* : függöny, *hátrán* : hátrány, *mozdon* : mozdony, *regín* : regíny (l. i. h.), illetőleg *balatonyi* : balatoni, *debrecënyi* : debreceni, *sopronyi* : soproni, *azonyér* : azér. Közülük a *sopronyi* tartja legjobban magát. Sopront ugyanis gyakran emlegetik, s a gyakori előfordulás egyelőre védi némileg a korábban kizárólagos formát. Ez a gyakori előfordulású családnevekre is áll (*Simonyék* : Simonék). A *rokonyunk* és *szappanyoz* mellett egyre gyakoribb a *rokonunk* és *szappanoz*.

A képzők közül ma is *ny-ező* a főnévi igenév képzője (l. II. B. 2/1. a.) az N mozzanatos képző (mert a nyelvjárásban ikes, tehát *csöppeniyik*, *durranyik*, *kattanyik*). Az *n* végű képzők (HATLAN, HATATLAN, TALAN) magánhangzós kezdetű toldalék előtt általában *ny-ezők*: *viszhatlanyok*, *íhetetlenyék*, *sótlanyonn*, *sótlanyolla* 'sótlannak tartja'. A *teknyő*, *vonyított*, *vonyisztrál*, *vonyogó* szavaknak, s az N mozzanatos képzőnek egyszer sem jegyeztem föl *n*-es változatát nyelvjárási beszédben, az előbbieknél regionális köznyelvi jellegű megnyilatkozásokban sem. A táji köznyelvi változatban a *csöppenik*-féle változat a főalak, miként a *-ni* a főnévi igenévnek a nyelv-

járásban általános *-nyi* alakja mellett, s ahogy a *nő*l és a *nőstény* a nyelvjárási *nyől* és *nyőstín* mellett.

A bomlás legtöbb jele az abszolút szóvégi (köznyelvi *ny-ez*ővel szemben) *n-ez*ő nyelvjárási szavak körében tapasztalható (*mozdon* : *mozdony*). A tövégi, paradigmatis *n ~ ny* váltakozás ma is produktív szabály, hiszen az új szavak is besorolódnak a többi közé (*nejlon* : *nejlonyok*, *huligán* : *huligányok*, *kavinton* : *kavintonyonn*). Ennek ellenére ma már csak a mássalhangzós kezdetű toldalék vagy szó előtt jelentkezik következetesen az *-n-es* töváltozat, a magánhangzós kezdetű toldalék vagy szó már nem indukálja mindig az *ny-ez*ő töváltozat megjelenését.

4. *M á s s a l h a n g z ó k r ö v i d ü l é s e*. — Az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel (JA) mássalhangzója magánhangzóközi helyzetben Zsirai adatainak a tanúsága szerint korábban megnyúlt a nyelvjárásban: *csívíjibü* = csévéjéből (*csívě* a.), *kaszájjo* (*hányibáji* a.), *csizmájját* (*kuruszpu* a.), *kiránékábosztájjo*, *pilingájjo* (*pilinga* a.). Ellenpélda nincs Zsirai adatai között. Efféle alakot nem találni egyetlen más forrásban sem, magam sem hallottam. Jó okkal minősíthetjük ezért kihaltnak ezt a jelenséget. Ma a *csívíjibül*, *kaszájo*, *csizmájo*, *kábosztájo*, *pilingájo* a kizárólagos alak (már ti. ami a JA mássalhangzó-elemét illeti).

Tőszavakban, magánhangzóközi helyzetben főként az *ll*-ek jelentik a nyelvjárási többletet a hosszú mássalhangzók terén. Köznyelvi hatásra azonban egyre inkább terjednek a rövid *l-es* változatok. A régies *ellem*, *hallad*, *hallaszt*, *hallott* mellett az *elem*, *halad*, *halaszt*, *halott* normatív ma már. Az *eszellős-t* az *eszelő*s, a *béllül-t* a *béllül* szorította vissza mellékalak-pozícióba. A hetvenes évek elején még kizárólagos *bállo*, *pállo*, *rolló*, *zállog* (MihHAL. 71) mellett ma már hovatovább egyenrangú a *bálo*, *pájo*, *roló* és *zálog*. Visszaszorulóban van a másfél évtizede még egyeduralkodó *sápittoz* és *sáppod* (i. m. 72) is, helyet adván a *sápittoz* és (*el*)*sápod* változatoknak. Gyöngült a *menné(l)* (i. m. 71) helyzete is: a *minné(l)* vált főalakká, de neologizmusként már szorongatja a *miné(l)* a friss főalakot, meggyorsítva ezzel a *menné(l)* vissza-szorulását.

Az *N* határozóragnak a normatív realizációja ma is (vmilyen magánhangzó +) *-nn*, például *agyonnn*, *ippenn*, *idénn*, *othonn* (i. m. 71). (Követő, mássalhangzóval kezdődő szó előtt természetesen megrövidül.) Zsirai anyagában mindössze két idetartozó adat van: a *magyar-miskássq* (*májicskú* a.) és a *kezenfejinn* (♫ : *kezemfejinn* : *pup* a.). Azaz: egy példa és egy ellenpélda. Az atlasz mindhárom realizációra (hosszú, félhosszú, rövid) ad adatokat. Csak rövid *n-es* változata van az atlaszban ezeknek: *okossan* 707., *ithon* 737., *küöcsön* 743., *hogyan* 754., *ničkün* 766. Rövid és félhosszú *n-el* a következők vannak följegyezve: *gyorsan*, *gyorsan* 742., *szičkén*, *szičkén* 1103. Rövid és hosszú *n-es* a *hičtén*, *hičtén* 1024. S végül a három változatúak: *idičnn*, *idičn*, *idičn* 741., *asztalonn*, *asztalon*, *asztalon* 1076. Az atlaszadatok alapján ítélve az *-nn* aligha ítéltető főalaknak. Mégis, megfigyeléseim alapján még ma is legalábbis azonos gyakoriságú a félhosszú változattal. A változás azonban jól érzékelhető: a fiatalabbak beszédében ritkul a hosszú realizáció, s egyre gyakoribbak a rövidebb, különösen a félhosszú változatok.

5. *H a s o n u l á s o k*. — Néhány *gy*, *d* és *z* végű szó (*amugy*, *ëggy*, *hogy*, *igy*, *nagy*, *ugy*, *ugyanigy*, *ugyanugy*, illetőleg a *had* 'hadd' szócska és az *az*, *ez* mutatónév-más) szóvégi mássalhangzója a követő szó kezdő mássalhangzójához hasonul. Például:

amum meg = amúgy meg, *un nisz ki* = úgy néz ki, *hav vügyö* = hadd vigye, *egy gyütt idē* = egy jött ide, *egy gyütt idē* = ez jött ide, *im monda* = így monda, *nah házzok* = nagy házuk, *hom merre vót* = hogy merre volt, *am mēnt* = az ment. Zsirai adataiban ez a jelenség kivétel nélküli (a *mind egy kisszerű*: *paksaméta* a. nyilvánvaló s többszörös sajátóhibás szerkezet, helyesen: *mind ēk kisszerű*), 1. például: *ul-láccik: fejbekū* a., *ēg-gör-csöcs-csē* = egy görcsöt se: *görcs* a., *hol lámpásso* = hogy lámpása: *lámpás* a. Ma is a teljes hasonulású formák a főalakok, de mellettük növekvő gyakorisággal jelentkeznek a részleges hasonulású változatok (a zöngétlen mássalhangzók előtt, például: *uty kívánto* = úgy kívánta, *hat szóllon* = hadd szóljon, *asz tēgyē* = az tegye/azt tegye, *esz vügyö* = ezt vigye), illetőleg a nem módosuló alapalakok (a zöngés mássalhangzók előtt, például: *igy marattam itt*, *nagy darab*, *ugy bólogat*, *had mēnnyek*, *az bántotta*). Míg azonban a részleges hasonulású formák valamennyi korosztály nyelvjárási beszédében elég gyakoriak már (tehát neológ mellékalakok), a zöngés mássalhangzók előtt jelentkező, nem módosuló alakok inkább csak regionális köznyelvi megnyilatkozásokban hallhatók, a nyelvjárási beszédben igen ritkán s csak a fiatalabbak nyelvében (terjedőfélben levő neologizmusok). Az 1970-es évek elején még a részleges hasonulású változatok is csak regionális köznyelvi jellegű beszédben fordultak elő. Terjedésük megfigyeléseim szerint a nyolcvanas évek elején gyorsult föl.

Az *ri > ll*-típusú hasonulásos esetek közül háromnak (*béllő*, *tölleszt*, *vásáll*) jelentkezett hasonulás nélküli neológ változata: *bérlő*, *törleszt*, *vásárl*.

6. N a z a l i z á c i ó. — Bizonyos magánhangzók orrhangúsodását mihályi adatokon Zsirai jelölte először. Anyagában nazalizációs és (ugyanolyan fonetikai helyzetben, sőt ugyanazokkal a szavakkal) nem nazalizációs formák egyaránt előfordulnak. A korpusz viszonylag szűk volta, a hangjelölés következetlenségei miatt nem látszik célszerűnek ebben az esetben a példák és ellenpéldák hiánytalan közlése.

A nazalizációs esetek száma Zsirai adataiban 33. Ebből 20 esetben magánhangzó + -n végű szóban követő, mássalhangzós kezdetű szó előtt van orrhangúsodás (például *mindē boloncságot: ēggyēránt* a.). Ez ma is produktív, általános jelenség. Nyolc esetben a címszó maga is nazalizációs forma (*bödő*, *gartajileg gerebē*, *hálá Istē*, *háláiste*, *hókkō*, *kukkō*, *vasfejü-gáborgyá*), s ez azt jelenti, hogy alapalakjukban, abszolút szóvégi helyzetben minősítette ilyeneknek a följegyző őket. Öt esetben mondatvégen fordulnak elő orrhangúsodott magánhangzók (*lá: göbörödīg* a., *va: kuszpora* és *lámpás* a., *mēgi: lóstu* a., *magyar-miskássō: májicskū* a.). A nazalizáció módosulását, térvészését az bizonyítja, hogy az utóbbi két típus ma már csak ritkán, s csupán az idősebb generáció tagjainak a beszédében fordul elő megfigyelésem szerint. Helyüket a köznyelvvel egyező, szóvégen *n*-es ejtésű szavak foglalták el (*bödön*, *lán*, *megin* stb.).

A másik változás ellentett irányú: nem eltűnik, hanem megjelenik a nazalizáció. Ez is köznyelvi hatásra. A nyelvjárási *ēggyellő*, *hasollő*, *killódik*, *silli*, *szígyelli*, *szígyelletēs* szavaknak egyre gyakrabban, főként a fiatalabbak ejtésében hallható nazális változata: *ēggyelō*, *hasolō*, *kylódik*, *sili*, *szígyēli*, *szígyēletēs*. Ezek a formák felúton vannak a nyelvjárási főalak (*killódik*) és köznyelvi megfelelője (*kínlódik*) között.

7. M á s s a l h a n g z ó - t o r l ó d á s s z ó e l e j é n. — A nyelvjárásban is terjednek a mássalhangzó-torlódással kezdődő szavak az azt feloldó formák mellett. A ma elérhető szinkrón változatok a mihályi nyelvjárásban egyértelműen mutatják a változás irányát. Ugyanis a torlódást feloldó változatok az archaizmusok, a torlódásos

variánsok pedig az újabbak. A következőkről van szó (elől áll az archaikus, utána a mai normatív alak): *gërádics* : *grádics* [lípcső], *isterc* : *sterc*, *kurupp* : *grupp* 'virág-ágyás', *kurumpi* : *krumpi*, *pële* : *plé*, *përdikál* : *prédikál*, *katula* : *skatula*, *pagét* : *spagét*, *pëkuléroz* : *spëkuléroz*, *picvas* : *spicvas* 'orrvas (cipőn, csizmán)', *porhelt* : *sporhelt*, *priccül* : *spriccül*, *tëlázi* : *stëlázi*.

8. **H i á t u s t ö l t ő k.** — Anyagomban a következő mássalhangzók szerepelnek hiátustöltőként, s az alábbi alaki tájszavakban:

- 1/ *j* = *fü* : *füjes*, *füjet*, *füjez*; *olá* : *olájok*; *pejig*.
- 2/ *jj* = *bü* : *büjebb*; *hërbati* : *hërbatëjja*; *tëjja*.
- 3/ *h* = *bihó* = *bivaly*, *föhenyës* = *fövenyes*, *piharc* = *piac*.
- 4/ *v* = *divó* = *dió*, *böszmévül* 'nagyon' (vö. *böszme*: MihTsz.).
- 5/ *b* = *böszmébül* 'nagyon' (vö. *böszme*: MihTsz.).

A köznyelvtől eltérő hiátustöltés visszaszorulását bizonyító tények: a *h* hiátustöltővel alakult szóalakváltozatok kihaltak; a *j*-s *olájok* visszaszorult, ma: *románok*. A *divó* is archaizmus, ma már a *dijó* a normatív alak. A *böszmébül*, *böszmévül* ritkák.

3. A magánhangzók

1. **A z á - z á s.** — A mihályi nyelvjárás azon hangtani jelensége, amely szemünk láttára tűnik el szinte teljesen.

Zsirai közlésében három *á*-zó szó van: *Ámérika* (ëhhuzábo a.), *ënáslágu* 'elver' és *háláiste*. Az első két változat kihalt már, a *háláisten* visszaszorult, ma: *háloisten*.

Az atlasz idetartozó adatai: *ád*, *tarája* ma archaizmusok, a mai főalakok: *ad* és *taréja*.

A MihHAL adatai (a kettőspont után a mai normatív alakok). *ád* : *ad*, *ártézi* : *artézi*, *gimnázista* : *gimnazista*, *hágy* : *hagy*, *hármonika* : *harmonika*, *kánno* : *kanna*, *kolláncs* : *kullancs*, *máncsëtta* : *mancsëtta*, *tráncport* : *transzport*, *tráncséroz* : *trancséroz*: mind visszaszorultak, illetőleg visszaszorulóok. A Mihályi tájszótár adatai: *ciállista* : *szocialista*, *gyántár* : *gyanta*, *láprricc* : *rapsic* (ezek kihaltak), *ammiánn* : *amiatt*, *annývívá*: *annyira*, *májnap* : *mai nap*, *sárcul* : *saccul*, valamint *háláistenkëdik*, : *háloistenkëdik*, *pënájz* : *pínz* (ezek visszaszorultak). Újabb gyűjtésű adatok a *mái*: *mai*, *pillánt* : *pillant*, *pislánt* : *pislant* (mind archaikus). Az *áprëhëndál* és a *tálëntom* névbeli archaizmusok: a *nehesztül* és a *tëheccsig* szorította vissza őket. A *kápszli*, *sáktër* és *sáktul* 'sakterol' fogalmi archaizmusok. (A *kápszlipuska* az ötvenes évek vásárainak volt keresett gyerekjátéka.) A *hófuját* 'hófúvás' főnevet a *hófujás* szorította ki. Az egyetlen *á*-zó szó, amely normatív ma is, a *májtër*. A *májtër* ritka neologizmus, miként a *maltër* is.

2. **A z á u t á n i o - z á s.** — Zsirai adataiban 21 *o*-s realizációval szemben mindössze egy ellenpélda, a *pajtába* (*sublad* a.) áll. (Sajtóhibára is gondolhatunk.) Azaz: az *á* utáni *o*-zás a század elején bizonyosan általános volt a nyelvjárásban. Az atlasz 30 idevágó adata közül 17 *o*-s (25., 76., 116., 236., 744., 870., 920., 921., 937., 1060., 1100., 1117., 1118., 1119. — három esetben két *o*-zó változattal), 13 pedig *a*-s (25., 71., 76., 89., 116., 659., 744., 921., 937., 1101., 1117., 1120., 1145.). Az 1970-es évek elejének leírása szerint a jelenség mind tőszavakban, mind pedig toldalé-

kokban normatív volt (MihHAL. 41). Ma is az *o*-s realizáció a fő megoldás, de az *a*-realizáció már mellékalakként benyomult az általánosabb használatú *o*-realizáció mellé, és pedig határozott nyelvészociológiai elkülönüléssel: az idősebbek az *o*-, a fiatalabbak az *a* felé hajló realizációkat használják inkább. A változatok előfordulását a beszédhelyzet is nagyban befolyásolja.

3. A z *ē*-z és s. — A változás kismérvű. A legfontosabbak: több, korábban *ē*-z alaki tájszó archaizmussá vált, átadva helyét a köznyelvi megfelelőhöz közelebb álló vagy azzal megegyező, nem *ē*-z változatnak. Az adatok (a kettőspont után a mai normatív változat): kihalt: *bujtērgyán* : bojtorgyán, *főēny* : főveny, *fūsejēk* : fűsűjök, *gērādics* : grádics (lípcső), *gyürejē* : gyűrűjő, *hetfē* : hétfő, *kacēfányos* : kacifántos, *kesztē* : kesztyű, *mēnyekēző* : mēnnyegző, *pērdikál* : prédikál, *tetē* : tető, *tikēr* : tükör. — Visszaszorult: *bērāzdo* : barázdo, *bērētva* : borotva, *bicēgli* : bicikli, *dēják* : diák, *gēlēszta* : giliszta, *hērtelen* : hirtelen, *komēnista* : komonista, *mihelēst* : mihelt, *pēle* : plé, *pēnájz* : pínz, *vēlāgos* : világos, *vērrad* : virrad, *zsódēr* : sóder (forrásaikat II. E. 7. a.). Ez összesen 12 + 15, azaz 27 fonémaelőfordulási csökkenés. Ha arra gondolunk, hogy az 1970-es évek elejének nyelvjárási normája szerint 735 *ē*-s többlet volt a nyelvjárásban, akkor e 27 csökkenés — mely 3,6%-os változást jelent — valóban nem sok, a változást azonban kétségtelenül mutatja. Figyelembe kell azonban venni azokat a módosulásokat is, amelyek újabb *ē*-z alakváltozatokat eredményeztek. Ezek a következők: Ámérika: *Amērika*, címēt : *cēmēnt*, citora : *citēra*, csömmöge : *csemēge*, énnihán : *ēnnēhány*, fazokas : *fazēkas*, gērēndő : *gērēndēj*, hērbati : *hērbatējja*, hēring : *hēring*, lepődő : *lepēdō*, métől : *mētēl*, milénium : *milēnnium*, röjtök : *rejtēk* (főnév), sohunnaj : *sēhunnajd*, széköl : *székēl*, szökrín : *székérín*, títel : *tētel*. Ez összesen 17. Azaz a 27 *ē*-s fonémaelőfordulási csökkenést ez a 17 eset 10-re (= 1,3%) redukálja. Ez viszont azt jelenti, hogy — mivel a toldalékokban nincs változás — az *ē*-zés tartja magát. Ezt mondhatjuk még akkor is, ha bizonyos újabb változások jelentkezését figyelhetjük meg.

4. A z *ö* - zés. — Zsirai adatai között csak két *ö*-ző van: *összö* (*csór* a.) és *sütfő* (♫: *sütvő* : *kokastēj* a.). Ma is normatív mindkettő. Az atlasz *ö*-ző adatai közül mára kihalt a *csötörtök* (656.) és az *öveg* (1136.), visszaszorulóban van a *lepődűg* (218.: *lepēdō*) *ösmerűös* (717.: *ismerős*), *pölhé* (45.: *pihe*) és az *ümög* (1082.: *ing*). A többi ma is változatlan: *tengöl* 156., *söprü* 244., *fölhög* 606., *észöl* 801., *üörösztö* 839., *föröttem* 845., *röpül* 877., *föstik* 941. A régebben *ö*-ző szavak közül kihalt a *csömmöge*=*csemēge*, a *törpetin* = *terpentin*, a *vörzsinaszivar* = *virzsíniaszivar*, kihalóban van a *röjt* = *rejt* és a *röjtök* = *rejték* (főnév). Az *ösmer*-t egyre inkább az *ismer*, a *förödik*-et pedig a *fürdik* szorítja vissza. A *fürdik* azonban csak alapelakjában van a köznyelvi megfelelővel egyezővé valóban, toldalékolt alakjai ma is *ö*-zők: *föröttem*, *förönni*, *förönnyi*; 1. már nyatl. 845., 846., 915.). A *széköl* átadta helyét a *székēl*-nek. Visszaszorulóban van a *pörsöl* = *përsēj* és a *röngön* = *röngen* is. A visszaszorulóban levők helyzete az utóbbi 10–15 évben nem változott számottevően, miként a visszaszorulás útjára a hetvenes évek közepén lépő *hövelk*-é (= *hüvelk*) sem. A *köllemes* mellett viszont polgárjogot nyert mára a *kellemes*. A MihHAL.-ban egyalakúnak jelettek közül a *pöhöl*-nek, *pözs-gő*-nek és a *jövödelēm*-nek terjedt el nem *ö*-ző változata: a *pehel* (csak *pehelpaplan* van, sőt újabban *pehejpaplan* is, *pöhölpaplan* nincs), *pëzsgő* és *jövedelēm*. Az utóbbiak azonban még neologizmusok ma is.

A toldalékokban minimális változás észlelhető csak: archaizmus az atlaszbeli *tövöstül* (1133., ma: *tövestül*), valamint az *örömost* az *örömet* mellett. A korábban kizárólagos *örömost* mellett terjed az *örömet*. A palatális labiális sorok *ö* többletei (határozói igenév, birtokos személyjel, igerag) a nyelvjárási nyelvhasználatban tartják magukat, de a bomlás bizonyos jelei néhány éve érzékelhetők.

Az *ö-zés* regionális köznyelvi megnyilatkozásokban is tartja magát általában, bár ott előfordulnak olyan nem *ö-ző* szóalakok (például *ěspěřes*, *őřiz*, *zsěmle*), amelyek a nyelvjárási beszédben nem.

5. Az *i - z é s*. — A korábbi közlések — az atlasz adatai is — kivétel nélküli *i-ző* formákat mutatnak. Az első *é-ző* adatok mind interjúhelyzetekben, illetőleg idézetekben hangzottak el, tehát nem alkalmasak nyelvjárási használat bizonyítására. A korai példák: *kěřem špěpěnn*: kétszer is Felv. 1960/1, *bějjěg*, *borběj*: 1960/2., *nězzě*, *emlěkěmbe*: 1975, *átvěszěltük*: 1981; a mai normatív alakok: *křřem špřěpěnn*, *břřjěg*, *borbřj*, *nřřzzě*, *emlřřkěmbe*, *átvřřšřtřtřk*.

B. Alaktan

1. A tőtípusok

1. Az *ó-t a-val*, az *ő-t és ü-t e-vel* váltakoztató tőtípus. — Legkorábbi adatom a *furkaja* (1893: 522). Az atlasz 12 adata közül 3 (*disznója*: 987., *erdőőjő*: 991., *gyűreje*: 1135.) ritka minősítésű, ezek ma is ritkák: a *disznója* és az *erdőőjő* neologizmus, a *gyűreje* kihalóban levő archaizmus. Az atlasz minősítés nélkül közli a *disznóőjok*-at a *disznajok*, s a *vűőjő* alakot a *vejő* mellett (988., 1146.). Az utóbbiak a normatívok ma, az előbbiek neológ mellékalakok. Valamennyi többi, az atlaszban jelöletlenül közölt, tehát általános használatúnak minősített szóalak ma is a nyelvjárási norma része (*disznaja*: 987., *disznajok*: 988., *disznajitok*: 989., *erdeje*: 991., *gyűrűjő*: 1135., *teteje*: 201., *vejő*: 1146.). Az atlaszos magnófelvételek adata a *fűsejek* = fészűjük (1960/1) és a *bunkaja* = bunkója (1963/1). Egyiket sem hallottam.

A monográfiában közölt *ó*, *ő* és *ü* végű névszók többalakú tőtípusként visszaszorulóban voltak leírásuk idején (MihHAL. 98, 158). Az ott közölt, szóban forgó szavakat mai nyelvi helyzetük szerint 4 csoportba oszthatjuk. E szerint a 3. személyű birtokos személyjelek és a birtoktöbbsesítő jel előtt 1) csak a kötött tőváltozat fordul elő: *apró*, *elő*, *erő*, *tüdő*, *üdő* (csak *ereje* van, *erője* nincs); — 2) a kötött tőváltozat nem kizárólagos, de gyakoribb, mint a szabad változat: *ajtó*, *cipő*, *csikó*, *csipő*, *düllő*, *erdő*, *esztendő*, *kettő*, *korsó*, *mezző*, *sűrű*, *szerető*, *szőlő*, *szülő* (csak: *szüleim*), *tarró*, *tinó*, *-való*, *vessző*, *vő*, *zászló*, *zsidó* (a *cipeje* mellett terjed a *cipője*). — 3) a szabad változat nem kizárólagos, de jóval gyakoribb, mint a kötött: *adó*, *csukló*, *forró*, *hintó*, *kendő*, *karró*, *kötő*, *sütő*, *turó*, *tuskó* (az *adója* mellett igen ritka, s csak az idősebbek nyelvében fordul elő az *adaja*). — 4) a szabad tőváltozat kizárólagos: *bimbó*, *biró*, *csikló*, *fűsű*, *gyűrű*, *emlő*, *üllő*. E szavak egy része (*biró*, *csikló*, *emlő*, *üllő*) ritka előfordulású.

A *kötejtő* és *forraja* alakot a monográfia elkészülte után jegyeztem föl.

2. A szóvégi, paradigmátikus $n \sim ny$ váltakozás az n és ny végű ige- és névszótöveket érinti (l. őket MihHAL. 95, 97, 99, 100). Az n végűek magánhangzós vagy magánhangzóval kezdődő toldalék előtt ny -nyel, az n -nel váltakoznak: *bán* : *bányom*, *hány* : *hánt*, *asszon* : *asszonyok*, *kormány* : *kormányt*. Az $n \sim ny$ visszaszorulása erősebb, az $ny \sim n$ bomlása nem annyira. Az előbbi kirívóbb nyelvjárásiasságnak érzékelik, mint az utóbbit. Pedig az $n \sim ny$ váltakozást erősítik azok a szavak is, amelyekben nominatívusban (köznyelvi ny -nyel szemben) nyelvjárási n van (*asszon*, *lán*), amely szavakban tehát bizonyos toldalékok előtt az ny -es tövet a köznyelvi hatás (megfelelés) is erősíti.

3. A hangzóhiányos tövekben is van ingadozás. Az idősebbek és középkorúak nem hangzóhiányos alakjaival szemben a fiatalok beszédében egyre gyakoribb mellékalakok a (köznyelvivel megegyező) hangzóhiányos változatok: *ugorsz*, *ugortok*, *ugornak*: *ugrassz*, *ugrotok*, *ugranak*; *aluhát* : *alhat*, illetőleg főnevekben 3. személyű birtokos személyjelek előtt: *bokorgya* : *bokra*, *bütyöktő* : *bütykö*, *csokorgya* : *csokra*, *gödörgő* : *gödör*, *kazalgya* : *kazla*, *malomgya* : *malma*, *müreggyék* : *müregk*, *sátorgya* : *sátro*, *szatyorgya* : *szatyra*, *telektő* : *telkő*, *vödörgő* : *vödör* (e tőtípusok tagjait l. i. m. 99–100). Ez azonban nem minden esetben van így. Nincs például a *motorgya* mellett *motra* s nincs a *kaporgya* mellett *kapra*, jóllehet van *kapros*, *kaprot*, s nincs a *koromgya* mellett *korma*, pedig van *kormos*, *kormot*, *kormoz*. Ugyanez áll a következőkre: *alom*, *bagol*, *bodor*, *círok*, *csöbör*, *csupor*, *ibér*, *lator*, *lucok* *murok*, *ólom*, *nyírok*, *pocok*, *sulok* = *sulyok*, *szurok*, *vacak*.

4. Az l -es változatú főnévi tőtípus bomlóban van: visszaszorulóban vannak az l -es tőváltozatok, terjednek a magánhangzós végű, egyalakú tövek: a *sindő*, *tengő*, *törkő* tőhöz járulnak a birtokos személyjelek is, tehát a *sindőjök*, *tengőjök*, *törkőjök* szorítja vissza a *sindölgyök*, *tengölgyök*, *törköllök*, *törkölgyök* alakokat. Egy 1960-as atlaszos magnófelvételen még: *sindölér* = *zsindelyért* (1960/1). A *kátyó*-nak (= *kátyú*) csak a *kátyolos* származékban jelentkezik l -es tőváltozata, a *pintő* fogalmi archaizmus is, elvéve hallható csak. Visszaszorult a *konkó* = *konkoly* is, megszűnt a hagyományos *konkolozás*. A *konkó* l -es tőváltozata a többes 3. személyű birtokos személyjel előtt fordul elő nagyritkán. A *vessző* többes számú *vesszőlök* alakja is archaizmus.

5. A hetvenes évek elején kihalóban volt néhány igealak: *melegésznek*, *öligésznek*, *öregésznek*, *rakosznak*, *veszekésznek* (i. m. 160). A normatív változatok akkor is, ma is a *melegēnnek*, *öligēnnek*, *öregēnnek*, *rakonnak*, *veszekēnnek*, tehát a d -s tőváltozat toldalékolt alakjai. Az atlaszban egy adat van: *mēgesküsznek* (894.): ez „újabb” minősítést kapott. A felsorolt igealakok még nem haltak ki, de használóiknak, a legidősebbeknek a szüntelen fogyatkozásával egyre szűkül egyébként is szűk előfordulási körük.

6. Az *aluszik*, *fekszik* ható képzős alakjai közül a korábbi főalakok (*aluhát*, *fekühet*) mellé benyomult s már polgárjogot nyert az *alhat*, *fekhet* (az előbbieket visszaszorulóban is vannak), s ezek mellett van terjedőben a köznyelvivel egyező d -s tőváltozat (az *aluthat* és *feküthet*), vö. i. m. 96, 158.

7. A j -s névszótőtípus 3 tagja közül a *fű* mozdult el legjobban a köznyelv felé: a *fűjes*, *fűjet*, *fűjez* ugyan ma is főalak, de a v -s változatok egyre gyakoribb-

bak. Az *olá* : *olájok* névbeli archaizmus, ritkán fordul elő, a *román* : *románok* szorítja vissza. A *bűj*-s alakjai tartják magukat változatlanul (vö. i. m. 99, 158).

8. H á r o m i g e (*észik, iszik, vüsz*) határozói igenevét *d*-s töváltozattal képezi: *ēdvē, idva, vūdvo* (i. m. 96), ma is ezek a normatív alakok. Közülük az utóbbinak hallottam újabban s néhányszor *vüvö* változatát. Ez a *vūdvo*-ból a köznyelvi *víve* hatására létrejött sajátos közbülső forma: elmaradt a feltűnő *d*, az *ü* azonban maradt (a *vüsz* az alapalak, s minden változatban jelen van az *ü*), de megnyúlt, ezzel közelítvén a köznyelvi *i*-hez. A *vüvö* egyelőre neologizmus.

9. A nyelvjárásban e g y a l a k ú k e v e s = kevés és n e h e z = nehéz köznyelvi hatásra veszít egyre inkább főalak pozíciójából, a *kevés, nehéz* terjedő mellékalakok már. A *c s e r e* és a *m e s e* változatlan tőalakban jelenik meg az L igeképző előtt: *cserel, mesel*. A *cserél, mesél* itt is terjednek, már mellékalakok. A *mesel* : *mesél* alakpárt először az atlasz közli: 878. A *kevés, nehéz* azonban gyakoribb, mint a *cserél* és a *mesél*. A nyelvjárásban ma még általánosabb az *ábécé* és a *vécé*, de hovatovább egyenrangú lesz az *ábécé* és a *vécé*. Az utóbbiak terjedése miatt az előbbieknél némi archaikus jellege van már. A korábbi, változó tőtípusú *bibe, bibés* (Zsirai) mára egyalakúvá vált (*bibi, bibis*).

10. A m a g á n h a n g z ó s v é g ű i g e t ö v e k közül legjobban a *hi* mozdult el a köznyelv irányába: a *hi, híta* mellett a *hiv, hifta* is elő-előfordul természetes beszédhelyzetekben is. Utána a *szí* következik (l. *színya*: Felv. 1963/1., de: *szivnyi*: 1963/2), majd a *vi* (a sportközvetítések hatására elsősorban *vívnyi, víftak*).

11. Az *á*-s v á l t o z a t ú i g e i t ő t í p u s mindkét szabad töve (*ád, hágy*) viasszaszorult, csak az idősebbek nyelvében fordul elő ritkuló mellékalakként. Csak az *ad* és a *hagy* normatív.

12. A g y ű n töváltozatai közül a *gyöv-* (*gyövet, gyövetel, gyövő*) szorult vissza mára, egyre ritkábban hallható, helyét a *gyüv-* töváltozatnak adja át (*gyüvet, gyüvetel, gyüvőbe vótam*), illetőleg a köznyelvi *jövő*-nek ('*futurum*' jelentésben, nominatívusban csak így).

13. A korábban egyalakú *bagó* = bagoly (l. nyatl. 1011. – 3.) már viasszaszorult, s helyét a *bagol* : *baglot, baglok*, tehát a hangzóhiányos tőtípus foglalta el.

14. N é h á n y r i t k a e l ő f o r d u l á s ú i g e a l a k (a kettőspont után a ma normatív változtatot közlöm): *irigyléttik* : *irigyűtik* (Felv. 1981/1), *mégérdemlētik* : *mégérdeműtik* (1981/3), *vörēngzēnyi* : *vörēngzēnyi* (1980). Mindegyik adat idős adatközlő beszédében fordult elő.

2. A képzők

1. A főnévi igenév képzőjének két fő változattípusa él a nyelvjárásban: NYI és NYA (a realizációkat l. MihHAL. 103). A NYA ma archaikus, erősen viasszaszorulóban van, csak az idősebbek nyelvében s csak néhány igében fordul elő, tehát mind állományát, mind használati körét tekintve egyaránt perifériára szorult: *bírnya, biznya, hinya, hiznya, innya, írnya, rinya, szinya*. Zsirai két főnévi igenevet közöl, mindegyiket NYI képzőtípussal, ugyanis a NYA változattal is jelentkező igék közül egyik sem szerepel szójegyzékében. Az atlasz egyedüli alakként közli a *hinya, innya* és *rinya* formákat

(916.–8.), 1. még *szinya* (Felv. 1963/1.) és *irnya* (1975), *spuriznya* (1982/2.) Újabb gyűjtésemből *cumiznya*, *fociznya*, *kakinya*, *pisinya*, *sirnya*. Valamennyi, NYA képzőváltozattal alakult fönti igenevet többektől s többször is hallottam az elmúlt húsz évben is, az azonban kétségtelen, hogy ritkul előfordulásuk. Egyrészt, mert azoknak az idős adatközlőknek a száma egyre fogy, akik ezeket az alakokat használják, másrészt mert az idősebbek nyelvében is a NYI a főalak ma már. A NYA egyértelműen archaikus stílushatású.

A köznyelvvvel megegyező NI képzőváltozatra az első mihályi adatok 1960-ból valók: *kelní*, *öntözni* (Felv. 1960/2). Az 1970-es évek elejére vö.: „A főnévi igenév képzőjének -ni változata fel-felbukkan a fiatalabbak beszédében, de mindig mesterkélten finomkodó szándékról árulkodva” (MihHAL. 160). Ez a képzőváltozat neologizmusként, terjedő mellékalakként sem vált a nyelvjárás részévé mára sem. Csökkent viszont használatának korábbi sommás és általános elítélése. A NI regionális köznyelvi forma lett.

2. Az 1970-es évek elején kihalóban volt a CÍÓ és a TÓRIUM képző (*kopláció* 'koplálás', *dorgatórium* 'szidás' stb., l. i. m. 160). Évek óta nem hallottam már egyetlenegy, velük alkotott származékot sem a spontán beszédben, ezért kihaltak minősíthetjük őket.

3. A gyermek- és ifjúsági nyelv több, törövidítéses-képzős származékszava vált ismertté, s különösen a kisgyermekkel foglalkozó nők (anyák, nagymamák, nagyobb gyerekek) körében többé-kevésbé gyakori használatúvá is az utóbbi másfél évtizedben, mint például a *böli* = bölcsöde, *csoki*, *diri*, *fagy*, *foci*, *lufi*, *ovi*, *pancsi*, *pulcsi*, *szuri*. A *foci* volt talán a legelső ilyen típusú köznyelvi jövevény: mintegy másfél évtizede szorította vissza a *fodbal*-t mellékalak pozícióba. Ezek a szavak a familiáris nyelvhasználatban is elsősorban a gyerekekkel való beszélgetésekben hallhatók, tehát korlátozott használatú neologizmusok, amelyek közül a *foci* a legáltalánosabb, a *csoki* és a *fagy* pedig normatív mellékalakok egyelőre. Az óvodás korú és iskolás gyerekek nyelvében nagyon gyakoriak. Az említett szavak átkerültek a nyelvjárásba, a képzésmód viszont nem. Nincs ugyanis egyetlen olyan, a köznyelvben ismeretlen (= a köznyelvi gyermek- és ifjúsági nyelvben ismeretlen) szó a nyelvjárásban, amely ezen a módon keletkezett volna.

3. A jelek

1. Birtokos személyjelzés a 3. személyekben. – Változás a birtokos személyjelezésben csak itt észlelhető. Régebbi adatunk alig van. Zsirai kettőt közöl: *fióktya* (sublad a.) és *lám-pásso* (*lám-pás* a.). Az atlaszadatok: *sásso* (3.), *cimbérgyē*, *cimbērē* <*cindérgyē*> (35.), *kaccsa* (103.), *ablaktya*, *ablaka* (1106.), *üveggyē* (1137.), *zsebggyē* (1150.), *testvirgyit* (1154.), illetőleg <*núluk*> (760.), *kertyék*, [*kertyük*] (1114.), *szüvök* (1139.), l. még 201., 987.–9., 991., 1058., 1135., 1146., 1155. Változatokat elsőként az atlasz közölt. Zsirai adatai közül a *fióktya* ma is normatív, a *lám-pásso* archaizmus. Az atlasz *kertyük* adata mellékalakként sem része a mai nyelvjárási normának.

A mai állapot röviden így foglalható össze: 1) a többes szám 3. személyű birtokos személyjelek magánhangzója középső nyelvválású (*ë, ö, o: kez-ëk, fül-ök, haj-ok*), az egyes szám 3. személyűké is, kiegészítve az *a*-val (*kez-ë, fül-ö, ház-o és haj-a*). 2) *B, d, g, gy, l, m, r* után *gy-s, p, t, k* után pedig *ty-s* kezdetűek a birtokos személyjelek mindkét számban általában (*küszöb-gyö, küszöb-gyök, kalap-tya, kalap-tyok*). 3) A többes számban *c, cs, j, ny, s, sz, z* és *zs* után *e* mássalhangzókkal kezdődnek a birtokos személyjelek (*kalács-csok, kés-sék, ház-zok*), egyes számban magánhangzósak (*kalács-o, kés-ë, ház-o*). Kivételek elsősorban az egy szótagú szavak birtokos személyjelezésében fordulnak elő. Részletesebben, kivételek említésével is l. MihHAL. 105 és MNyj. 1984–85: 154–5.

Ami a mai kettősségeket, változatokat illeti, két fő típus van. A jóval gyakoribb típusban a mássalhangzós és magánhangzós variáns váltakozik, illetőleg verseng egymással. Egyes számban a kihalóban levő *ház-zo, asztalos-sa, kalász-szo* mellett áll az általános használatú, normatív *ház-o, asztalos-a, kalász-o*. A régi alakok csak az idősebbek beszédében fordulnak elő, ott is egyre ritkábban. A *mestër-gyë : mestër-ë, siker-gyë : siker-ë, virág-gyo : virág-o, zseb-gyë : zseb-ë* változattípusban az előbbi a főalak, az utóbbi a terjedőben levő mellékalak. A legidősebbek beszédében a *zsebgyë*-típus szinte kizárólagos, a fiatalokéban a *zsebë* gyakori, bár nem kizárólagos, a többiek beszédében mindkettő előfordul, az előbbi azonban gyakoribb.

Többes számban a hangzóhiányos és a többelseji időtartamot váltakoztató tövek (l. őket MihHAL. 99–100) körében fordul elő a *szeke-ëk : szekër-gyëk, pohar-ok : pohár-gyok, físzk-ëk : físzëk-tyëk, lakodalm-ok : lakodalom-gyok*-féle váltakozás, de csak akkor, ha a többes számú nominatívuszi alakban a többesjel előhangzója nem középső nyelvválású – ahogy a birtokos személyjelezésben az. Mert különben a mássalhangzós változat általános (nem *vödrök*, hanem *vödörgyök*, mert a *vödrök* többes szám nominatívusz). A *szeke-ëk* gyakoribb, a *szekër-gyëk* ritkább, neologizmus.

A másik, ritkább változattípus az *-l* végű névszókra korlátozódik, s az jellemzi, hogy *l*-es és *gy-s* változatok állnak egymás mellett, de csak többes számban: *fal-lok : fal-gyok, kazal-lok : kazal-gyok, mühel-lëk : mühel-gyëk, sul-lok : sul-gyok* = súlyuk, *tekintil-lë : tekintil-gyë*. E változatok közül az *l*-esek archaizmusok, visszaszorultak, de még nincsenek kihalóban.

A változás jól láthatóan a köznyelvi alakok irányába megy (*asztalossa > asztalosa*), ha gyakran nem is közvetlenül (*házzo > házo, kazallok > kazalgyok, zsebgyë > zsebë*). A köznyelvi hatást bizonyítja az is, hogy ha egyes számban a köznyelvben mássalhangzós kezdetű személyjel kapcsolódik a tőhöz (*kalap-ja, lap-ja, sáv-ja*), akkor a nyelvjárásban nem fordul elő magánhangzós kezdetű személyjel (*kalap-tya, lap-tya, sáv-gyo*), ingadozás csak akkor van a nyelvjárásban, ha a köznyelvi megfelelőekben a birtokos személyjel *-a* vagy *-e* (*sikere : nyelvjárási siker-gyë és siker-ë, zsebe : nyelvjárási zseb-gyë és zseb-ë*).

Többes számban feltűnő a mássalhangzós kezdetű változatok túlsúlya (l. fentebb). Ingadozás csak ott van, ahol a többes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakok a magánhangzós kezdetű variációval sem eredményeznek a többes nominatívussal egybeeső formákat. Az ok: a mássalhangzós kezdetű változatokat védi a homonima-félelem, védi a funkció-elkülönítés igénye: a *virágok* ugyanis 'virágok' és 'viráguk' jelentésű lenne a nyelvjárásban. Ezt elkerülendő megmarad a nyelvjárási *virág*gyok*

'viráguk'. Néhány további példa (elől a többes nominatívuszi alak): *asztalosok* : *asztalosok*, *csokrok* : *csokorgyok*, *fűszerek* : *fűszergyék*, *halászok* : *halásszok*, *házok* : *házzok*, *kardigányok* : *kardigánnyok*, *lányok* : *lánnyok*, *levesek* : *levessék*, *malmok* : *malomgyok*, *mesterek* : *mestergyék*, *rozsok* : *rozzsok*, *talajok* : *talajjok*, *ünnepek* : *ünneptyék*, *zabok* : *zabgyok*, *zsebek* : *zsebgyek* stb. Változás a fiatalabbak nyelvhasználatában észlelhető. Az ő beszédükben el-elmarad a többes szám 3. személyű birtokos személyjel előtt a tövégi mássalhangzó megnyúlása, s ezzel mintegy párhuzamosan a középső nyelvválású magánhangzók helyébe a köznyelvel egyező felső nyelvválású *u* és *ü* lép. Az utóbbi terjedésének belső, nyelvrodszertani oka is van. Ha ugyanis nem nyúlik meg a tövégi mássalhangzó, akkor egybeesik a többes számú nominatívusz és a birtokos személyjeles forma. Tehát: köznyelvi hatásra a fiatalabbak beszédében nem nyúlik meg a tövégi mássalhangzó, s ezt ugyancsak köznyelvi hatásra, de nyelvjárárszertani összefüggésektől (homonima-félelem) is siettetve, sőt kikényszerítve követi a felső nyelvválású magánhangzók megjelenése. A köznyelvies formák ma még a fiatalabbak nyelvében is neologizmusok, tehát mellékalakok.

2. A k ö z é p f o k j e l e . — A középfok változatai között van egy, amelyről az eddigi közlések nem szólnak. A *-jabb*, *-jebb* változatról, illetőleg annak hasonulásos realizációiról (*-gyabb*, *-gyobb*, *-gyebb*) van szó. Mindössze 5 szóban fordul elő. Ezek: a kihalt *rigtgyebben* (ma: *rígebben*), a visszaszorult *röviggyebb*, *zögggyebb* (a normatív alak *rövidebb* és *zödebb*), s a normatív *bolongyabb* és *világgyobravaló* (a *világra való* fokozása). Minthogy egyedül az utóbbinak nincs köznyelvi megfelelője, ennek a helyzete látszik a legbiztosabbnak. Mivel e szavak *d*-re és *g*-re végződnek alapalakjukban, azt tudakoltam adatközlőimtől, nem emlékeznek-e hasonló alakulásmódú egyéb szavakra is (*meleggyebb*, *szabaggyabb*-félékre). Egyre sem emlékeznek.

4. A ragok

1. N é v s z ó r a g o k . — Az 1970-es évek elején kettő volt kihalóban: a latívuszi Á és a lokatívuszi T (MihHAL. 160). Még nem haltak ki ugyan, előfordulási gyakoriságuk azonban tovább csökkent. Ma már csak az idősebb generáció néhány tagjának, s elvétve egy-két archaikus nyelvezetű család középkorú tagjának a beszédében fordulnak elő. A velük alakult szavak továbbélésében annak bizonyára van szerepe, hogy a mihályiak gyakran mennek a közeli Kapuvárra, viszonylag gyakran elhangzik tehát a korábban főalaknak számító *Kapuvára* (*mënt*, *vót*) és a *Kapuvárott* (*járt*, *dúgozik*, *vását*) -féle szerkezet. A többi helynévhez (*Győr*, *Kaposvár*, *Kolozsvár*, *Sárvár*, *Vác*) már a BA, RA, ON ragokat teszik, a *Szil* helynévhez járuló ragok ingadoznak (*Szilá*, *Szilott* is hallható még a gyakoribb *Szilba* mellett). Olyan adatközlőm már nincs, aki — mint néhányan pár éve még — következetesen a szóban forgó régies alakokat használja. Funkcióvesztés azonban nem éri a nyelvjárást: az Á szerepét a BA és RA, a T szerepét pedig a BA és az N veszi át (*Kapuvárra*, *Szilba* és *Kapuváronn*, *Szilba*).

Az 1970-es évek elején általános használatú volt a NAK irányhatározórag (*kertnek mënt*, l. i. m. 152). Ma visszaszorulóban van, az idősebbek nyelvére jellemző mellékalak, amely azonban előfordul a középkorúak beszédében is. Szerepét a *felé* név-

utó veszi át. Mind a T lokatívusz-, mind a NAK irányhatározó-rag visszaszorulásában szerepe van annak, hogy produktív és általános használatú, de más szerepű névszórágokkal esnek egybe alakilag: az előbbi a tárgy ragjával, az utóbbi a részeshatározóéval.

A módhatározóragok közül kihalóban van a TINT (*-atint*, *-etint*, *-tint*), mert azok a tájszavak, amelyek hordozzák, visszaszorulóban vannak: *böketint* 'szembe, szúrósan, bökösen', *csapatint* 'csapófával leütve, lecsapva (gabona)', *fültint* 'fültövön' (részletesebben l. MihTsz.).

A VAL rag realizációi közül a *-vó*, *-vé* (= *-vuo*, *-vië*) nagyon visszaszorult, csak a legidősebbek nyelvhasználatában fordul elő, ott is következtelenül s ritkán. Korábban bizonyosan gyakoribb volt, l.: *számártökké* (1913: Zsirai *számártök* a.), *magunkó* (i. h. *katiszég* a.), *küvië*, *lábbuo* és *hamuvuo* (nyatl. 970., 1117., 1130.), illetőleg *szekⁱérté* (1960/1). Passzív megfigyelésű újabb adatom egy van: *lább^uó* (1987). Ma mindegyik forma határozottan idegennek, szokatlannak hat (a *tökké*, *küvé*, *szekérre* VÁ eredményhatározó ragos alak a mai norma szerint!). Kevésbé a *lábbó*. Ennek az az oka, hogy - az *á* utáni *o*-zás miatt – az *l*-es realizációban is középső nyelvváltsú a rag magánhangzója: *lábbol*.

A HOZ határozórag a nyelvjárásban *z* nélküli (*-ho*, *-hë*, *-hö*), l. MihHAL. 108. Atlaszunk is csak *z* nélküli alakokat közöl: *Sándoriëk^hho*, *Feri^hhë*, *Ék^hhë*: 1124., 1125., 1127. De újabban módosult a *z*-s változatok korábbi megítélése (urizálónak, finomkodónak tartották), s mivel a regionális köznyelvviségben ez a főalak, ritka neologizmusként fel-felbukkan a nyelvjárásban is.

2. I g e r a g o k. — Az L igerag korábban kiesett általában. Emlékezetem szerint az ötvenes években az *iszó* 'iszol', *kereső* 'keresel' típusú formák igencsak gyakoriak, sőt általánosak voltak. Ezt igazolják az atlaszadatok is: *ész^üő* (801.), *<hivuo>* (821.), *<mond^uó>* (852.). Ma már követő, mássalhangzóval kezdődő szó előtt is ritkán esik ki (*mit iszó rá*), s elsősorban az idősebbek beszédében.

Néhány HAT képzős ige tárgyas ragozása, egyes szám 2. személyű alakja össze-rántódik: *-hatod* > *-hadd*, *-hetöd* > *-hedd* (*athadd*, *irhadd*, *hoszhadd*, *kereshedd*, *küt-hedd*), ez azonban csak az idősebbek beszédében fordul elő, de ott sem következetes, igen ritka. Az 1970-es évek elején ez a jelenség kihalóban volt (i. m. 159). Mára annyi változás történt, hogy az ezeket az alakokat használó idős adatközlők fogyatkozásával tovább szűkült az *e* formákat potenciálisan használók egyébként is szűk köre.

5. A ragozás

1. Az i k e s r a g o z á s. — Zsirai 1913-as anyagában csak néhány ikes ragozású alak fordul elő, de egyik sem a kritikus paradigmataágok közül. A *bekuttyanyok* 'bekukkantok' (*kuttyanyik* a.) nem igazi ikes ige.

Az atlasz adatai alapján ítélve (789., 790., 792., 793., 795., 798., 801., 805., 807., 808.) az ikes ragozás következő alakjai voltak általános használatúak: kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 1. és 3. személy (*aluszom*, *aluszik*), felszólító mód, egyes szám 1. és 3. személy (*alugyam*, *alugyík*), feltételes mód, jelen idő, egyes szám 1. személy (*innám*). Az *iszok* az atlasz jelölése szerint ritkán fordult elő, az *alugyon* és az (*ő*) *ënník* nem is fordul elő.

Az 1970-es évek elején a legidősebbek nyelvhasználatában valamennyi ikes ragozású alak megvolt. Az idősebbekében az ikes alakok ikes ragozása már nem volt kizárólagos, alanyi ragozású beütések tarkították. Az ikes alakok tehát még főalakok voltak, de észrevehetően kezdtek teret veszíteni. A középkorúak keverték az ikes és iktelen formákat, míg a fiatal generáció tagjai számára az iktelen formák voltak a főalakok (l. i. m. 149. 160).

Az 1980-as évek közepén a legidősebbek zömmel főalakként használják az ikes alakokat, de korántsem kizárólagosan már. A középkorúak ikes formákat ritkán használnak, főként az *iszom*-félét. A fiatalok beszédében az *iszom*-féle alakok csak elvétve fordulnak elő, az alanyi ragozású formák használata a norma számukra.

2. A z ú n . s u k s ü k - n y e l v . — A vizsgált nyelvjárásban az 1950-es évek elején kezdett terjedni. A hatvanas években gyorsan teret hódított. Az 1970-es évek elején azonban az idősebb generáció alig-alig élt vele, a középnemzedék beszédében (elsősorban a ható és a műveltető képzős igékben: *láthossuk*, *csókútassuk*) már gyakori volt, leginkább azonban a fiatalabbak nyelvhasználatára volt jellemző, bár ott sem egyeduralkodó (l. i. m. 160).

A nyolcvanas évek közepére nem folytatódott a jelenség előretörése. Ma sem egyeduralkodó egyetlen korosztály nyelvében sem. Tapasztalatom szerint mindegyik generációnak van több suksüklő tagja, de vannak, akik nem használják ezeket a formákat. A leggyakoribb a középgeneráció nyelvhasználatában, de ott is inkább a kisebbségében. Úgy látom, a jelenség a korábbiakhoz képest visszaszorulóban van.

3. Kihalásához közelebb került a z S Z r a g g a l a l a k u l t i g é k szűk csoportja: kijelentő módban, alanyi ragozásban, jelen időben, az egyes szám 2. személyben *dohányossz*, *érëssz*, *hossz*, *keress*, *óvass* fordult elő néhány idősebb ember beszédében a normatív *dohányzol*, *érezl*, *hozol*, *keresöl* és *óvasol* helyett. Az az idős házaspár s az az idős asszony, akinek a beszédében viszonylag gyakran hallottam ezen szóalakokat, meghaltak. Azóta csak a *keress* és *óvass* alakokat hallottam egyszer-kétszer két, 70 éven felüli asszonytól.

C. Mondattan

1. K i h a l t : az anyagban nincs példa rá.

2. V i s s z a s z o r u l t :

A) Az egyeztetés egyik alfaján, a szám szerinti egyeztetésen belül a következő egyeztetésfajták:

a birtok többességét jelölik a birtokoson (a *ki* kérdőnévmáson), de nem az I birtoktöbbsesítő, hanem a K általános többesjellel. Például: *kijjék ezek/azok a lovak, tehenek, cipők, gyerëkëk, házok, lapátok, ujságok* stb. Az általános megoldás ma: *kinek* vagy *kiknek* a *lovaji*, *cipeji* *ezek/azok*.

Azokban a birtokos szerkezetekben, amelyeknek determinánsa ÉK képzős főnév, a bővítmény (birtokszó) nem egyes, hanem többes szám harmadik személyű birtokos személyjelet kap. Például: *a doktorék kapujok, a kocsmárosék szekerék, a tanítótjéék házzok, a tisztölendőjéék ünneptyék, a szomszidéék udvargyok*, illetőleg

Erzsijék sonkájokat, Jánosék pajtájokho, Jósikájék kertyëkre, Kovácsék kutyajokat, Palijék főgyökönn. Ez a szerkesztésmód adatközlőim szerint a déd- és nagyszülők idején még gyakori volt.

A *soha* melletti egyszeres tagadás: az idősebbek beszédében néha még hallható sajátos jelenség, hogy a *soha* bővítményű mondatokban az állítmány mellett nem áll tagadószó. Például: *soha atta még a pinszt, amit köcsönkürt; soha hallottam én aszt a szót; soha kírëk tülö valamit is; soha gyutok eszibe ujjabbann.* A normatív megoldás a nyelvjárásban is a köznyelvvél megegyező, kettős tagadású szerkezet: *soha nëm atta még ... stb.*

Az *illik* mellett a cselekvéshordozó (logikai alany) nem részeshatározói, hanem alanyesetben áll, például: *illen nagy gyerek nëm illik má ennyit jácconyi.* A mai norma: *illen nagy gyereknek ...*

Az egyidejű időhatározói utalószópár, az *akkoráro* : *mikoráro*. Például: *akkoráro, mikoráro hazairsz, othon lészëk én is.* A mai normatív kifejezésmód: *akkor, mikor ha-za írsh, othon lészëk én is.*

Azok a birtokos szerkezetek, amelyekben a többes számú determináns mellett az alaptag nem egyes, hanem többes szám harmadik személyű birtokos személyjelet kap. A determináns ezekben az esetekben vagy az *azok*, *ezëk* mutató névmás és a *magok* 'maguk', vagy pedig többes számú főnév. Például: *ezëk házzok még nem ollan rigi; azok petrëncéjék jó nagy lëtt; magok bajjok, hogy az aratássol ollan sokat vártok.* Többes számú főnévi determináns esetében akkor archaizmus e szerkesztésmód, ha a birtokos szerkezetből nem marad el a NAK rag: *nyis ki a malacoknak az ajtajokat; pucút ki a gyerekëknek a cipejëket; mos ki a csibéknek a tányérgyokat.* Ma már a köznyelvvél egyező megoldás általános, tehát: *pucút ki a gyerekëk cipejit* stb. Ha a NAK rag elmarad, akkor a nyelvjárásban is csak a köznyelvvél egyező szerkesztésmóddal találkozunk: *pucullátok ki a disznók válluját.*

Az általános alany kifejezéseként az *embër gyerekë*. Zsirai egyik példamondatában is előfordul (l. *pantikálódik a.*).

Az *-ë* kérdőszócska igekötőhöz járulása: *el-ë gyün; mëg-ë csinállo.*

Az időhatározó kifejezései közül a *tizënnnyódzba irtunk* = mai *tizënnnyócat irtunk* '1918-at irtunk', *nyócvanhédbe irunk* = mai *nyócvanhetet irunk* '1987-et írunk' szerkezet.

B) Az előző (= A) fejezetben közöltek archaizálódási fokát még nem érték el, a normának azonban nem részei már a következők:

Az a szerkesztésmód, amikor a birtok többességét a birtokoson (a *ki* kérdőnévmáson) I birtoktöbbsesítő jellel jelölik; például: *kijjëji azok a ludak az uccánn; kijjëji ezëk a lovak.* Az általános szerkezet ma: *kinek a luggyaji, lovaji.*

A birtokos szerkezeteknek az a faja, amelyben az alaptag és a determináns közé más mondatrész(ek) is beékelőd(nek), s amikor az alaptag nem egyes, hanem többes szám harmadik személyű birtokos személyjelet kap. Például: *a disznóknak kipucú tad-ë má a vállujokat; a virágoknak lëvüttö a szél a levelëket; a ludaknak rëndbe tettë má a helëket.* A gyakoribb használatú formák megegyeznek a köznyelvekkel: *a virágoknak a szél lëvüttö a levelit.*

Az a szerkesztésmód, amikor a *szabad* mellett a cselekvéshordozó (logikai alany) nem részeshatározói, hanem alanyesetben áll. Például: *illen nacs csibe nēm szabad má füznyi ebbe az üdőbe*. A fő változat egyre inkább a – köznyelvvél megegyező – NAK ragos szerkezet.

A *világ* mint az általános alany kifejezője: *várgyá csak, maj mēkszól értē a világ*. Jóval gyakoribb a *maj mēkszónak értē-féle* szerkezet.

A *velem van* 'nálam van' típusú szerkezet. Valamennyi számban és személyben előfordul, gyakorisága egyre csökken a köznyelvi megoldás javára. Használatában világosan érzékelhető generációs különbségek vannak.

Az *-ē* kérdőszócska tagadó mondatokban gyakran nem az állítmányhoz, hanem a tagadószóhoz kapcsolódik. Például: *nēm-ē gyün el; nēm tuttam, nēm-ē innej való; nēm-ē vót katona, azér nēm gyütt*. Az idősebbek körében még viszonylag gyakori.

A személyes névmás a visszaható névmás funkciójában. A *hoz, vész, vüsz* igék mellett a nyelvjárásban gyakran a személyes névmás megfelelő alakja áll a visszaható névmás helyén. Például *kivüszöm velem a tē kapádot is a kerbe; hozd a kabátot is veled, lity szüves; igēn sūt a nap, vęgyítēk rátok az ingēt*. Használatában nyilvánvaló generációs különbségek figyelhetők meg. A köznyelvvél megegyező megoldás egyre gyakoribb, a fiatalabbak nyelvhasználatában máris általánosabb (*kivüszöm magammal a kapát*).

A jelöletlen tárgy bizonyos kifejezésekben: *sēmmi írō* (= semmit sem érő), *nēm sok írō* (= nem sokat érő), *sokmondō embēr* (= sokat mondó, azaz bőbeszédű ember), *legtōbb írō* (= legtöbbet érő), *lānbolondítō* (lányt bolondító).

Az időhatározók közül a *fēllel* 'tájban, tájt, táján' névutó-raggal alakult kifejezések, például: *dilutānfēllel, karácsonfēllel, ünnepfēllel*.

A ragtalan módhatározó, például: *korābb írō gyümōcs (korābbonn írō), örök mindik finyi (örökkē mindig), jótermō föld (jól termō), jómondō asszon (jól mondō, azaz: sokat beszélō), roszhuzō lū* (rosszul húzó), *ujj ipitēt az a ház (ujjan ipitēt)*.

A ragtalan fok- és mértékhatározó, például: *nagymōdos embēr (nagyon mōdos), tulságos magas (tulságossan magas), mēglēhetōs gazdag (mēglēhetōssen gazdag)*.

Bizonyos, a köznyelvtől eltérő vonzatok, állandó határozók, például: *fūrnek van = fūrne van 'férjnél van', azon könyörōg = azér könyörōg, földgyel földtōk = földgyel ráj-jok, hibázik valamibül = hibázik valamibe, rokon valakihē = rokon valakivel, szomorú tūlō = szomorú mijatta, csodákozik nekijjē = csodákozik rajta, nē törōty sēhá = ne törōgy velē*.

Az *utānn* névutó mód- és eszközhatározói, 'által' jelentése. Közli Zsirai is: *Hamisságo utj lēt (utānn a.)*.

A következő kötőszók: a feltételes időhatározói, tehát 'ha' jelentésű *mikor* (*mikor męgvōna az is, de jó vōna*), *ma: ha*. – Az érintkező előidejű időhatározói mellékmondatok *mihāncs* és *mihelēst* kötőszava (*mihāncs ot vótam, nekiláttom a munkánok; mihelēst it lēssz az is, szóllatok nekēm*). *Ma: mihelt, alikhogy* elsősorban. – Az okhatározói mellékmondatok *hogy, miutānn* kötőszava (*sziggya a gyērēkēt, hon nēm vi-gyáz a tikokra; begyūttek, miután nēm tuttak más csinányi*), *ma* leggyakrabban: *mer*. – Az állapothatározói mellékmondatok *amind* kötőszava: *ma* elsősorban *ahogyann*.

3. V i s s z a s z o r u l ó: Még aktív használatúak, normatívák, de csökkenő előfordulású változatok:

a NAK raggal alakult irányhatározók a *felé* névutós szerkezetekkel szemben (*a kertnek mēnt : a kert felé mēnt*).

ARA ragos határozók az N ragosokkal szemben (*a mezzőre van kaszányi : a mezzőn van kaszányi*).

Az N ragos időhatározók a BAN, VAL ragosokkal szemben (*esztendőnn, évēnn, őszönn, tavaszonn : esztendőbe, évbe, ősszel, tavasszal*).

Az N ragos határozók a VAL ragosokkal szemben (*lovon jár : lúval jár*).

A *tē* névmás többes számú funkcióban a *ti*-vel szemben (*tēnektēk : tinektēk*).

A *nekēd itt van a könyved*-féle szerkezetek a *tē könyved itt van*-féle szerkezetekkel szemben.

4. Terjed:

Névutók: *alaptján, ellenibe, következtibe, értelmibe, foltánn, gyanánt, kapcsoladba, riszire, terinn*.

Kötőszók: az okhatározói *miel*, a kapcsolatos és, az ellentétes *viszont* és *deviszont*, a következtető *tēhát*, a magyarázó *tudniillik*, az előidejű időhatározói *miután* és az utóidejű időhatározói *mielőtt*.

A 'szükségesség' kifejezőmódjai közül a köznyelvvel megegyező *nekēm kő dūgoznyi*-féle szerkezet.

Bizonyos szervetlen mondatok, betoldások, közbeszúrások: *értēd, érti; tudod, hogyan van, tuggya, hogyan van; mese nincs, nincs mese, nincs mellébeszilis; mi a helyzet, mi a dörgís*. Ezek a kifejezések a hetvenes évek közepén kezdtek fölbukkanni.

A *tē* névmás válaszokban és megszólításokban: *Hogy vagy? – Tē, lēhetník jobban is*, illetőleg: *tē, Zsuzsa, tēdd oda aszt a kanalat*. A nők feltűnően gyakrabban használják.

Az *illen, ijjen* 'ilyen' mutató névmás fölösleges használata, például: *neki is van ēggy illen nagy, vēt kucsmájo* (a beszélő nem mutatott semmiféle, a szóban forgóhoz hasonló kucsmára.)

D. Frazeológia

A mihályi nyelvjárási állandó szókapcsolatok változásvizsgálatára is van több-kevesebb lehetőség. Ugyanis a múlt század végéről mintegy 190 frazeologizmust tettek közzé (Nyr. 1892–93 és 1896, I. a Források című fejezetben), s mert leírásomban (NytudÉrt. 127. sz.) a szinkrón anyagot minősítettem a társadalmi érvény szerint is.

1. 1892–1896

E régi korpusz összesen mintegy 190 frazeologizmust tartalmaz. Egyrészt azért „mintegy”, mert néhány esetben nem dönthető el, hogy önálló frazeologizmussal, vagy pedig két különböző, szinonim szerkezettel van-e dolgunk (I. például a *Lēpak-rócúta* kezdetű: Nyr. 1892: 335). Másrészt pedig azért, mert ma nem tekintenénk valamennyi, a forrásokban közölt szerkezetet frazeologizmusnak. Közöttük – mai szemmel nézve – konkrét jelentésű aktuális mondatok is vannak (például: *sikēr vót a*

tepsi: uo.). Ennek ellenére forrásaim valamennyi szerkezetét vallatóra fogtam, számomra ugyanis nem az volt fontos, hogy mi a szólások és szólásmódok aránya, vagy hogy az adatközlő hogyan értelmezte őket, hanem az, hogy a múlt század végéről közölt mihályi szerkezetek, adatok közül melyik s milyen alakban és jelentésben van meg, illetőleg hogy megvan-e egyáltalán a mai nyelvjárásban.

A mintegy 190 frazeologizmusból mintegy 130 szólás, szóláshasonlat, közmondás, szójárás, egyéb, 58 pedig falucsúfoló és falucsúfoló-változat.

A 190 állandó szókapcsolatból ma 20 él (= 10,5%). A ma is élő húszból tizenöt általánosan ismert (= 7,8%), öt visszaszorult (= 2,6%). Más megközelítésben: a húsz ma is élőből tizenkettő módosulatlan (= 6,3%), nyolcnak vagy az alakja, vagy a jelentése, vagy mindkettő módosult (= 4,2%): öt alaki, kettő jelentésbeli, egy alaki-jentésbeli módosulással (l. alább). A 190 frazeologizmusból 170 kihalt (= 89,4%). Közülük nyolcra (= 4,2%) emlékezik még néhány idősebb adatközlő, 162-re (= 85,2%) nem. Feltűnő, hogy az 58 falucsúfolóból abban a formában, ahogy a források közlik, egy sem él ma már, s mindössze háromra emlékeztek idősebb adatközlőim közül (l. alább).

A számok az állandó szókapcsolatok radikális visszaszorulásáról vallanak. Pusztulásuk – az egybevetésekből ez derül ki – gyorsabb, mint a szavaké (vö. a Zsirai közölte tájsozanyag elemzésének tanulságait). Minthogy azonban nem tudjuk, hogy a vizsgálatba bevont állandó szókapcsolatok gyűjtésük idején általános használatúak voltak-e vagy nem (esetleg gyűjtőjük maga is archaikus érdekességeket keresett első sorban, ahogy abban az időben szokás volt nem kis részben), az arányok itt is kellő fenntartással kezelendők. Egy valami bizonyosnak látszik, s megítélésem szerint ebben a formában meg is fogalmazható: az állandó szókapcsolatok gyorsabban szorulnak vissza a nyelvjárásban, mint a szavak.

A) Ma is él, általánosan ismert:

1) változatlan alakban (a fonémaeltéréseket nem tekintem) és jelentésben: *a való-bú nēm tunnak mēginyi* = ami van nekik a háznál, nem tudnak jól gazdálkodni; van ugyan nekik, mégsem mennek semmire. *Köpejig bement a földbe a kapa* : köpejiig bement a földbe a kapa = egészen a nyeléig. *Lētarázta a jég a vetist* : lētarászto a jég a vetist = elverte egészen. *Mohásul a szēme* : mohásul a szēmē = álmosodik. *Mintha légurgatták vóna, úgy ēverte a jég a földet* = mintha légurgatták vóna, úgy ēvertē a jég a földet = elverte egészen. *Sikér vót a tepsi* = csekély (= sekély, nem mély). *Göröncüli a torkom* = reszeli, köhögési ingēřem van. *Belegyönyörödött abba a mihaszna lēányba* = belegyönyörödött abba a mihaszna lēámbo = beleszeretett. *As sē monta retész-fej* : as sē mondta, retészfej = semmit sem szólt, nem köszönt. *Fē keréken vót* : fékeréken vót = boros volt.

2) módosult jelentésben, változatlan alakban: *mēggöbörödött az idő* : mēggöbörödött az üdő = zimankósra vált, ma: megfagy kissé (a föld).

3) módosult alakban és jelentésben: *állóját áta a fájás* : elhagyta. Ma: majd állóját álló = (fogfájósna mondják vigasztalásul:) majd elmúlik.

4) módosult alakban, változatlan jelentésben: *alig liletődik* : alig liletül = alig vesz (kap) lélegzetet. *Ugy hedergélt az uton, mind a rossz szekér* : uh hedergélt az uton, mind a rossz szekér = nagyon be volt rúgva. *Ollan mind a szíső ház* : mindēgy neki, mind a szíső háznak = sok veszedelem éri.

B) Visszaszorult

1) Változatlan alakban és jelentésben: *aratás tübe vót az idő*: aratás tübe vót az üdö = közvetlenül aratás előtt. *Ára van a gongya, hogy a horpassza mēgtejjē*: Ára van gongya, hogy a horpassza mēktellēn = csak az evéssel törődik.

2) módosult alakban, változatlan jelentésben: *kábolgó a feje*: kábútt a fejē = szédült. *Hátán horta a napot itnap*: hátán huszta a napot itnap = egész nap dolgozott.

3) módosult jelentésben, változatlan alakban: *megkoszosodik a farsang*: mēkko-szosodik a farsang = akkor mondják, ha özvegyemberhez vagy asszonyhoz járnak először a faluba kocogóba vagy csoszogóba. Ma = akkor mondják, ha nem volt esküvő farsang idején.

C) Kihalt

1) Emlékeznek rá többen is: *kőcssigtelen vagyok, csak kipesint bánok a pízze*: *kőcssigtelen vagyok*, csak kipesint bánok a pínzel = nincs pénzem, takarékosan bánok vele. *Akkora vót a vetis, hogy a vargyu háto kiláccott belüle*: akkora vót a vetis, hogy a vargyu háto kiláccod belüllö = kicsi, alacsony. *Csak úgy legyēzgette a földet a kapávó*: csak ul legyēzgettē a földet a kapávol = nem rendesen, felületesen kapált. *Nē vesse mēg kevéssigūket*: nē nīzzē a kevéssigit = (kínálási forma.) tessék, vegyen. *Nē vesse mēg a kinámot*: nē vessē mēg a kinámot = (kínálási forma:) tessék, vegyen. A falucsúfolók: *csikóherelő páliak*: csikóherelő páliak, *kenyeretlen vitnyédiek*: kényeretlen vitnyédiek, *sipkaszentülő potyondiak*.

A kurzív állandó szókapcsolatok a múlt század végiek. A kettőspont után állók a mai megfelelők. Ha nem áll a kurzív állandó kapcsolat után kettőspont és frazeologizmus-változat, akkor a mai megegyezik a régivel.

2) Nem emlékeznek rájuk: valamennyi, a Nyr.-közlésekben olvasható, s itt (föntebb) nem közölt állandó szókapcsolat. Közlésüktől eltekintek.

2. 1980–1985.

1985-ben fejeztem be a mihályi nyelvjárási – 85%-ban táji – frazeologizmusainak a leírását, I. NytudÉrt. 127. sz. Céлом az volt, hogy elsősorban a köznyelvben ismeretlen állandó szókapcsolatokat gyűjtsem föl s tegyem közzé. A tájiak mellett a népinek jelzett (O. Nagy Gábor, Magyar szólások és közmondások) állandó szókapcsolatokat is fölvettem. A több mint 2 000 nyelvjárási állandó szókapcsolatot minősítettem a társadalmi érvény szerint is. Az egyidejű állapotban ily módon megragadott szinkrón dinamizmus vizsgálata lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, milyen irányú s mértékű mozgás észlelhető a nyelvjárási frazeológia vizsgált részlegében.

A) Állományi szint

A leírt frazeologizmusok hozzávetőlegesen egyötöde archaizmus, közel négyötöde általánosan ismert a felnőttek körében. Az archaizmusok között mintegy négyötöd visszaszorult/ visszaszoruló, egyötöd rész pedig kihalt (néhány idősebb adatközlőm emlékszik rájuk, de a spontán beszédben nem fordulnak elő). A terjedő, neológ állandó szókapcsolatok az anyag valamivel több, mint 2%-át teszik ki (összehasonlításképpen: a kihaltak aránya megközelíti a 4, a visszaszorultaké a 15%-ot). Új frazeologizmus – a falucsúfolókat nem tekintve – valamennyi vizsgált kategóriában (szólás, szóláshasonlat,

közmondás, szójárás, szókapcsolat) előfordul. Az adatok egyértelműen a nyelvjárási állandó szókapcsolatok állományának, számának a csökkenéséről vallanak.

A visszaszorulás egyik kísérőjelensége az, hogy az archaizálódó állandó szókapcsolat jelentése bizonytalanná válik, elhomályosul, majd feledésbe merül. Néhány példa anyagomból: az *Ollan sár van*, *hos sütőlapáton tartják ki a kutyát ugatnyi* falucsúfólót ismeri ugyan néhány adatközlő, de azt már nem tudják, hogy melyik falura mondták, s inkább csak saját korábbi tapasztalataik alapján gondolnak – pontosabban szólva: tippelnek – két községre. Ilyen a *Benedek* névcsúfolója is. Egyik adatközlő a leghatározottabban állította, hogy volt ennek a névnek is csúfolója, de nem jutott eszébe, mi volt az. Élt egy szólás, amit akkor, illetőleg arra mondtak, amikor a békák elkezdenek kuruttyolni. De hogy hogyan hangzott a szólás, már nem tudják. Arra sem emlékeznek, melyik hónap melyik napjára vonatkozik az a mondás: *ha megláttó az embër az árnyikát, hosszú lëssz a tél*.

A visszaszorulás másik kísérőjelensége az, hogy a frazeologizmus valamely fogalomszavának a jelentését nem ismerik, s emiatt nem teljesen világos az illető állandó szókapcsolatnak a jelentése. Azok a szavak, amelyek állandó szókapcsolatokban őrződtek meg, s amelyeknek a jelentését nem ismerik már, a következők: *biboldó*, *csőszökör*, *dasz*, *fatig*, *font*, *gyimot*, *habaniksz*, *leff*, *májnáj*, *nëvigyola*, *nyakfog*, *plej*, *prëfung*, *puff*, *szak*, *szilencium*, *tipp*, *tropára*, *üzünn*.

A visszaszorulásnak egy másik stádiumát azok az úgyszintén csak állandó szókapcsolatokban előforduló szavak és szóalakváltozatok jelentik, amelyeknek a jelentését még ismerik a nyelvjárási beszélők, illetőleg nagy részüket csak az idősebbek. Ezek anyagomban a következők: *aggság* 'aggódás', *bëbic* 'bëbic', *bihal* 'bivaly' *ittyë-vóttya* 'élte-volta', *hakkal* 'halkan, lassan', *horpasz* 'has', *kesztë* 'kesztyű', *Márok* 'Márk', *plánéta* 'planéta', *Sarrós* 'Sarlós' (ti. Boldogasszony), *söprühárítás* 'egy húzás, suhintás söprűvel', *szülék* 'szülők', *urduğa* 'fáradtságos, nagyon nehéz munka', *veröttik* 'verejték', *virga* 'veszekedés', *zsákli-fótti* (a *zsák* és *fót* = fölt származékai).

B) Használati szint

A nyelvjárási állandó szókapcsolatok csökkenése nemcsak állományi, hanem használati szinten is jól érzékelhető. Ennek bemutatását l. NytudÉrt. 127. sz. 21–27.

E. Szókészlet

1. A szókészlet változásának a vizsgálata

Bár a magyar nyelvjárástan egyik legerősebb ága a nyelvjárási szavak gyűjtése és lexikográfiai feldolgozása volt, a nyelvjárási szókészlet lexikológiai vizsgálata messze elmaradt a kívánatostól, de még a lehetségestől is. Olyanféle rendszeres nyelvjárási lexikológiai kutatás, aminő például német vagy finn földön volt és van, nálunk nem bontakozott ki. Nem véletlen, hogy bár a nyelvjárási szavak gyűjtése mindig aktuális feladat volt s ma is az, a táji szókészlet rendszeres lexikológiai vizsgálatát csak a legújabb, tematikaváltoztatást is sürgető dialektológiai cikkek hangsúlyozzák (l. például Benkő in: DialSzimp. 26; Imre Samu: MNy. 1983: 416).

Munkám célkitűzésének megfelelően magam a nyelvjárási szókészletet csupán a változás oldaláról vizsgálom a következőkben. A szókészlet a nyelvnek az a részlege, amely egyfelől a nyelven kívüli valósággal a legszorosabb kapcsolatban van, másfelől pedig a legkevésbé strukturált. Szokás – Gilliéron óta, I. W. Viereck: Sprachwandel. In: Schuchardt-Symposium 1977 in Graz. 281; I. még Imre: Nyr. 1962: 15 – azt mondani, hogy a szavaknak külön életük van. Nos ha az itt tárgyalandó szavak nyelvjárás-beli mögöttes életéről, tehát a hely- és gazdaságtörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti stb. vonatkozások figyelembe vételével vizsgálódnánk, bizonyosan sok helyet igényelne vállalkozásunk. E vonzó, színes és fölötte tanulságosnak ígérkező megközelítés azonban nem lehet tárgya a jelen munkának. Vizsgálatomat csak a változásvizsgálati szempontból legfontosabb szempontokra szorítkozva végzem.

Minthogy a nyelv részlegei közül a szókincs a legváltozékonyabb, a változás leírására valamennyi nyelvi részleg közül a szókészlet kínál legtöbb lehetőséget (I. például Végh: MNy. 1986: 98). Mégis: annak ellenére, hogy egyrészt nyelvjárási szókészleti gyűjtések már régóta rendelkezésre álltak, s hogy másrészt régi nyelvészeti közhely a szókincs változékony-sága, a nyelvjárási szókészleti változások vizsgálata területén kevés történet nálunk. Megfelelő előtanulmányok hiányában még a közelmúltban sem láthattuk pontosan a vizsgálatok lehetőségeit sem. Ezért írta Imre Samu, hogy „A szókincs területén a változás megragadása még nehezebb, hisz az egyes szavaknak meglehetősen önálló életük van” (Nyr. 1962: 324, I. még uő.: ÁltNyelvTan. VIII, 100), illetőleg: „A szókincs területén ... valószínűleg szintén volt bizonyos változás, haltak ki tájszavak. Ennek vizsgálatára azonban nem nagyon nyílik lehetőség, ugyanis hiányzik a megfelelő összehasonlítási alap” (i. m. 91). A nyelvatlasz elkészültével kitűnő, a magyar nyelvterület nagy részére kiterjedő összehasonlítási alap született. De annak tekintendő valamennyi korábbi nyelvjárási szóközlés, tehát a regionális és tájszótárak éppúgy, mint a kisebb-nagyobb tájszóközlések. E fölismerésnek köszönhetően született néhány, a nyelvjárási szókészlet változását vizsgáló tanulmány (a korábbiakat I. MNyTK. 159. sz. 19), s ezek már a tájszavak visszaszorulásának az üteméről is adnak bizonyos tájékoztatást. A tájszavak visszaszorulása mellett az újak létrejöttének, illetőleg terjedésének a kérdéseivel még ennyit sem foglalkoztunk. Imre Samu 1962-ben azt írta: „még a közeli múltban is keletkeztek, s talán keletkeznek ma is tájszónak minősíthető alakulatok. Úgy gondolom azonban, hogy elsősorban olyanok, amelyek csak jelentésük alapján tekinthetők tájszavaknak” (Nyr. 1962: 325). Tizenöt évvel később pedig így fogalmazott: „Valódi tájszavak ... – szerintem – ma már nem nagyon keletkeznek, sőt jelentésbeliek is csak viszonylag ritkán” (MNy. 1987: 139). A nyelvjárási szókincs változása számos izgalmas kérdést vet föl. Mindezekre csak konkrét adatokon nyugvó tanulmányok sorától várhatunk megnyugtató választ.

2. Archaizmusok és neologizmusok

A típusok:

1) F o g a l m i archaizmus és neologizmus: új lexéma jön létre s terjed el, illetőleg lexéma szorul vissza – a velük jelölt fogalom, tárgy ismertté válásának, illetőleg visszaszorulásának, kihalásának a következményeként (például a *gyula* mint méltóság-név és a *számítógép* mint technikai eszköz).

2) *N é v b e l i* vagy szinonim értékű archaizmus és neologizmus: új – nem új fogalmat, tárgyat jelölő! – lexéma jön létre, kerül a nyelvbe s terjed el, visszaszorítván a nyelvben már korábban is meglevő, szinonim értékű lexémát (*sűv* → *rér* → *sógor*, *literatúra* → *irodalom*), illetőleg lexéma szorul vissza egy másik, szinonim lexéma térhódítása miatt (*himpér* → *málna*, *ókularé* → *szemüveg*) – a velük jelölt fogalom, tárgy azonban nem vagy csak többé-kevésbé változik. Az egymással rivalizáló szópárok együttélése akár hosszú ideig is tarthat, s nem föltétlenül jár az egyik tag kihalásával. Ennek azonban föltétele, hogy közöttük világos funkciókülönbség alakuljon ki.

3) *J e l e n t é s b e l i* archaizmus és neologizmus: a lexéma jelentéstartománya módosul: jelentése, esetleg jelentései szorulnak vissza, vagy jönnek létre (*körte* 'egy fajta gyümölcs' → 'villanykörte', *hős* 'ifjú' → 'hérosz').

4) *A l a k i* archaizmus és neologizmus: a lexémák hangalakja változik: alakváltozat, esetleg alakváltozatok szorulnak vissza, vagy keletkeznek s terjednek el (*ser* → *sör*).

Ha a lexémák változásait úgy vizsgáljuk, hogy a velük jelölt fogalmak változásaihoz jobban kötjük őket, akkor mind az archaizmusok, mind a neologizmusok körében megkülönböztethetünk két csoportot. Az egyik esetben a lexéma felbukkanása, illetőleg a társadalmi érvényében bekövetkező változás a fogalom létrejöttének, visszaszorulásának, módosulásának a következménye, a másik esetben független attól. Az *autó*, a *könyv*, a *számítógép* megjelenése, a *gyula* méltóságnévnek, a *szandzsák* közigazgatási egységet jelentő főnévnek vagy a *tömésfalnak* az egykori megjelenése, majd az utóbiak visszaszorulása a velük jelölt fogalmak megjelenésének, illetőleg visszaszorulásának az egyenes következménye. Ezzel szemben az a tény, hogy a *rér*-t kiszorította a *sógor*, a *himpér*-t most szorítja vissza nyelvjárásainkban a *málna*, hogy az eredetileg illabiális *fil*-nek létrejött és általánossá vált labiális változata, a *fül*, független a velük jelölt fogalmaktól (l. Bokor József: Nyr. 1985: 187; a névbeli archaizmus és neologizmus műszoát l. 188). Éppen ezért megállapíthatjuk, hogy az első csoportba tartozó lexémáknak a változásai fontosság tekintetében megelőzik a második csoportéit. Így van ez, akár a nyelv tükrözte valóságot, akár a valóság tükröztetése által bekövetkezett nyelvi változásoknak a nyelvrendszerre gyakorolt hatását nézzük.

A négy típus közül a névbeli és a jelentésbéli archaizmus és neologizmus – a másik kettőhöz képest – összetettebb, ezért róluk külön is szólok. A *n é v b e l i* vagy szinonim értékű archaizmus az a szó, amelyet az azonos vagy hasonló jelentésű másik (általában újabb) szó vagy szerkezet szorított vissza, a névbeli neologizmus pedig az a szó, amely az azonos vagy hasonló jelentésű másikat (a korábban általános használatút) szorítja vissza. A névbeli archaizmus mindig föltételezi az őt visszaszorító másik szót (vagy szerkezetet), a neologizmust, s persze fordítva is: névbeli neologizmus csak úgy válhat egy szó, ha valamely azonos vagy hasonló jelentésű szó mellé furakodva visszaszorítja a másikat. A jelentés oldaláról nézve az egymással szemben álló névbeli archaizmus és neologizmus lehet: 1) azonos jelentésű, s közöttük csak hangulati-stiláris különbség van (*férhang*: *függöny*, *himpér*: *málna*, *szelence*: *orgona*), vagy pedig 2) nem azonos, csupán rokonjelentésű, amelyhez stiláris-hangulati különbség is társul (*bábó* 'kisgyerek lába': *láb*). A szerkezet felől nézve vagy 1) szó áll szemben szóval (*tépik*: *szőnyeg*), vagy 2) szó áll szemben szavakkal (*dadra*: *buta*, *mamlasz*), vagy pedig 3) szó áll szemben szószerkezettel (*digdáncs*: *kivínhet hí*), illetőleg

fordítva. — A jelentésbeli archaizmusoknak két, egymástól világosan elkülönülő alcsoportja van. Az egyik esetben ugyanis a szó valamely jelentése eltűnik az illető nyelvváltozatból, a másik esetben egy másik lexémához kapcsolódva továbbél. Az első esetben nemcsak egy lexéma szegényedik, hanem a nyelvváltozat maga is, hiszen elvesz egy jelentés. A másik esetben csak egy lexéma szegényedik, a nyelvváltozat nem, mivel a kérdéses jelentés — más lexémához kötötten — éli életét. Az első esetben a jelenet kiavulásának a denotátum eltűnése az oka (ebben ez az alcsoport a fogalmi archaizmusokra emlékeztet). A másik esetben a jelentéshordozás funkcióját egy másik lexéma veszi át (ebben ez az alcsoport a névbeli archaizmusokra emlékeztet). Ha valamely jelentés archaizálódásának denotátum visszaszorulása az oka, akkor az általában — de nem kivétel nélkül — együttjár valamely lexéma visszaszorulásával is. Például: a *mestér* 'kántortanító' jelentése visszaszorult. Az ok: nincsenek már kántortanítók, visszaszorult tehát a *kántortanító* lexéma is, következésképp el kell tűnnie a *mestér* 'kántortanító' jelentésének is. Ugyanez áll a következőkre is: *csingálódik* 'a csingálásnál hamiskodik' (*a csingálás* 'egy fajta gyerekjáték' kiment a divatból), *parancsú* 'a bakter soros éjjeli baktersegédeket rendel' (nincsenek már a falu éji csendjét és rendjét vigyázó bakterok), *peníszmentő* 'ostorosgyerek' (mivel nincsenek már ostorosgyerekek, s mivel maga az *ostorosgyerek* is visszaszorult), *szövetkőzet* 'hitelszövetkezet' (nincsenek már hitelszövetkezetek, helyüket a takarékpénztárak vették át), *tuszi* 'henger alakú kötött ruhadarab, amely télen az alsó kézsár védelméül szolgált' (ma már nem használnak ilyet), illetőleg (visszaszorultak:) *ablakos* 'drótos tót', *facér* 'munka nélküli iparoslegény'. A jelentésbeli archaizmusok másik alcsoportja — számarányát tekintve — döntő fölényben van. Néhány példa: *agyar* 'irigy': *irigy*, *embër* 'nős férfi': *nős*, *pékéráj* 'pékség': *pékség*. — A jelentésbeli neologizmusok pontos — csak ellentett — megfelelői a jelentésbeli archaizmusoknak. Egy szó archaikus jelentésének a kihalását, neológ jelentésének a születését ugyanis megelőzi valamely önálló, a szóban forgó jelentéseket hordozó lexéma vagy szintagma visszaszorulása, illetőleg létrejötte. A jelentésbeli archaizmusok és neologizmusok eme alcsoportja mögött a nyelvváltozatot magát szegényítő vagy gazdagító, nyelven kívüli tényezők húzódnak. Ilyen neologizmus volt az ötvenes évek elején Mihályiban a *csoport* főnév 'mezőgazdasági termelőszövetkezet' jelentése. Ezt a jelentést először a *termelőszövetkezeti csoport* szintagma hordozta. A másik alcsoport tagjainak az esetében a szegényedés és gazdagodás csak egy lexémát (s ezen keresztül persze szinonimasort is) érint, hiszen a kérdéses jelentések más lexémához vagy szintagmához kötötten is élnek (sőt elsődlegesen azokhoz kötötten élnek). Így például a *vág* igéhez Mihályiban korábban nem kapcsolták a 'disznót vág' jelentést, mert a disznót nem *vág*-ták, hanem *öl*-ték (*disznóvágás* nem volt, csak *disznóölés*). Ma már — egyelőre neológ mellékjelentésként — a *vág* ige jelenti a 'disznót vág'-ot is, s fölbukkant ennek következtében új szóként a *disznóvágás* is.

3. A rendezési elvek

A fő vizsgálati szempontok mint rendezési elvek az adatközlésben is a következők: 1) a változás nyelvi-nyelvrendszerbeli típusa (hogyan tehát fogalmi, névbeli, jelentésbeli vagy alaki-e a módosulás); 2) a nyelvi elem társadalmi érvényében bekövetke-

zett változás jellege (hogyan tehát kihalt-e vagy terjed-e stb. a vizsgált lexéma vagy a jelentése); 3) a változás iránya (hogyan tehát a köznyelvvél egyezővé vált-e a változó nyelvjárási elem vagy sem).

Bármelyik sorrendet választjuk is, az említett szempontok együttes alkalmazásával mindig ugyanazokat az információkat adjuk. A sorrendezés ugyanazon információk közlésének meghatározott csoportosítását, rangsorolását jelenti. Fő rendezési elvnek azt a vizsgálati szempontot választjuk, amelyik az éppen adott esetben a legfontosabb.

Az anyagközlés (l. alább) tartalmazza egyrészt a források azon lexikai adatait, amelyekben változás zajlott le. Tartalmazza továbbá ezen adatok mai, normatív nyelvjárási megfelelőit, tehát amazoknak mint előzményeknek a következményeit. Úgy is mondhatnám, hogy a mai szinkrón adatokat szembesítem előzményeikkel. A világos különbségtétel végett a mai alakokat a kurzivált előzmény-adatokat követő kettőspont után állószerkesztésben közlöm. Ezen kívül, pótlólagos információként — ahol a források lehetővé teszik — jelölöm azt is, hogy az adatok leírásuk, illetőleg közlésük idején általános használatúak, archaizmusok vagy neologizmusok voltak-e (jel nélkül, illetőleg a 0 és □ jelekkel).

A lexémák jelentéseit a fogalmi és névbeli típusba tartozók esetében — helykímélés végett — csak akkor adom meg, ha olyan szóról van szó, amelyet nem publikáltak. A publikáltak jelentését l. a forrásokban. Alaki tájshavaknál a jelentéshagadás természetesen fölösleges volna. Az évszámok forrásokat is jelölnek (l. l. 3. a.).

4. Fogalmi archaizmusok és neologizmusok

1. Kihalt

1913: *hattali, meccő, sárt tipor, tagosztál.*

1970–1976: 1) az 1970-es évek elején már nem hallottam őket: *akó, asszoncsizma, bapcsuszko, bálizs, bécsipiros, bécsirongy, bécsivörzsina, brünërcipő, cupringër, csikász, csörgető, csuvaros, dëlizsánc, dindliruha, funt (font a.), forgató, forgató kaptafa, gránátos, jánkli (gyánkli a.), gyarat, gyürüzsidó, harazsák, házivászon, helberk (herberg a.), ice, icés, jukkër, klëpëtus, kucsébër, lérun (lënung a.), lész, magvető, nímëthárom, nímëthárom, pacsmag, pënn, portorikó, pozsonyi mör, rëmonda, ricset, sukk, sukkos, szabatkimin (szabadkémény a.), szároszkáplán, szározmalom, szározmonár, szattyáncsizma, szentjánoskënyër, szoknyamaddzag, tiluló, tözsër, valkúcs csizma (valkolt csizma a.), verdung.*

1970–1976: 2) az 1970-es évek elején viaszszorultaknak jelzett (tehát 0 jelű) szavak, amelyeket az 1980-as évek közepén már nem hallottam a spontán nyelvjárási beszédben: *árnyika, bolëtta, bürözsidó, buzaszentülő, cejgnadrág, csëntli, csözgyerëk, csözslán, durkmars, dusozi, ëbërlasztin, elsölegin, fehérpínz, gyërtyapecsënye, hattalia, hëjjasszalados, kányázik, kasa, kíkpinz, kemëncetivő, krakëdli, kukoricamálé, lasztincipő, londonpëpin, mákfőzet, mámmánfa, márc, mëkkallul, mëgyenizis, ördöglat, öregekütt, öreksegid, paposlud, pinka, plánëta, plëtykaládo, sábëc, sifli, szalados, szaladostepsi, szivács, trëfi, tutyigatya.*

1976–1989: *babickipapucs* (l. *krisztuspapucs* a.), *bolsëviki-sapka* 'katonapostóból, egy mihályi szabótól készített, a Tanácsköztársaság katonai vezetőinek a sapjára emlékeztető fejfedő az 1920-as évek legelején; zömmel nagyobb gyerekek hordták', *csáli* (terelőszó az ökör, tehén balra terelésére), *csëntli* 'kicsi vaskétfilléres az I. világháború idején', *csëttëgőmasina* 'a cséplőgépet hajtó benzinmotor', *csikoskáboszta* 'kishalakkal készített káposztafőzelék', *durgat* 'disznó az orrával hidasajtót, hidastáblát zörget', *félelő* '(kézi vetésnél) a jobbra vagy balra lépésnél fél marék vetőmag kido-bása, szétszórása', *gubër* 'grubber: a talaj forgatás nélküli lazítására szolgáló talajművelő eszköz', *gubërol* 'grubberol' (l. *gubër* a.), *haja* (terelőszó az ökör, tehén jobbra terelésére), *himëg* (terelőszó az ökör, tehén hátráltatására), *hine* (terelőszó az ökör, tehén siettetésére), *krisztuspapucs* 'a II. világháború utáni években egy mihályi szíjgyártótól, Babicki Ferentől autógumikból készített, egyszerű papucs' (l. *babickipapucs*), *kukoricagránát* 'nyeles, I. világháborús gránát', *kukoricánadrág* 'a katonaságnál használt, sárgás színű, erős vászonból készített nadrág 1945-ben', *lëbirkásztot* 'juhokkal megjárattja a vetést', *lëstërkötin* 'lüsztërszövetből készített kötény', *manlikër* 'puskafajta', *nagyul* 'rozsot csépel úgy, hogy a rozskévé nem bontja szét', *nehezborona* 'az a boronafajta, amelyet erősen rögzös szántás elmunkálásakor először használtak', *oroszfogol* 'fogságát Mihályiban és környékén töltő orosz, ill. az orosz hadseregből származó katona az I. világháború idején és után', *orozgoló* 'hegyes puskagolyó: az orosz hadseregben az I. világháborúban használatos töltényfajta', *policáj* 'rendfönntartó civil, karszalagos civil 1945-ben', *rozsul* 'a búza között nőtt rozsfejeket sarlóval (vagy kaszával) levágja, hogy tiszta maradjon a búza', *sássul* 'a túl kövér búzavetés tetejét sarlóval levágja', *simi* 'táncfajta', *simiz* 'a simi nevű táncot járja', *sövínkemën* 'vesszővel körülfont és kívül-belül polyvás sárral betapasztott régi kéményfajta', *szapusajtár* 'nagyobb méretű, fából készített sajtár, ebben áztatták a fehérmémet', *tarkëdlisütö* 'talkedli sütésére való, zománcozatlan vagy zománcozott edény', *tojásgránát* 'nyeletlen gránátfajta', *vánkosfa* 'szekérrész: a tengelytok felső része', *vetöruha* 'kézi vetéskor a vetőmag tartására szolgáló, vállra akasztható ruhaeszköz', *vögyel* 'kikrakja az asztag közepét', *zámolikáboszta* 'Győrzámolyból származó, savanyúkáposzta készítésére kitűnően alkalmas káposzta'.

2. Visszaszorult

1913: *csivë*, *csöndër*, *fürgetö*, *sublat*, *számártök*.

1956–1963: *hajdina* (nyatl. 21.).

1970–1976: 1) az 1970-es évek elején már ritkán hallható, tehát visszaszorult (azaz O jellel jelölt) archaizmusok voltak: *ablakos*, *agyusztërung*, *ánsztrigátsapka* (*aszt-rahánsapka* a.), *bagófiszëk*, *baktërtojás*, *barábëlásó*, *cimërës*, *cserin* *csivë*, *csipszar*, *csepërkekalap*, *csiramálë*, *csurgó*, *csutora*, *egërfa*, *facër*, *fédërës* *kocsi*, *fésukk*, *fönnálló-verëm*, *finak*, *forgatmányos*, *günco*, *gardë*, *gerebën*, *gërslì*, *gondnokládó*, *görinládó*, *herdel*, *herdël*, *herkeduda*, *hiccül* (*hiccël* a.), *hidastáblo*, *hidasvállu*, *hëncchü*, *hökkös-kesztyü*, *jojó*, *kecskerágító*, *këfëránc*, *keszkenyő*, *kikompul*, *kiráfa* (*királyfa* a.), *knejb*, *konvenció*, *kordován*, *köttes*, *krumpiisterc*, *kumat*, *lamp*, *langaló*, *lat*, *lëjáró-verëm*, *lucanaptár*, *marmaládë* (*marmalád* a.), *morzsókaleves*, *muglitëgla*, *pacó-*

leves (*pacalleves* a.), *pamvágli*, *papirhángédli*, *parragi tik* (*parlagi tyúk* a.), *pruszli*, *pókatar* (*pulykataraj* a.), *pumédli*, *részt*, *rici*, *sáktër*, *sáktul* (*sakterol* a.), *silinga*, *sonkó* (*sonkoly* a.), *stëklingrépa*, *sublat*, *sütet*, *sőkfa* (*süvegfa* a.), *szamártöklabda*, *székácsi-buza*, *sëlëktor*, *tarkédli*, *tekerőkapca*, *tëpik*, *teréz*, *tuli*, *topëráj*, *totyaüveg*, *tüzesembër*, *vasfejügaborgyán*, *vetet*, *zupa*, *zupás*.

1970–1976: 2) az 1970-es évek elején még általánosan ismertnek jelzett szavak, amelyek az 1980-as évek közepén visszaszorulóban voltak: *bábokërészcsíg* (*bábake-resztség* a.), *bëzosztál*, *buzairőkörte*, *buzaislerc*, *hadigyerëk*, *kalinkó*, *kistüz*, *krumpli-puska*, *kurugla*, *pëlvakutyó*, *pëlvahordó*, *prósza*, *rënye*, *rongyoszsídó*, *sterc*, *sütötek-nyő*, *sütöruha*, *tollazzsídó*.

1976–1989: *aratócsíplógép*, *beadásikönyv* 'az a könyv, amelybe a kötelező beszoigáltatások tételeit följegyezték, ill. beszoigáltatásukat hivatalosan igazolták (az ötvenes évek elején)', *bëlorusz* 'traktorfajta', *beszoigátot* 'az előírt termékmenntiséget leadja (az ötvenes évek elején)', *beszoigáltotás* 'kötelező terményleadás (az ötvenes évek elején)', *bëzosztál* 'búzafajta', *bricsësznadrag*, *cserevilág* 'az 1945–46-os inflációs korszak, amikor a javakat nem pénzért vették, hanem cserélgették', *dëportál*, *disznóvágási-engedil*, *ëggyes téeszcsë* 'a legkisebb közösségi fokozatú mezögazdasági termelöszövetkezeti csoportosulási forma az ötvenes években', *eresztik* 'a pajta azon része, ahol a (zsup/tetö/ majdnem) a földig ér', *fakivágási-engedil*, *feketëugar* 'teljesen elhanyagolt, elhagyott föld', *gatyafüzö* 'csontból készült eszköz, ezzel húzták be a madzagot a gatyába', *hajaz* 'asztagrakásnál az asztag tetörészét rakja', *harangozó-pinz* 'a harangozást végző egyháztag pénzbeni járandósága', *héberkörte* 'egy fajta, kissë megnyúlt nyakú körte', *hík* (terelöszö az ökör, tehën balra terelésére), *hungaristák* 'magyar katonai alakulat tagjai a II. világháború végén', *kërëszfa* 'a sütöteknön keresztbe tett, H alakú, fából készített egyszerű alkotmány: erre tették a szitát', *kettes téeszcsë* 'közëpsö közösségi fokozatú mezögazdasági termelöszövetkezeti csoportosulási forma az ötvenes években', *kettözö* 'az a férfi, akit az aratógazda maga mellë fogadott, s aki kaszált és kötözött', *kirëndül* 'közmunára hivatalosan beoszt, kiparancsol (az ötvenes évek elején)', *kivëmeccökës* 'kasza hegyéből készített, a kéve elvágására használt kés (ronggyal tekerték körbe, ahol fogták, markolták)', *kivülálló* 'nem téesz-tag', *krumpivermülsi-engedil* 'a burgonya télre való eltevését engedélyező hivatalos irat az ötvenes évek elején', *kujcsoszdió* 'egy fajta, apró, kemény héjú, nehezen törhető dió', *kulák*, *kuláklista*, *kulákositt*, *lëpallásul* 'padlásdeszkákat a padlászgerendákhoz rögzít, szegez', *lúfaszörte* 'hosszúkás (Alexander) körtefajta', *mikibusz* 'régii típusú, munkásokat szállító busz' (nevét mihályi soförjéröl, Vass Miklósról kapta), *munkaëtysig*, *mustár* 'kb. 1 méter hosszú, 4 vagy 6 vékony füzfavesszöböl font virgács', *mustározás* 'virgáccsal történö játékos elverés', *nyársul* 'cséplëskor nyárssal összefogja a szalmát s létrán felviszi a kazalra', *nyársuló* 'az a személy, aki nyárssal viszi fel a szalmát a kazalra', *nyársverö* 'az, aki nyárssal összefogja a kazalra viendö szalmát', *nyársvüvö* 'az, aki nyárssal viszi fel a szalmát a kazalra', *nyócsoros-kukorica* 'keveset, de igen jó minöséget adó kukoricafajta', *orkánkábát*, *orozbegyüvetel* 'a szovjet hadsereg felszabadító hadjárata hazánkban 1944–1945-ben', *osztálidegën*, *plëtykaládo* 'az ötvenes éveknek csak a Kossuth-adó mősorat közvetítö vezetëkes rádiója', *rëkvirál*, *sargyuzsiba* 'második költëssel kelt kisliba', *sëlëktor* 'szelektor', *sëlëktoroz* 'szelektoroz', *sözökörte* 'összël érö, apró körtefajta (föként aszalásra használták)',

szēménárium 'ideológiai képzési forma a Rákosi-korszakban', *szentlászlósok* 'egy magyar katonai alakulat tagjai: Mihályiban a II. világháború végén voltak elszállásolva', *szígyöntábla* 'a tanácsháza előtt felállított tábla, amelyre a kötelező beszolgáltatást időben nem teljesítők nevét írták ki az ötvenes évek elején', *sztalinyéc* 'láncaltapas traktor (az ötvenes években)', *tojáslédadás* 'a tojás kötelező beszolgáltatása (az ötvenes évek elején)', *trákul* 'trákon szállít, visz (trágyát, takarmányt)', *turózsák* 'három szögű, erős vászonból készített, kis méretű zsák (tkp. nagyobb zacskó), ebbe tették a kimelegített túrót, hogy a savó kifolyjék belőle', *tüllent* 'kanász egyet-egyet tülköl', *tüllöget* 'kanász ismételten tülköl', *unracsomag* 'segélycsomag – UNWRA – a II. világháború utáni években', *zódugar* 'rétféleség', *zsírlédadás* 'a zsír kötelező beszolgáltatása (az ötvenes évek elején)', *zsirosparaszt*, *zsomporruha* 'szakajtóruha'.

3. Új

1985–1989: *fóliáz*, *furikázik*, *gyomirtózik*, *káosztáz* 'káposztát nagyobb mennyiségben, eladásra természet', *kalászul* 'fejesedik (gabona)', *léalma*, *pékáru*, *rábostejgér* 'nagy, erős traktorfajta', *szippantó*, *tótelikáru*.

5. Névbeli archaizmusok és neologizmusok

A névbeli vagy szinomin értékű kategórián belül is különbséget teszek a köznyelvvel egyező és nem egyezővé vált szavak között. A köznyelvívét válást lexémaszinten úgy értelmezem, hogy a nyelvjárási előzményt fölvaltó nyelvjárási következmény morfémaírnak kell azonosnak lenniük a köznyelvi megfelelő morfémaírnak, megjelenési formájukban – alakjukban, realizációjukban – azonban különbözhetnek. Ezért a korábbi nyelvjárási *észtegetődzik* *észteget*-té válását például azért tekintem – hangsúlyozom: lexémaszinten! – a köznyelvi megfelelővel azonosná váltnak, mert a nyelvjárási *észteget* (= *ijeszt* + *-get*) csupán az öt alkotó morfémaírnak eltérő alakjában különbözik a köznyelvi *ijesztget*-től, morfémaírnak nem. Ugyanez áll a korábbi nyelvjárási *fűmag*-ot felvaltó nyelvjárási *picin* (*embër*)-re és társaira is, mert az a köznyelvi *pici* (*ember*)-től nem morfémaírnak, csupán az azonos morfémaírnak eltérő alaki megjelenésében különbözik.

1. Kihalt

1.1. A köznyelvvel egyezővé vált:

1892: *keveses* : kevés, kicsint kevés, *kőccsiktelen* : pínstelen, *kölletikíppen* : kevesset, *lèkohad* : mækfonnyad, összőesik, *mègèggyesül* : mægèggyezik, *pihe* : pihègő, *tüstön-tübe* : tübe, egísszenn.

1913: *nekiandalodik*: nekidurállo magát, *asztófiyahuszár* : mamlasz, *bèdi* : kizsborgyu, *bèzslì* : virslì, *bèzslìbevaló* : gebe, *bisèk* : nyüzsög, *bugyri* : bugyor, batyu, *dejki* : pínz, *derócés* : erös, egíssigès, *verócés* : porhanyó, *dèzbunda* : báránbürbéllisès bunda, *duddó* : durva, *égigunár* : villám, *èkutyanyik* : ètünyik, *észtegetődzik* : észte-

get, *tikfíré*g : tiktolvaj, *fűmag* : picin (embër), *gartajilegín* : duc, *gobóc* : csintalan (gyerék), *gránárijom* : maktár, *hanszikturás* : hangyaturás, *hákli* : kislejzse, *iskurá* : csintalankodik, *rohatszég*, *rohatszéglet* : északnyugat(i irány), *kélájzli* : kispohár, *kiránékabosztájjo* : gaszfélésig, *kűmiesdēci* : litër, *lulugya* : buta, rosszakaratu, *májicskú* : nyávog, *mutyókázik* : lustakodik, *pēránytyás* : rozoga, írtíktelen, *poszēra*, *poszoga* : összöszárott, csünt, *pulutyó* : szájos vínasszon, *rēbolos* : rēvolver, *respeg* : messzilátó, *szütyü* : fékgyelmű, *tetüdlé* : paróka, *tikrēs* : tükör, *torószá* : próbál, *tukko* : kövér kizsgyerék, *vörhenyegēs* : vörösses, illetőleg *hanyag víz* : langyos víz (*pilinga* a.).

1963 : *gyarató* : O gerebén, *mēggyarat* : O mēggerebēnēz.

1970–1976: 1) az 1970-es évek elején már nem hallottam őket a spontán beszédben, tehát kihaltak jeleztem őket a tájszótárban: *olēzānsz* (*alezānsz* a.) : mindēggy, *alómars* : gyerünk, *indulás*, *ápērtē* : nyiltann, *ápitus* : ítvágy, *aptrētēn* : lēlipnyi, *asztófi jagyalázó* : rosszevő (gyerék), *aufstēn* : főkényi, *ázlog* : kirakat, *bábó* : láb, *belādul* : mēktött, *bemaszatul* : berug, *beszülőgip* : gramofon, *bevalkul* : bevág (vacsorát, uzsonát), *bóház* : bilickézik, *bóházás* : bilickézis, *borközi állapot* : ittasság, *brēzso* : kurva, *bulibāncs* : katicabogár, *cājg* : illesztő, *cejgul* : pipál, *cemēnde* : kurva, cukszfēröl : szakaszvezető, *csármo* : kacérkodó, *csatóllál* : Őcsavarog, *csēsškó* : (rossz, piszkos) csizmadia, *csirkāddzik* : szivárog (vír), *dādē* : örekcigán, *dadra* : mamlasz, *dereducio* : rozgyerék, *dereful* : pihen, *digdāncs* : kivínhatt lú, *doloktēnap* : hétköznapi (*dologtevő nap* a.), *dombéroz* : dorbízul, *egrecérplacc* : gyakollótér (*egzecerplacc* a.), *ihomra* : ígyomorra (*éhomra* a.), *elēhál* : kipofoz, *eleven kinyēső* : higany, *ēvādul* : ēvállul, *encstör* : ēggyellő, *enyekēs* : gennyes, *eves* : gennyes, *evesēdik* : gennyesedik, *fáro* : parókia, *fārás* : parókiás, *fatengölös* : rigi, *fikomatta* : a mindēnsigít, stb. (*fēkomadta* a.), *ferencpálinka* : sózsorszesz, *fértá(l)* : nēgyed, *fityóros* : világrovaló lán, *flastrom* : septapasz, *folár* : parázno (*folyár* a.), *früstök* : rēggeli, *früstökül* : rēggelizik, *gang* : folosó, *gangos* : büszke, *gartajilegín* : duc (*gartai legény* a.), *glancul* : fínyēsitt, *göbe* : emse, *gölöncsér* : fazēkas (*gerencsér* a.), *grifli* : O palavessző, *gurgulázik* : gargalizál, *gült* : rēndbe (*gilt* a.), *gyujtó* : gyufa, *hájibáji* : mikori, *hecejdē* : idē velē, *hi* : pallás (*hiu* a.), *huzmín* : nyuzó, *instancia* : kirelēm, *instanciáz* : kirelmez, *inzsēllér* : mīrnök, *iromba* : otromba, *ispitál* : kórház, *jabranc* : csibisz, *jakēc* : zsidó (*jakhēc* a.), *jancsibankó* : pappírpínz, *jussul* : örökül, *kájzlēros* : botos, *kangyēllős* : spiccēs, *kanyul* : pázrik (*kanol* a.), *katēdra* : tákolmány, *kēgyémēz* : magáz, *kejzlērej* : kizsbót (*krájzleráj* a.), *kesedik* : sēm̄mi, *komandó* : parancsnokság, *komissió* : mēgbiztatás, *komiszáros* : O csöndbisztos, *koppogat* : koplal, *korhelhétfő* : mulatozás után lustálkodással ētötöt hétfő, *kramanc* : limlom, *kriszpinusznapi* : O korhelhétfő, mulatozás után lustálkodással ētötöt hétfő, *krisztkindli* : karácsonyi ajándík, *krisztuscipkēdő* : harácsuló, *krucso* : kurva, *kvint* : csavarmēnet, *la* : a (nyomatékosító szócska), *lāmpognyujtatkor* : este, *lánagonn* : gyöngēnn, *lazsnakul* : ver, *pofoz*, *lifērál* : szállitt, *vűsz*, *māgnēsacil* : mágnes, *mēgbirósitt* : bepörül, *mēgrēgmál* : mēkfenyitt, *mondvacsinyátt* : rēndülisre csinát (csizma), *móringul* : hozománbo kap, *nyirettyü* : vonó, *otkolon* : köl̄ni, *otkolonyoz* : köl̄nival locsul, *palázul* : csavarog, *paradejsz* : paradicsom, *parapli* : (es)ernyő, *pártēdli* : előke, *pati* : kártyotársóság, *pēkēdli* : fōstikēs köcsög, *pēkēráj* : péksig, *pintér* : kádár, *pócik* : póc, *pócikul* : fōmászik, *polák* : lengyel, *pulutó* : szájjártató (*plutó* a.), *ráf* : kerékabrincs, *rēktor* : igazgató, *rēsztli* : maradík, *rēzērva* : tartalík, *rēzērvista* : tartalikos, *rigya* : rügy, *ripacs* : rosz színisz, *risztung* : főszerelés

(*resztung* a.), *rocska* : vödör, *rokoja* : szoknya, *rozetta* : rangjelző sáv, *rugzsák* : hátizsák (*rukkszakk* a.), *ruhacipő* : vászoncipő, *rütyőke* : levegős ruha, *slájjér* : fátyol, *slavrokk* : hálókabát (*sláfrok* a.), *slétéz* : sörétté lú (*sörétez* a.), *smájléroz* : húzelég, *spórkassza* : takarításpinsztár, *spriccér* : fröccs, *srófhajtó* : csavarhúzó, *srót* : árpodara, *srótul* : árpát darál, *stráf* : csik, sáv, *strimfli* : harizsnya, *szájmuzsika* : szájharmonika, *szapór* : árkász, *szározbetekség* : tüdővíz, *szárnyosegér* : denevér, *szatylér* : szíjgyártó, *székállólégin* : miszároslegin, *székánt* : székálódó, *szēmészörő* : szēmpilla, szēmöldök, *szēpentyő* : szajha, *tabák* : dohány, *táglik* : alkalmas (*tauglih* a.), *tájbertos* : begombúkozatlan, *tavaszféllē* : tavasz elejinn, *tislér* : asztalos, *tisléráj* : asztalosműhel, *untáglik* : alkalmatlan (*untauglih* a.), *urkusz* : urizáló, *varrómasina* : varrógép, *vedrecs* : faros, *melles nő*, *vēkni* : hosszikás kényér, *záklys* : göröngyös.

2) Az 1970-es évek elején visszaszorultaknak jelzett, tehát a 0 jellel jelölt szavak, amelyeket az 1980-as évek közepén a spontán nyelvjárási beszédben nem hallottam már: *átrész* : cim, *agyar* : irigy, *bagófszék* : bagós, *befírhangel* : befüggönyöz, *cēnzár* : lúcsiszar, *csovaszt* : füllent, *ecséget* : lelkesen csinál, *ēcsovaszt* : ēmulaszt, *ennyanya* : nagymama, *ergēllős* : házsártos, *zimankós*, *ērgyavóst* : ferdēnn, *fahitü* : hitetlen, erkölcstelen, *foratmányos* : pénzügyi szakembér, *frejtér* : őrzető, *gángó* : hosszú lábu, *gejszt* : ügyesség, *gērsli* : árpokás, *gōzsi* : kismalac, *gyukhēl* : kiskutya, *hērbati* : hársfotēja, gyótytēja, *hērgott* : az uristenit, *hiccül* : szikrát hány, *karasó* : rendbe (van), *kelesztő* : illesztő, *kirēljšumát* : a mindēnsigit stb., *kopērtá* : borították, *kukhērdál* : szarik, *kukszél* : díli szél, *kukumuc* : filínk, *lucsi* : cumi, *májsztēr* : mestēr, *margéroz* : tessik-lássig dúgozik, *marmaládé* : lēkvár, *matyókás* : ittas, *messziōreganyám* : (a távolabb lakó nagymama), *nyőszikegyerék* : kizsgyerék, *ómama* : nagymama, *összōkohodik* : elrohad, *pamvángli* : kisvasut, *pappirhángēdli* : előke, *pēffēr* : picca, *pipacejg* : pipafőlszerelés, *policáj* : rentföntartó, *rici* : nyári kötőtkabát, *riufke* : kurva, *sáporitt* : siránkozik, *szájbók* : pofázó, *szatyakul* : pipáz, *szēkszēnás* : pityókás, *szelēnce* : orgona, *szengyörgyivirág* : orgona, *szittyēmszotty* : ügyefogyott, *szüfogásos* : nyavalatorős, *szüleség* : szalostakarmán, *tálés* : sebēs, *zsoválog* : gyöngékēdik.

1976–1989 : *anyámasszon* (az anyós megszólításaként) : anyu, *apcagul* : lē-, visszamond, *bajnét* : szurony, *bárizsnya* : lán, *bezuzik* : bezuzódik, *cvibak* : kéccērsült, *donnērvēttērēs* : zivataros, viharos, *drasztutyē* (üdvözlésforma), *dühōskutya* : veszētkutya, *ipamuram* (az após megszólításaként) : apu, *japfajumatty* (káromkodásféle), *kērēsztetem* : medēncecsont, *klapēc* : gyérék, *klēba* : kényér, *klumpēt* : rossz (szērkezet), *konyē* : lú, *kukkēr* : táfcső, *lóbinta* : hinta, *lóbintál* : hintázik, *macskaōklős* : bunkó formájú (smórní, sterc), *magyarszki* : magyar, *mēkcsihul* : elver, *mormicul* : morog, *nyēnyeri* : (lekicsinylő szóként), *nyēponyimáj* : nēm értēm, *nyēt* : nēm, *passziva* : köszönöm, *pētērszēg* : ákhel, *poszoga* : víkon, *összōszárott*, *poszora* : *összōszótt* (gyümōcs), *pucpaszta* : tisztítottszēr, *rángotóskut* : szivattyuskut, *rasz* : pihenís, *roboti* : dúgoznyi, *samrolni* : habroló, *septíst* : septibe, *standapē* : rendbe, *sumēgrál* : ētitkul, *surban-kőgyerék* : suhanc, *szellet* : līlēk, *szivonyagos* : szivos, *szanític* : egísségügyi, *tebe* : lusta, *kōvér*, *tunászik* : turkál (disznó), *turbukul* : elesvē csuszik (a földōnn), *tutor* : szēkálódó, mindēnbe belekötő (embér), *urambátyám* (idősebb férfi megtisztelő megszólításaként), *uramōcsēm* (fiatalabb férfi megtisztelő megszólításaként), *vimēdli* : pattanás, *vina* : bor, *vojna* : háború, *zihērejsztü* : biztostű, *zimborál* : (vadul) mulat, *zsēna* : asszon.

1.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált:

1892: *kórészál* : kórész 'keresgél vmit', *liletődik* : liletül 'lélegzik'.1913: *bēdi* : bēcce 'tehén', *bilice* : bille, bulucó 'kisfiú penise', *gerebēn* : szelemēn, *számártók* : 0 számártóklabda.1956–1963: *szulikas* (nyatl. 975.) : szulos.1963: *gyarató* : 0 gerebēn, *mēg¹gyarat* : 0 mēggerebenēz.1970–1976: *ámbitus* : gádēr 'tornác'.

2. Visszaszorult

2.1. A köznyelvvel egyezővé vált:

1892: *aratástübe* : aratás előtt, *horpasz* : has, *kípesint* (ma: 0 *kípesint*) : óvatos-sann, mértikletēssenn, *szülessig* (ma: 0 *szülessig*) : szálostakarmán, *títel* : cselekēdet.1913: *bēda* : ostoba, *bohajdi* : hóbortos, *bugyli* : bugyogó, *burica* : kisliba, *cidro* : világrovaló, *cseszőbērázdo* : ēhibázod barázdo, *elcsavad* : eltűnyik, *írtet*, *elírtet* : masinál, *fujódott*, *mēkfujakodott* : kiszárott, *fültint* : fültövönn, *gēreb*, *gērépcsont* : gērinc, *gölődi* : csintalan (kizsgyerék), *gőzsi* : kismalac, *grēsztó* : gebe, *gurgula*, *gurgató* : hengēr, *gurgulá* : hengērēz, *hányibáji* : hány éves, *hókkon* : kisfejszē, *kopaj* : kopogás, *krucsó* : kurva, *kukkon* : záptojás, *kuttyanyik*, *bekuttyanyik* : bekukkant, *ókula* : szeműveg, *médzsbé* : hosszú, víkon (embēr), *pati* : társóság, *pézsma* : szutykos, *pintli* : szallag, *pipis* : cipő, *suttyoktat* : suttyogat, *szapirnyáz* : hadarva beszíl, *tétel* : tett, cselekēdet, *vēlág* : lámpo.1956–1963: *himpér* (nyatl. 109.) : málno, *kíkkonkó* (14.) : buzavirág, *napraforduló* (26.) : napraforgó, *szelēnce* (121.) : orgona, *szengyörgyivirág* (121.) : orgona, *vörösrépa* (56.) : cékla.1963: *elírtet* : csípül.1970–1976: 1) az 1970-es évek elején már ritkán hallható, tehát visszaszorult szavak voltak: *accejdē* : idē velē, *agg* : törődik (velē), *agyarkodik* : gyűlőködik, *ágyēzbugyész* : mindēggy, *akkórós* : annyi üdős, *akurát* : ugyanollan, *alászpajbász* : alászlógájo, *álomszesszel* : félálomba, *ángyom* : néném (ángy a.), *ángyi* : sógornő, *ánslog* : kénrud, *ánslogozsbor* : kénēzsbor, *annývívá* : annyira, *áristom* : zárko, *baszóbērázdo* : roz barázdo, *bázsing* : nyelőcső, *bēda* : buta, *bekopēllál* : bevágódik, *bērtáful* : virraszt, *biboldó* : a mindēnsígit stb., *bilincs* : seb, *bilincses* : sebēs, *bizse* : fog, *bohajdi* : hóbortos, *bolsēvik* : komonista, *bőcsőháj* : kaki, *bőlőke* : fahasáb, *celecula* : cókók, *celőke* : bot, *ciha* : dunyhahuzat, *cudri* : világrovaló, *cukszfűrēr* : szakaszvezető, *csarmókodik* : legyeskēdik, *cseszőbērázdo* : roz barázdo, *csicsipál* : cinke, *csihar* : hajtás, *csimbók* : cserebogár, *csinátvirág* : művirág, *csürkös* : rozslábu, *darázsdērēku* : karcsu, *dejkó* : csikó, *dēkni* : fődő, *dődölle* : barátfülő, *dőher* : otromba, *dőhöder* : otromba, *duci-faros* : natyfenekű, *durgat* : zörget, *düddő* : bárgyu, *ēfirhangul* : ēfügönyöz, *egzekució* : szófogatlan gyerek, *ēkkórós* : ēggyidős, *ējtőzik* : pihen, *ēbitangul* : ēcsavarog, *ēkordélla magát* : ēhatározza magát, *elírtet* : ēcsípül, *ēmangász* : elver, *ēksztavurst* : más, különb, *emmama* : nagymama, *ēpizslik* : szíttetik, tönkremēgy, *esēnnnyel* : ezsdvē, *estēnnnyel* : koraeste, *ēzimbul* : elver, *fāndi* : hosszú nyelvű edín, *fehércseléd* : nő, *fehērszēmīl* : nő, *fejöttik* : lápfaj hajlász, *feketēcukor* : medvēcukor, *fēktul* : kír, érdek-

lődik, *férhang* : függön, *fészakos* : ferde, *figuráz* : mókázik, *fonnyadólé* : kifőzőlé, *fóros* : fuvaros, *föllengző* : nagyzuló, *főnek* : főfelé (*felnek* a.), *főstőruha* : főstőruha, *funtus* : telek, *furtonfurt* : foltonn, *fültint* : fültövönn, *galoppéroz* : váktot, *géréb* : gérinc, *gergölös* : havas, szeles, *gézéntor* : gaszfickó (*dézéntor* a.), *glanckefé* : finyészítőkefé, *godénya* : rigi, rossz épület, *gölődi* : vastag, kövér, *gözsí* : kismalac, *gyerékpiszér* : gyerékkedvelő, *gyihos* : heves, veszekedő, *gyukhél* : kiskutya, *gyürkéményecske* : erős ményecske, *hángédli* : előke, *hërkópátër* : hétrosseb, *hërrëg* : indulatossan felesül, *hërrëgő* : indulatossan felesülő, *hobogász* : link, *hókkon* : kislejzse, *hopszesszë* : nyittya, móggya, *huzatil* : huzás, *imölös* : bögölcsipisës (*émelyes* a.), *inakásájo* : a térd mögötti puha rísz, *indessë* : móggya, nyittya (*indes* a.), *ipam* : apósom, *iszíl* : huzatos rísz, *iszlimuszli* : mars, gyerünk, *iszontató* : nagyonn, *itennék* : itt, *juha* : lovasszekér ríszë, *kalánfűlü* : szíttállófűlü, *kanót* : vastag, erőzs bot, *kanyar* : kanyarított, *kapatos* : pityókás, *katracul* : rendetlenkédik, *katymat* : kotyvalík, *katymatul* : kotyvaszt, *ketymet* : kotyvalík, *ketymetül* : kotyvaszt, *këvëtäl* : jót áll, *kifarci-nál* : kifaggat, *kimarjul* : kifícamodik, *kípesint* : óvatossann, *kíprémül* : kiver, *kopláció* : koplálás, *kódistetü* : gazmag, *kordován* : durva, közönségës, *kóstál* : kerül, *kraft* : erő, *krupp* : ágyás (*grupp* a.), *kuffër* : valog, *kumkum* : szótlan, mogorva, *kurkál* : piszkál, *kuszlik* : sarok, *kuszpëra* : szërëncsétlen, *kürt* : kálhocsó, *lábonkottyogó* : sokáik kottyogó tik, *lamëntäl* : sokat, sokszor beszél, *lamul* : sokat huggyozik, *lampër-tos* : nagyot halló, *lázár* : betegës, *lepínlesó* : száj, *lesikopó* : spicli, *liletül* : lilegzik, *linia* : vonalzó (*lénia* a.), *lipet* : lípís, *lipetü* : lípísü, *lokni* : harankszabás (*glokni* a.), *loknis* : harankszabásu (*gloknis* a.), *lómbita* : hinta, *lómbitäl* : hintásztat, *lóbál*, *maródiszoba* : betekszoba, *mëkkrisztëroz* : beöntíssel kezel, *mënyétasszon* : mënyét, *mífélínk* : azonos felekezetü (velünk), *miháncs* : mihelt, *minuta* : përc, pillanat, *morë* : cigán, *mujkó* : kizsgyerék, *muszájfolányi* : këfőjancsi, *napam* : anyósom (*napa* a.), *nekibodállo magát* : nekidurállo magát, *nëtt* : rendës, szíp, *nózi* : or, *nyëdeklő* : ádámcsutka (*nyeldeklő* a.), *nyomos* : szorgalmas, alapos, *nyögönyvelő* : nehezen csuszó ítel, *ókula*, *ókularé* : szemüveg, *olájul* : románul, *ordungul* : lészid, *ottannék* : ott, *ördögbür* : erős, nadrágnok való ruhaanyag, *öríngül* : vesszettül hajt, *őszfëllë* : kora-összel, *ötözőruha* : öltöny, *pakundëkli* : kemínappír, *papramorgó* : pálinka, *paradejsz* : paradicsom, *páskom* : rít, *paszkonca* : kappan, *patikárus* : patikus, *patikaszer* : gyógycër, *peníszmentő* : hasznavehetetlen (embër), *petyek* : kotyvalík, *petyekül* : kotyvaszt, *pézmás* : piszkos, *pikét* : föltünő hel, *pila* : sandított, *pintli* : ahun a szíjj a nadrágon fekszik, *pipis* : cipő, *pittyül* : grimaszokat vág, *plutyka* : idëskáboszta, *ponciusát* : szencsigit stb., *puhál* : elver, *pumpul* : kunyérál, *rapsic* : orvadász (*rabsic* a.), *rasz-tul* : pihen, *ráto* : rísz, ríszlet, *rëggédënn* : reggel, *rejsoroz* : tánclípízbe mëgy, *respegül* : hosszassan várokozik, *rëtërát* : klozët, *rézmín* : ruhaszaggató, *rici* : nyári kötötkabát, *rigliz* : bereteszül, *riktig* : mégis, *rüherongy* : hitván alak, *sanyar* : sanyargat, *sargya* : élë, *sëlma* : huncut, *sérfül* : élëstít, *sérhakli* : piszkavas, *sibul* : csempísz, *slampët* : slampos, *smërül* : bemájtëroz, *sóla* : nagy lábbeli, *sórgyáz* : elfut, *spëkulëroz* : spëkulál, *spicc* : szopóka, *spiccül* : pikkül, *stikkül* : himëz, *stikkülötü* : himzötü, *stupli* : dugasz, *sublat* : fiókos székrín, *summarumma* : rövidënn, *szapírnýáz* : hadar, *szëllëbëllütt* : sován, *szentantaltüző* : orbánc, *szószellő* : haszontalan beszíd, *szuptílos* : szük (*szuktilis* a.), *takontásko* : ridikül, *talommáriás* : ulti, *támodík* : rud, *tanta* : bárgyu, *tëtel* : cselekëdet, *tëtühinta* : ódalszakáll, *tëtülómbita* : ódalszakáll, *tíbláb* : tíblábul, *títü* :

idő-oda, *tiránus* : parancsuló, *tonka* : tompa, *topicskul* : tipék-topog, *toppá* : tapot-tat sē, *trucc* : dac, *trucculódik* : ellenkezik, *turupp* : csoport (*trupp* a.), *tülemelálló* : rosszú szabot ruha, *türömolaj* : türelēm, *türttyett* : lafogó száj, *üftre* : folamatossann (*üptre* a.), *ület* : üle, *vakarcs* : utósó gyermek a sog gyermekes családbó, *vaszisztasz* : mi ez, mi az, *vélág* : gyertya, lámpo, *vérázsul* : virraszt, *virga* : veszekedés, *visszarēti-rál* : mékhátrál, *vizavé* : szemkösz, *vurst* : mindéggy, *vüselős* : állapotos, *zsizse* : tűz.

2) Az 1970-es évek elején még általánosan ismert szavak, amelyek az 1980-as évek derekán visszaszorulóban voltak: *ajtószárfa* : ajtóféfa, *ándung* : kedv, *billemácsik* : krumpisnudli, *bucinudli* : krumpisnudli, *gurgó*, *gurgula* : hengēr, *gurgat* : hengērēz, *himodilegín* : duc, *hullaház* : ravatalozó, *kászli* : konyhaszékérn, *kékk* : pökhendi, *lükik* : lüktet, *mökköved* : mékföl, *mökköveszt* : mékfőz, *porozinkó* : smórni, *riful* : szagat, *säckajēdna* : mindéggy, *sléffül* : lélíp, *stufinudli* : krumpistészta.

1976–1989: *beliptidíj* : belípődíj, *biróhelēttes* : elnökelēttes, *bizongul* : bizongat, *bukfejes* : gömbölü fejü, *cucli* : cumi, *cug* : huzat, *csummogat* : füllent, *dómán* : kabát, *dorkó* : tornacipő, *doszt* : ölig, *dosztig van* : ölig, *dörfölös* : döjfos, *ēbēnguba* : mindéggy, *fagyavesztē* : koratavasz, *főlórul* : főhány, *fogatíl* : fogás, *függő* : fülbevaló, *gyallul* : enyhül, csökkenyik, *hany* : Hanság, *hárintás* : huzás, *hármos téeszcsé* : téesz (a mainak megfelelő mezőgazdasági termelőszövetkezeti társulási forma volt az ötvenes években), *hibarc* : hik sár, *himpérszajt* : málnoszörp, *hinterland* : hátország, *hótfőd* : termíketlen föld, *jeddző* : (tanács)titkár, *karasó* : jó, rendbe, *kikkáboszta* : vöröskáboszta, *kisszógám* (kisgyerek kedveskedő megszólításaként) : kisfiam, kislányom stb., *kiüttet* : gyorsan kivasal, *klejg* : étyforma, *kotlott* : szellőzetlen, *kösskházo* : tanácsházo, *lappancs* : visszahuzódó (embēr), *lélappad* : lölöhad, *littyē-vóttya* : íletē, *luvbalon* : léggömb, *makhamēntomát* : héccázát stb., *mēglimitál* : mékfigyel, *mēkpisásodik* : vizenyössé válik, *mordán* : ormótlan, formátlan, *nóblis* : előkelő, élégáns, *ölbeligyerék* : karonnülő kizsgyerék, *patalléroz* : randaléroz, *pauza* : szünet, *purzás* : korhatt, pudvás, *recefice* : recept, *rénye* : süttojás, *serbi* : bili, *sürgön* : távirat, *sürgönhordó* : táviratkézbessítő, *sürgönyöz* : táviratozik, *szargönc* (kisgyerek tréfás-játszi megszólításaként), *szēmírmēstest* : szemírmēstest, *szērül* : szērēz, *szivafejü* : hosszikás fejü (embēr), *szunyik* : huny, *szunyó* : hunyó, *szurkosföd* : barna, ragadós föld, *tovaris* : ruszki, orosz, *vētetőspappir* : indigó, *záp* : (szekéródal) kérészfájo, *zihēr* : biztos.

2.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált:

1913: *burica* : kizzsiba.

1976–1989: *madárészto* : madárésztegető.

3. Új

3.1. A köznyelvvel egyezővé vált:

1985–1989: *abátszalonna* : kövesztētszalonna, *császármozsa* : smórni, *disznó-sajt* : prēshurka, *járdó* : sētater, *kábosztásfőzelik* : plutyka, *kábosztáskocka* : kábosztáscvėkėdli, *kacsa* : réce, *kifutó* : szálló, *konyhaszékérn* : krėdėnc, *liba* : zsziba, *nagymama* : öreganyám, *natypapa* : öregapám, *országut* : tőtītis, *sir* : rí, *trágyo* : ganaj, *párno* : vánkös. A kurzivált adatok az új szavak!

6. Jelentésbeli archaizmusok és neologizmusok

Ebben a fejezetben azokat a szójelentésbeli változásokat közlöm meghatározott szempontok szerint csoportosítva, amelyek a vallatóra fogott források alapján a vizsgált időszakra megállapíthatók. A csoportosítási szempontok: a szójelentés a vizsgált időszakban a) halt-e ki, b) szorult-e vissza vagy c) jött-e létre. Ezekben belül a források időbeli sorrendje szabja meg a közlési sorrendet. Első helyen közlöm a kihalt, visszaszorult szójelentéseket, ezek után a szó mai táji jelentését vagy jelentéseit, jelölve az utóbbiak társadalmi érvényét is. Nem közlöm a köznyelvvél megegyező mai jelentés-jelentéseket.

1. Kihalt jelentések

1892: *zörget* 'szid, szapul'.

1913: *beteréget* 'jóllakik', ma: 'beterítget vmit'; *bödön* 'nagy hasú, nagy étkű', ma: 'zsír tárolásra, tartására való fémedény', de vö. mai *bé(l)bödön* 'nagyétkű (ember)'; *csaj* 'gyerek, különösen olyan, akinek a lettét nem nagy örömmel látják a szülők'; *csajfadig* 'gyerek, különösen olyan, akinek a lettét nem nagy örömmel látják a szülők', ma: 'serdülő lány, bakfis'; *csávó* 'gyerek, különösen az olyan, akinek a lettét nem nagy örömmel látják a szülők', ma: 'srác'; *cserén* l. 'az aszalás céljaira hevenyészett kunyhó', 2. 'szalmafonatos ágy', ma: O 'vesszőfonat, amelyre az aszalásra szánt gyümölcsöt teszik'; *csingálódik* 'a csingálásnál hamiskodik', ma: 'csintalankodik', *éggyéránt* 'folyvást; vegyest, össze-vissza', ma: O 'egyiránt'; *elemiszt* 'elront, összetör (tárgyat)'; *eltakarít* 'elküld, kiad', ma: 'kny.'; *göbörödik* l. alább, *mëggöbörödik* a.; *görcs* 'fitying, garas'; *gurgató* 'kicsi golyó', ma: O 'fahenger: mezőgazdasági eszköz', *gurgula* 'kicsi golyó', ma: O 'fahenger: mezőgazdasági eszköz'; *gyukhél* 'világra való kisgyerek' (becéző megszólításként), ma: 'kiskutya'; *hóttetem* 'az állat gerincén keletkezett daganat, csomósodás', ma: O 'kézen, fejen keletkezett, nem fájó csomósodás, daganat; vadhús'; *huppancs* 'idomtalan, elnyűtt csizma', ma: 'otromba, nagy lábbeli (főként csizma)'; *hüllő* 'hülye'; *kendő* l. alább, *zsepkendő* a.; *kitakarít* 'eltűnik, elpárolog'; *komótos* 'alkalmas, célszerű'; *kopó* 'kopogás'; *kuszpora* 'megviselt, elnyűtt, elhasznált', ma: O 'fogyatékos családtag, akivel a piszkos munkákat végeztetik'; *kutya-étető* 'őszi kikerics'; *lám-pás* 'vörös színfolt a szarvasmarha szeme körül', ma: O 'lámpa'; *ókula* 'vörös színfolt a szarvasmarha szeme körül', ma: O 'szemüveg'; *lóstú* 'lótut, ógyeeg, kószál', ma: '(gyorsan) elindul, eltávozik'; *mákszár* 'hosszú, vékony (ember)', de vö. mai O *Mákszár Jenő*: néhai Horváth Jenő primás ragadványneveként; *mécsbé* 'hosszú, vékony (ember)', ma: O 'a mécs bele', de vö. mai O *Médzsbé*: néhai Sandi Gyula ragadványneveként; *mëggöbörödik* 'megkomolyodik, elszomorodik', ma: 'megdermed, megfagy'; *mëgmohódik* 'megcsömörlik (állat a tisztátalan takarmánytól)', ma: 'a boka és a csukló erőltetés következtében megvastagodik, megcsomósodik'; *mohódik* l. följebb, *mëgmohódik* a.; *paksaméta* 'pakk, batyu'; *parancsú* 'a bakter soros éjjeli baktersegédeként rendel'; *peniszméntő* 'ostorosgyerek', ma: 'főlölesleges, hasznavehetetlen ember, aki csak eszik'; *pipogya* 'jellemtelen, pimasz'; *söprü* l. alább, *töltsöprü* a.; *szövetkëzet* 'hitelszövetkezet', ma: 'termelőszövetkezet', *takarít*

1. följobb, *eltakarít* és *kitakarít* a.; *tanyai* 'goromba, illetlen'; *tetem* l. följobb, *hóttetem* a., *testvír* l. alább, *unokatesfir* a.; *töklejdi* 'gazember', ma: 'kicsi fiúgyermek' (megszólításként is); *töllsöprű* 'kisgyereknek a nadrágból hátul kilógó inge', ma: *tolsöprű* 'kny.'; *tuszli* 'henger alakú kötött ruhadarab, amely télen az alsó készsár védelméül szolgál', ma: O 'bőrből vagy ruhaanyagból készített, varrt, újra húzható védőkötés, amelyet általában sérült, sebes ujra húznak'; *unokatesfir* 'szerető', ma: *unokatestvír* 'kny.', *zöccsik* 'zöld takarmány', ma: *zöccsig* 'kny.'; *zsepkendő* (a *töllsöprű* szócikkében Zsirainál) 'kisgyereknek a nadrágból hátul kilógó inge'.

1963: *embër* 'tanú'.

1970–1976: *kávéház* 'árnyékszék'; *këgyémez* 'magáz', ma: *këgyelmez* 'kny.'; *mondvacsinyátt* 'megrendelésre készült (csizma)', ma: 'rossz, hitvány (munka)', *osztozik* 'örökséget oszt el', ma: 'veszekszik, vitatkozik'; *pëkëdli* 'festékes köcsög', ma: 'rozzant jármű, motoros jármű'; *szenyel* 'szellőzik (pajta, pipa)', ma: 'a levegő szabadon áramlik légzészor az orrlukákban'; *uigot* 'kivágásra kijelölt, illetőleg kivágott erdőrészt', ma: 'a talicskára egy villával föltett etető, takarmány'.

1976–1989: *dërik* 'házrész (szoba, konyha, kamra, istálló)'; *ëbódul* 'eltéved', *embër* 'nős férfi'; *fösözeg* 'hosszú ideig nem művelt földet fölszánt'; *golóbics* (gömbölyű) gyermekfej; gömbölyű, ma: O '(kis) golyó', *dongó* 'segédmotoros kerékpár az ötvenes évek második felében', *kajányul* 'rosszul, gyengén', ma: 'kajánul'; *këtyërég* 'legény sündörög a lány körül'.

2. Visszaszorult jelentések

1913: *ehhasi* 'iker (emberé)', ma: 'testvér (állaté)'; *pintli* keskeny szalag, ma: 'a nadrág felső szegélye, ahol a szíj fekszik'.

1970–1976: *ablakos* 'drótos tót'; *állás* 'kéveadogató hely az asztal oldalában', *bilincs* 'seb (a kézen)'; *bilincses* 'sebes (kéz)'; *csipszar* 'egy fajta gyerekjáték', ma: 'tacska, mitugrász (kisgyerek)'; *erëget* 'eső után a mezőn, a lapos részeken összegyűlt vizet kis barázdát húzva elvezeti, illetőleg árokba vezeti', ma: 'mákszemeket a mákgubóból kiereszti' és 'egymás után többször szellent'; *facér* 'munka nélküli iparoslegény', *hakk* 'mély bevágás a kidöntendő fa törzsében', ma: 'a kidöntendő fa törzséből kivágott darab; darab'; *kecske* 'szabó'; *kuffër* '(nagy) női fenék, far', ma: 'koffer'; *lobogó* 'zuhatagos, örvénylő vízfolyás (a Kis-Rábán, a volt közti malomnál)'; *mestër* 'kántortanító'; *rózsa* 'nagybögő'; *világ* 'gyertya, lámpa'.

1976–1989: *agácás* 'temető', ma: 'akácos'; *bakancsfűző* 'hosszúkas medvecukor'; *beadás* 'kötelező beszolgáltatás az ötvenes évek elején'; *begyütt* 'a kötelező terménybeszolgáltatást átveszi a hivatalos közeg (az ötvenes évek elején)'; *begyüttis* 'kötelezően beszolgáltatandó termények átvétele hivatalos közegtől (az ötvenes évek elején)'; *bevet* 'a megkelt kenyértésztát a kemencébe teszi'; *cincogó* 'kacsa és lúd szárnycsontjának középső része'; *davaj* 'orosz', ma: 'gyerünk, ide vele'; *huzatás* 'cséplőgép és elevátor ökörrrel, tehénnel vagy lóval történő vontatása az asztalok mellé cséplés idején'; *ihetetlen* 'rossz, neveletlen (gyerek)', ma: 'élhetetlen'; *iskola* 'evangelikus imaház'; megj.: az evangelikus iskola (1863–1949) imaházként is szolgált, mivel az evangelikusoknak nem volt a faluban külön templomuk. Az iskolák államosítása

után csak 1 évig működött iskolaként. 1989-ben alakították át imaházzá; *muzsikáló* 'kacsa és lúd szárnycsontjának középső része'; *zökög* 'csuklik'.

3. Új jelentések

Az 1913-as évszám alatt közölt táji jelentéseket Zsirai nem közli. Ebből joggal következtetjük, hogy ezek a jelentések valamikor Zsirai gyűjtése után jöttek létre. (Csak a köznyelvben ismeretlen jelentésekről van szó. A köznyelvben is meglevőket ismertnek veszem, így például a *bödön* 'zsír tárolására való edény' jelentését, amelyet – miként általában a köznyelvi jelentéseket – Zsirai nem közli. Az utóbbi hét év-tizedben létrejött s itt közlendő jelentések közül ma már egy sem neologizmus.

1913 után létrejöttek: *csaj* 'serdülő lány, bakfis'; *csajvadik* 'bakfis, serdülő lány'; *csávó* 'srác, fiú'; *csingálódik* 'csintalankodik; úgy tesz, mintha csinálna vmit'; *gyukhél* '(kis)kutya'; *hóttetem* 'kézen, fejen keletkezett, nem fájó csomósodás, daganat; vad-hús'; *huppancs* 'otromba, nagy lábbeli (főként csizma)' 'sületlen, nehéz kenyér, kalács'; *kuszpéra* O 'fogyatékos családtag, akivel a piszkos munkákat végeztetik'; *lészotyorodik* '(kisgyerek észrevétlenül) leül a földre, a padra, a székre'; *lóstul* '(gyorsan) elindul, eltávozik'; *peniszmertő* 'fölösleges, hasznavehetetlen ember, aki csak eszik'; *pintli* 'a nadrág felső szegélye, ahol a szíj fekszik'; *pipogya* 'mamlasz, ügyetlen, gyáva'; *szotyorodik* '(kisgyerek észrevétlenül) leül a földre, a padra, a székre'; *szövetkőzet* 'termelőszövetkezet'; *tetem* l. följebb, *hóttetem* a.; *töklejdi* 'kicsi fiúgyermek'.

Az 1970 és 1976 között följegyzettek: *csoport* 'termelőszövetkezet'; *dongó* 'segédmotoros kerékpár az ötvenes évek második felében'; *étyiség* 'munkaegység'; *főcsővezető* 'főnök'; *góré* 'főnök'.

Az 1976 és 1989 között följegyzettek: *ábécé* 'abc-áruház'; *aláír* 'belép a termelőszövetkezetbe'; *árnyík* 'meleg(ség), langyos(ság)'; *begunul* 'méregbe jön, dühös lesz'; *belíp* 'aláírja a termelőszövetkezeti belépési nyilatkozatot'; *belípis* 'a termelőszövetkezeti belépési nyilatkozat aláírása'; *bepörög* 'dühbe gurul'; *berak* 'inszeminátor mesterségesen megtermékenyít vmely anyaállatot'; *berakás* 'vmely anyaállatnak inszeminátor által való mesterséges megtermékenyítése'; *berakat* 'inszeminátorral mesterségesen megtermékenyített vmely anyaállatot'; *berakó* 'inszeminátor'; *bódé* 'zöld-ségárusításra szolgáló kis téglapítmény, házikó (a falu központjában, a Kis-Rába hídjának a közelében)'; *füz* 'rá akar venni vkit vmire'; *hugyos* 'az a személy, aki tartálykocsis traktorral (vagy (újabban) autóval (korábban lajttal) hordja ki a mezőre a téesz-istállókból a hugyat'; *karkötő* 'kövér, dundi kisgyerek csuklóján levő körkörös ránc'; *kivülálló* 'egyéniileg gazdálkodó, nem téesz-tag'; *klubb* 'nyugdíjasok rendszeres összejövetele vasárnap délutánonként (egy nyugdíjas tanárnő vezetésével, 2–3 hetenként)'; *lőüttet* '(növényt) megpermetez'; *mégdöglik* 'ecetes vízzel tálalásra elkészített fejessaláta hosszabb állás vagy a meleg hatására elveszíti színét, rugalmasságát és kellemes, friss ízét'; *ráníz* 'vigyáz, felügyel vkire, vmire'; *rókázik* 'hány'; *rug* 'futballozik'; *stoppul* 'autót az úton megállít'; *sütkérezik* 'süteményt süt (gyakrabban, ill. huzamosabb ideig)'; *szippantó* 'az emésztőgödrök tartalmát kiürítő s eltávolító szivattyús, tartályos jármű'; *tanács* 'tanácsháza'; *takarík* 'takarékpénztár'; *vág* 'disznót öl', *vezet* 'autót irányít'.

7. Alaki archaizmusok és neologizmusok

1. Kihalt

1.1. A köznyelvvel egyezővé vált:

1913: *araszt* : arasz, *arasztos* : araszos, *bibe* : bibi, *bibés* : bibis, *dézöregapa* : dédöregapa, *főeny* : főeny, *hónapis* : hónapos, *kacéfányos* : kacifántos, *ké* : kend, *lóttú* : lóstul, *pahár* : pohár, *pipóty* : pipogya, *pissogat* : pislogat, *sublad* : sublót, *tetē* : tető, *ziváro*g : szivárog.

1956–1963: *adu* : odu, *hetfē* : hétfő, *O oskola* : iskola, *öveg* : üveg, *ripce* : repce, *tēj* : tej, *O tikēr* : tükör, *zap* : zab.

1963: *bunkaja* : bunkója.

1965–1975: *O boroc* : barack, *O hetfē* : hétfő, *O őg* : üveg, *O sōg* : süveg, *O tēj* : tej, *O tetē* : tető.

1970–1976: *cociálista*, *cucilista* : szocialista, *garádics*, *gērádics* : grádics, *gyántár* : gyanta, *gyántáro*z : gyantáz, *lápstricc* : rapsic, *piharc* : piac, *pērdikál* : prédikál, *sōlēt*, *slēt* : sörét, *sztrejk* : sztrájk, *tōfa* : töltöfa, *törpetin* : terpentín, *viaksz*, *viaszk* : viasz, *vörzsínaszivar* : virzsínaszivar, *zag* : szag, *ziváro*g : szivárog.

1976–1989: *eses* : esős, *fiató* : fiatal, *jestēt* : jóestét, *lōvei* : lövői, *óvás* : alvás, *palló* : padló, *rōjt* : rejt.

1.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált:

1892: *títel* : tétel, *bihalos* : bivalos, *mēnyekēzō* : mēnnyegző.

1913: *Ámérika* : Amérika, *arasztú* : araszul, *kokastēj* : kokastej, *kokastejte* : kokastej, *sohunnajd* : sēhunnajd, *zōccsuk* : zőccsüg.

1956–1963: *bí* : bú, *O bihó* : bival, *fiszfa* : fűszfa, *gyürejē* : gyürűjő.

1963: *fűsejēk* : fűsűjők.

1965–1975: *O citōra* : citēra, *O kesztē* : kesztyű.

1970–1976: *áttó* : áltol, *bujtērgyán* : bojtorgyán, *csōmmōge* : csemēge, *hótetin* : hótetem, *ippeg* : ippenn, *ispitál* : ispotál, *keszkendō* : keszkenyő, *magbavállo* : magvaválló, *pintō* : pöndöl, *rēzorvīsta* : rēzervista, *sohunnaj* : sēhunnajd, *sztrejkul* : sztrájkul, *széköl* : székél.

1976–1989: *bolsēviki* : bolsēvik, *kētēk* : kentēk, *míhé* : műhel, *milénium* : milēnnium, *petēmzsirom* : petrezselēm, *polētár* : prolētár, *rōjtōk* : rejtēk, *sōgūl* : süvegűl, *szēmēnārium* : szēmínárium, *trēzēroz* : drēsszēroz.

2. Visszaszorult

2.1. A köznyelvvel egyezővé vált:

1892: *divó* : dió.

1913: *bukhenc* : bukfenc, *düllē* : delel, *kojtat* : kajtat, *ottonnēk* : ottannék, *szovamra* : szavamra, *tom* : tudom.

1956–1963: *ād* : ad, *csötörtök* : csütörtök, *buborka* : uborka, *divó* : dió, *fór* : fuvar, *hajnóba* : hajnalba, *hetis* : hetes, *izen* : üzen, *karalábi* : karalábé, *körti* : körte, *mondó* : mondassz, *mondula* : mandula, *ósó* : alsó, *ősziborock* : őszibarack, *ripce* :

repce, *sorok* : sarok, *tarájo* : taréja, *tóp* : talp, *tövöstül* : tövestül, *ümög* : ing, *vögy* : völgy.

1963: *akarhová* : akárhová, *hértelen* : hirtelen, *vaj* : vagy.

1965–1975: az itt elsőül közölt szóalakok minősítésük idején általános érvenyű, tehát normatív, de már csökkenő használatú mellékalakok voltak. A O jellel jelöltek visszaszorult szóalakok voltak, tehát nem voltak a norma részei már azokban az években sem: *abrincs* : abroncs, *ád* : ad, *akar* : akár, *alcsó*, *ócsó* : olcsó, *aran* : arany, *ártézi* : artézi, *bërétva* : borotva, *bēső* : belső, *blujz* : blúz, *böcső* : bölcso, *buborka* : uborka, *comp* : comb, *csukla* : csukja, *csinyál* : csinál, *dēják* : diák, *ē* : el, *ēső* : első, *eszellős* : eszelős, *fenye* : fene, *gëlészta* : giliszta, *gimnázista* : gimnazista, *O győhét* : jövőhét, *hagy* : hagy, *hármonika* : harmonika, *hátrán* : hátrány, *hértelen* : hirtelen, *hitván* : hitvány, *hüle* : hüje, *ibola* : iboja, *izen* : üzen, *kánno* : kanna, *kápszli* : kapszli, *királ* : kiráj, *kolláncs* : kullancs, *köllemes* : kellemes, *könyék* : könyök, *krokogylus* : krokodilus, krokodil, *lútt* : lejt, *muskándli* : muskántli, *mustoha* : mostoha, *nápoli* : nápoji, *ódal* : oldal, *óma* : alma, *orángutáng* : orángután, *osztál* : osztáj, *óvas* : olvas, *ösmer* : ismer, *O pē* : pé (bötü), *pejig* : pedig, *pisztol* : pisztolj, *prēzli* : prézli, *O probléma* : probléma, *svejci* : svájci, *szandár* : szandál, *szóma* : szalma, *targya* : tarja, *tēvē* : tévé, *tóp* : talp, *tráncport* : transzport, *trigó* : trikó, *ustor* : ostor, *O ümög* : ing, *O vēcē* : véce, *vēlágos* : világos, *vērrad* : virrad.

1970–1976: *annývá* : annyira, *hajcühej* : hajcihő, *ihar* : juhar, *kalupp* : galopp, *lútt* : lejt, *lúttő* : lejtő, *lúttős* : lejtős, *májnap* : mai nap, *matólla* : motolla, *pēle* : plé, *póka* : pújka, *rigya* : ragya, *rigyás* : ragyás, *srét* : sörét, *vesztég* : vesztég.

1976–1989: *bicēgli* : bicikli, *hajma* : hagyma, *harizsnya* : harisnya, *gunyó* : kunyhó, *lag* : lakk, *mái* : mai, *paklan* : paplan, *pillánt* : pillant, *pislánt* : pislant, *zsóder* : sóder.

2.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált:

1913: *bukhenczik* : bukfencszik, *düllétet* : delétet, *ēpatkó* : ēpatkal, *föhe-nyēs* : fövényēs, *kők* : kölök, *kümies* : kűműves, *sohunnajd* : sēhunnajd, *zörömbü* : zörömbül.

1956–1963: *agáci*, *agáco* : agác, *O bërázdo* : barázdo, *bēső* : bēső, *cindērgyē* : cimbērgyē, *ēmēnt* : ėmēnt, *ēső* : észöl, *fazokas* : fazēkas, *hinya* : hinyi, *O hívó* : hisz, *innya* : innyi, *kíső* : kűső, *O kurumpi* : krumpi, *kümijes* : kűműves, *nyévē* : nyelvē, *ocsó* : ocsu, *rēggē* : rēggel, *rinya* : rinyi, *szēt* : szēd, *szigēlli* : szigyēlli, *tengő* : tengöl.

1960: *sindölér* : sindőjjér.

1963: *szinya* : szinyi, *tilaló* : tiluló.

1965–1975: az itt elsőül közölt szóalakok minősítésük idején általános érvenyű, tehát normatív, de már csökkenő gyakoriságú mellékalakok voltak. A O jellel jelöltek visszaszorult szóalakok voltak, tehát nem voltak a norma részei már azokban az években sem, bár viszonylag gyakran előfordultak még: *átollábo* : áltolábo, *bagla* : bogla, *barbíl* : borbíl, *bërázdo* : barázdo, *billég* : bíjjég, *büt* : böjt, *cimēnt* : cēmēnt, *csáklo* : csákjo, *fáklo* : fákjo, *föső* : fölső, *O gērēndő* : gērēndēj, *hēring* : hēring, *hők-köm* : hövelkujjam, *kők* : kölök, *kűműves* : kűműves, *lepődő* : lepēdő, *máncsētta* : mancsētta, *métöl* : métēl, *pintő* : pōndöl, *regín* : regíny, *tengő* : tengöl.

1970–1976: *ammiánn* : ammiatt, *büt* : böjt, *ēnnihán* : ēnnéhány, *háláistenkē*

dik : háloistenkédik, *hők* : hővelk, *komënista* : komonista, *ladérgumi* : radírgumi, *langal* : lángul, *mihelëst* : mihelt, *mujdër* : mutër, *pëkulëroz* : spēkulëroz, *pënjáz* : pínz, *pöhöl*, *pölhe* : píhe, *rizsót* : rézsut, *sárcul* : saccul, *stejjër* : stájër, *szalankáli* : szalangaré, *szintëg* : szintínn, *szuptilos* : szuktílos, *tërbetül* : térdepül.

1976–1989: *azonyër* : azër, *büti* : böjti, *csáklo* : csákjo, *ëtel* : ítel, *hájszën* : hátiszën, *infulënzia* : influënza, *kancsul* : gáncsul, *kögyök* : kódok, *kuffër* : koffër, *mentü* : menné, *mëre* : mëre, *pállo* : pájo, *röggön* : rögön, *szökrin* : székrin, *veröttik* : verejtik, *vëtel* : vitel.

3. Új

3.1. A köznyelvvel egyezővé vált:

1979–1989: normatív mellékalakok már: *ábéce* : *ábécé*, *balatonyi* : *balatoni*, *cal* : *col*, *colstok* : *colstok*, *folios* : *fojosó*, *förödik* : *fürdik*, *furula* : *furuja*, *függön* : *függöny*, *góla* : *gója*, *goló* : *gojó*, *keves* : *kevés*, *mozdon* : *mozdony*, *nehez* : *nehéz*, *osztál* : *osztáj*, *sipérc* : *sipirc*, *sopronyi* : *soproni*, *véce* : *vécé*.

3.2. A köznyelvvel nem egyezővé vált:

1976–1989: normatív mellékalakok ma már: *cserësnye* : *cserëszye*, *debrecënyi* : *debrecëni*, *föcskendü* : *föcskendő*, *katësztër* : *katasztër*, *kilamëtër* : *kilómëtër*, *kóbász* : *kalbász*, *mëtër* : *métër*, *röngön* : *röngën*, *szonygyus* : *szonygyas*, *tráncséroz* : *tráncséroz*.

8. XX. századi neológ szavak

A nyelvjárási szavak egy része fölbukkanásának, illetőleg kiszorulásának (viszonylag) pontos ideje is megállapítható. Mihályi szavakra vonatkozóan l. a Mihályi tájszótár következő szócikkeit: *bécsirongy*, *bezosztáj*, *boletta*, *bulibáncs*, *búzaszentelő*, *csentli*, *cserevilág*, *csikósparhert*, *dírdírlíruha*, *futura*, *futurás*, *gyertyapecsenye*, *hadi-gyerekek*, *hullaház*, *jabranc*, *jojó*, *kalinkó*, *kese*, *királyfi*, *krakedli*, *kulló*, *lucanaptár*, *napraforduló*, *oroszbejövétel*, *pletykaláda*, *policáj*, *putrica*, *suttyogós nadrág*, *szántusz-ra harangoznak*, *szárnyasegér*, *székácsi búza*, *szotyola*, *tope ráj*, *tüzes ember*. Változásvizsgálati szempontból föltétlenül kíváncsi, hogy tájszótáraink, illetőleg nyelvjárási szóközléseink rögzítsék ezen információkat. Vitathatatlanul igaz ugyanis az a szótörténészekről és lexikográfusokról gyakran hangoztatott vélemény, hogy az in vivo lexicográfia változásvizsgálati szempontból is igen fontos.

Ebben a fejezetben azokból a fogalmi, névbeli és jelentésbeli mihályi szavakból adok válogatást, amelyek századunkban bukkantak föl a nyelvjárásban. A válogatás legfontosabb szempontja az volt, hogy a falu életéhez jobban kötődő fogalmak elnevezései kapjanak elsősorban helyet. A mindenütt ismert és használt szavakat, amint például a *cébé*, *diszkó*, *dizél*, *gyéd*, *gyës*, *hüttőszékrin*, *kavinton*, *munkásör*, *rádió*, *tanácselnök*, *televízió*, *tévé*, *típőzár*, *ultrahangoz*, *villammotor*, *vidéo* és társai (mihályi alakjukat közöltem), eleve figyelmen kívül hagytam. Nem dolgoztam be azokat a szavakat sem, amelyek a nyelvjárásán belül foglalkozás- vagy hobbi-kötöttségűek (a mes-

terségszavak nagy részét csak a szakemberek ismerik. Vagy: a *gravēnstejn* az alma-termesztők körében, a *saszla*, *zalagyöngyö* a szőlővel foglalkozók körében közismert, de csak ott). Nem közlöm azokat a szavakat sem, amelyeket a monarchia idején katonai szolgálatukat teljesítő, illetőleg az I. világháborúban harcoló, részint pedig fogságba is kerülő adatközlőimtől jegyeztem föl, amilyen például a *batalijon*, *faszungstälē*, *karabinéri*, *srapnēl*, *strávbatalijon*.

A közlendő szavak egy része viszonylag rövid, némelyik pedig kérészéletű volt a nyelvjárásban: amilyen gyorsan elterjedtek, az őket életre hívó körülmények gyors megváltozásával oly gyorsan ki is szorultak a használatból, s ma már csak az idősebbek emlékezete őrzi őket. Minthogy e szavak nem is kis része ma már archaizmus, természetesen közlöm őket jelentésükkel együtt a megfelelő kategóriákban (l. fentebb). Éppen ezért itt a közlésnek — a betűrenden kívül — egy rendező elve van: a történelmi események, amelyeknek a szavak terjedése köszönhető. Természetesen — a pontos és gyors tájékoztatás érdekében — itt is jelölöm a szavak mai társadalmi érvényét.

I. világháború: + *bajnét* 'bajonett', + *bolsëviki* 'bolsevik', + *bolsëviki sapka*, + *cvibak*, + *csēntli*, O *fēlcser*, *fōment* a 'katonai szolgálatától mentesít' jelentés ekkor terjedt el, *gránát*, O *hadigyerék*, O *hadisegil*, O *hintērland*, *kézigránát*, + *kukoricagránát*, + *manlikēr*, + *oroszfogol*, + *orozgoló*, O *rēkvirál*, O *sēckajēdna*, O *szanitic*, O *tábori-levelezőlap*, + *tojászgránát*, *töltintár*.

II. világháború: A) + *bárizsnya*, *burzsuj*, O *davaj*, + *draszutyē*, + *japfajumatty*, O *kaput*, O *karasó*, + *klapēc*, + *klēba*, + *konyē*, + *magyarszki*, + *nyēponyimáj*, + *nyēt*, + *passzíva*, *pufujka*, + *roboti*, *ruszki*, O *tovaris*, + *vina*, + *vojna*, + *zsēna* — B) + *babickipapucs*, O *cserevilág*, O *hungaristák*, + *krisztuspapucs*, + *kukoricanadrág*, *nyamvatt*, O *orozbegyüvetel*, + *policáj*, *szajré*, *szajréz*, O *szentlászlósok*.

Ötvenes évek, Rákosi-korszak: O *beadás*, O *beadási könyv*, *begyűtt* 'a kötelező beszolgáltatást átveszi a hivatalos közeg' jelentés, O *beszolgáltót*, O *beszolgáltótás*, O *dēportál*, O *disznóvágási engedil*, O *fakívágási engedil*, *gyűlisēzik*, *hász táji* (főd), O *kirēndül*, O *krumpivermülsi engedil*, O *kulák*, O *kuláklista*, O *kulákosított*, *kulturház*, O *mikibusz* 'régí típusú, munkásokat szállító busz', O *orkánkabát*, O *plētykaládo* 'az 50-es éveknek csak a Kossuth-adó műsorát közvetítő vezetékes rádiója', O *szígyēntáblo*, O *tojáslēadás*, O *zsirlēadás*, O *zsirosparaszt*.

Termelőszövetkezeti korszak:

A) Az ötvenes évek első fele: O *aratócsiplógép*, *borgyasztató*, *brigádvezető*, O *ēggyes téesz*(csé), *ellető*, *fejögulás*, *gőből* 'hízómarha', *gőbőlős* 'hízómarha-gondozó', O *hármos téesz*(csé) O *kettes téesz*(csé), O *sztalinyēc*, *takarmányos*, *tēeszcsé*, *termelőszövetkēzet*, *traktoros*, *traktoroslán*, *traktoroslegin*, *zárszámadás*, *zárszámadó közgyűlis*.

B) 1957 után: *ábécé* 'áruház', *agronómus*, *állodgondozó*, *apaállodgondozó*, *báláz*, *bálázó*, *bálo*, *bálodrót*, *balonkabát*, *báloszóma*, *begurul* 'méregbe jön' jelentése, O *bēlorusz*, *bepörög* 'méregbe jön' jelentése, O *bēzosztál*, *buszoz*, *cicibusz* 'a nődolgozókat Kapuvárra, a Triumph-melltartókat készítő üzembe szállító busz', *disztillēr* 'talajjavító eszköz', *dōmpēr*, *ēgyēni* 'önállóan gazdálkodó, nem tsz-tag', *ēgyēni fődek* 'az önállóan gazdálkodók földjei', *fēcipőzsbika* 'inszeminátor', *fogas* 'mezőgazdasági, talajművelési eszköz', *fogasul*, *fólia*, □ *fóliáz*, □ *furikázik*, *ganajdepó*, *ganajszóró* 'trágyaterítő', *gyalogmunkás*, *gyomirtó*, □ *gyomirtózik*, *hentésáru*, □ *kábosztáz* 'na-

nagyobb mennyiségben, eladásra természet káposztát', □ *kalászul* 'fejesedik (gabona)', *kapálóekiz*, *kombájn*, *kombájno*, *kulló* 'kétkerekű, gumikerekeken gördülő, kézzel húzott vagy tölt kordé', *kullóz* 'kullón szállít, tol', *kultivátor*, *kutrica*, □ *léalma*, □ *lőttet* '(növényt) megpermetez', *maktáros*, *markuló*, *maszékfődek* 'nem a téesz birtokában levő földek', *mázsáló*, *motorozsika* 'inszeminátor', *műtrágya*, *nővintermesztő*, *pédagógusföd* 'falusi pedagógusoknak juttatott földterület', □ *pékáru*, *pétisó*, *pétisóz*, *présszó*, *présszós*, *présszóz*, □ *rábosteigér* 'nagy teljesítményű traktor', *rēntsodró* 'rendsodró-gép', *rókázik* 'hány' jelentése, *siló*, *silókukorica*, *silóz*, *simítottzik*, *stílfirisz*, □ *szippantó*, *szotyola*, *táp*, *tápoz*, *tárco*, *teheniszet*, □ *tőtelikáru*, *uborkáz* 'uborkát nagyobb mennyiségben, eladásra természet', *vontató*, *vontatós*, *zētor* 'gumikerekű, gyors traktor', *zētoros* 'zetorral dolgozó traktoros' *zētoroz* 'zetorral dolgozik'.

9. Változatok és változások a nyelvatlasz mihályi adataiban

A szimbólumok a szavak mai társadalmi érvényét jelölik. A jelöletlenség = általánosan ismert és használt, + = már nem használatos, O = visszaszorult, □ = neologizmus.

A) Lexikai (névbeli) változatok:

1) a kettőspont utáni, kurzivált szavak „újabb” minősítésűek az atlaszban, az elől állók minősítetlenek, tehát a följegyzés idején általános használatúak voltak: *fej* : *kalász* 7., + *kikkonkó* : *buzavirág* 14., + *ripce* : *vadrepce* 17., *fattyu* : *csalamádé* 50. Ma normatív a *fej*, *kalász*, *buzavirág*, *repce* és *vadrepce* (e kettő két különböző növényt jelöl), *fattyu*. A *csalamádé* nem azonos a *fattyu*-val: azt a hagyományos, nyolcsoros kukoricánál többet, de rosszabb minőséget adó kukoricafajtát jelöli, amely az ötvenes évek elején vált általánosan ismertté a faluban.

2) Mindegyik adat jelöletlen az atlaszban, tehát általános használatúnak minősítették őket följegyzőik: O *parrag* : *ugar* 24., + *piroskonkó* : *konkó* 15., + *rozsanya* : *anyarozs* 11., *guba* : *mágguba* 27., *fej* : *kukoricafej* 40., *píhe* : *pélva* 45., *vetétszár* : *fattyu* 50., + *szengyörgyvirág* : + *szelence* 121., □ *ebédéz* : *ebidül* 391., *segilek* : *segítették* 848., *segítették* : *segítették* 849., *kapoz* : *kapkod* 911., O *papiros* : *pappir* 938. Megj. A *rozsanya*-t nem tudom saját gyűjtésemből adatolni. A *kukoricafej* nem hallható spontán beszédben, a *fej kukorica* illetőleg *ef fej* (= egy fej) *kukorica* igen. A *píhe* jelentése: 1. 'tollpíhe', 2. 'nyárfá, gyermekláncfű és aszat szélben tovaszálló pelyhe'. A *pélva* = polyva.

3) „Ritkák”. Az atlaszbeli minősítés az előfordulási gyakoriságot jelöli. Azt, hogy a ritka előfordulás mögött visszahúzódás (archaizálódás) vagy neológ elem terjedése rejlik-e, nem. A kettőspont utáni, dőltbetűs adatok a „ritka” minősítésűek az atlaszban: *napraforgó* : + *napraforduló* 26., *pélva* : + *pölhe* 45., *széd* : □ *tör* 47., *répa* : □ *marharépa* 59., *cséttent* : *pattint*, *csattant* 567., *szulos* : + *szullikas* 975. Megj. A *pélva* és a *pölhe* nem szinonimák, a *pölhe* a *píhe* régies alakja (l. följebb, *píhe* a.). A *tör* 'kukoricát tör' nem fordul elő spontán beszédben, miként a *marharépa* sem. A *répa* = marharépa, ezzel szemben áll a *cukorrépa*.

B) Fonematikus változatok.

Atlaszunk 1155 térképlapjából 667-en van mihályi adat (nagyon sajnálom, hogy nem többön). A 667 térképlapon közölt adatok között 98 lexémának (alapalakú és toldalékolt szónak) van fonematikus értékű változata. 95-nek két változata van, 1-nek három (*akác*: 116.), 1-nek négy (*Mihálytól*: 1088.), 1-nek pedig öt (*kőműves*: 929.). Összesen tehát 202 fonematikus változatot közöl az atlasz Mihályiból.

A 667 térképlapból 569-en nincs, 98 térképlapon van fonematikus változat. (A fonetikai változatokat nem vizsgálom: a folytonos kiejtési vibráció miatt ugyanis joggal számolhatunk úgyszólván minden szó esetében kiejtésbeli változatokkal.) Ez az arány önmagában is érdekes, ugyanis elég jól mutatja, hogy a vizsgálat idején milyen fokú volt ebben az anyagban a szinkrón változatgazdagság. (Vö.: az atlasz „elég sok változatot felvesz, s – ahol kell – jelzi ezeknek szociális érvényét is”. Deme–Imre in: NyatElm. 233.) Még tanulságosabb a változatoknak a társadalmi érvény, illetőleg előfordulási gyakoriság szerinti megoszlása. A 202 változathoz 106 között nincs jelölve különbség (közülük kettő, a *mondula* és *mandula* egyaránt „ritka” minősítésű). 23 változat „ritka”, 18 „újabb”, 9 pedig „régies” minősítést kapott. Természetesen a „ritka”, „újabb”, „régies” minősítésű változatok általános használatú párfjai (szám szerint összesen 48) nincsenek külön minősítve. A „ritkán használt”, illetőleg „csak rákérdezéssel” (ti. jött elő) minősítések mögött is az áll többnyire, hogy az illető szó kötött előfordulású, zömmel archaizmus vagy neologizmus. Hogy az atlaszgyűjtés során a ritka előfordulásúak háttérét nem sikerült tisztázni, az természetes. Ehhez ugyanis jóval több megfigyelés kell, mint amennyi az atlaszgyűjtők idejéből futotta.

Vizsgáljuk meg az atlasz adatait a ma, tehát harminc évvel későbbi állapot tükrében! Lássuk, mi változott! A vizsgálat szempontja: az atlaszban fonematikus változatoknak ma milyen a társadalmi érvénye. A legegyszerűbb, egyben informatív közlésmódnak az látszik, ha az atlaszadatokat közölve külön jelekkel jelölöm mai szociális érvényüket. Közlésmód: az első adat mindig az atlaszban jelöletlen, tehát általános használatúnak tekintett adat. Ezt követi kettőspont után a minősített (tehát archaikus, neológ vagy ritka előfordulású adat; kivétel az utolsó csoport: ott mindegyik változat-tag általános használatú). A jelek: O = archaizmus, □ = neologizmus, nincs jel = normatív alak. Az adatok után álló szám a térképlap száma, ahol az illető adatok közölve vannak. A finomabb hangtani jelölést szolgáló jeleket nem közlöm. Kérdőjellel a valamely okból gyanús változatokat jelölöm, illetőleg azokra hívom föl a figyelmet.

1) Az atlaszbéli archaizmusok: O brázdo : O *bérázdo* 25., krumpi : O *kunumpi* 29., tükör : O *tikér* 224., bival : O *bihó* 333., □ mijúta : *múta* 753., híz : O *hívó* 821., iskola : O *oskola* 928., küvel : O *küvé* 970., hamuval : O *hamuvó* 1130.

2) Az atlaszbéli neologizmusok: O körti : *körte* 91., szóma : □ *szalma* 188., O ocsó : *ocsu* 192., O bérétva : *borotva* 226., könnyid : □ *könnyü* 686., szünü : □ *szinü* 725., tiktéket : □ *titéket* 727., bevüszöm : □ *beviszém* 809., föröttem : *füröttem* 845., megeskünnnek : O *megesküsznek* 894., O kamora : *kamara* 940., O hetis : *hetes* 1023., O téj : *tej* 1079., O téjbül : *tejbül* 1081., peníszlős : □ *peníszlős* 1094., kertyék : □ *kertyük* 1114., O tövöstül : *tövestül* 1133., O nyévë : *nyelvë* 1147.

3) Az atlaszbéli „ritka” minősítésű változatok: O rip-

ce : *repce* 17., cimbérgyë : O *cindérgyë* 35., píhe : O *pölhe* 45., O *mondula* : *mandula* 99., ? *szőlő* : *szöllő* 102., O *ösmerős* : *ismerős* 717., *aszt* : O *asztat* 730., *jábo* : □ *hijábo* 744., *rúlok* : □ *rúluk* 760., □ *elmént* : O *émént* 777., *gyünnék* : *gyünek* 783., *örösztik* □ *örisztik* 842., *mondassz* : O *mondó* 852., *pappir* : □ *papir* 938., O *vögy* : *völgy* 947., *tetves* : ? □ *tetüs* 980., *disznaja* : □ *disznója* 987., *erdejé* : □ *erdőjő* 991., *borgyuja* : ? *borgya* 995., □ *asztalon* : *asztalonn* 1076., *gyűrűjő* : + *gyüreje* 1135., *öcsijé* : ? □ *öcsijé* 1153.

4) Az atlaszbeli minősítetlen változatok: O *zap* : *zab* 5., O *karalábi* : *karalábé* 67., O *agáci* : O *agáco* : O *agáca* 116., O *fiszfa* : *fűszfa* 117., O *tengő* : *tengöl* 156., *füsü* : ? *füsü* 225., O *billék* : *billég* 341., O *harmic* : *harminc* 681., *könnyid* : □ *könnyüd* 686., O *béső* : □ *belső* 703., O *bi* : *bü* 724., O *kivü* : *kivül* 738., O *bellü* : *bellül* 739., *idénn* : □ *idén* 741., *óra* : *orra* 746., O *észő* : *észöl* 801., O *étté* : *éttél* 803., O *égyé* : *égyél* 808., *ētészēm* : □ *eltészēm* 813., O *lüní* : *lünfl* 820., *ēpazul* : □ *elpazul* 859., *ēpazút* : □ *elpazút* 860., *mesel* : □ *mesél* 878., O *szígelli* : *szígyelli* 887., *fölvetté* : □ *fölvetté* 900., *vágvo* : □ *vágva* 921., O *Káro* : *Károl* 926., O *kümées* : O *kümies* O *kümijes* : *kümives* : O *kümüives* 929., *váloasztás* : □ *választás* 937., O *adu* : *odu* 976., O *adut* : *odut* 977., *disznajok* : □ *disznójok* 988., O *bagó* : *bagol* 1011., *hétēnn* : □ *hétēn* 1024., O *tüsz* : *tüz* 1048., □ *estétül réggelig* : *estétül réggelig* 1063., *réggel* : O *régge* 1964., O *biróná* : *birónál* 1068., O *asztó* : *asztal* 1071., O *asztóru* : O *asztórú* 1072., O *asztónál* : O *asztóná* 1073., ? O *Mihátu* : ? O *Miháltu* : O *Mihátul* : *Miháltul* 1088., *ablaktya* : □ *ablaka* 1016., O *kerbü* : *kerbül* 1019., O *lábbó* : *lábbol* 1117., *Sándoréknál* : O *Sándorékná* 1122., O *öveg* : *üveg* 1136., □ *vőjő* : *vejé* 1146., O *tesvirgyit* : *testvirgyit* 1154.

10. Változások az 1970-es évek elejének mellékalak pozíciójü, normatív alaki tájszavai körében

A mihályi hang- és alaktani monográfia fonémagyakorisági fejezetében számba vettem a visszaszorulóban levő normatív mellékalakokat is. Ezek akkor általánosan ismert, s az idősebbektől, valamint nagyrészt a középkorúaktól is következetesen használt normatív szóalakok voltak. Használati körük szűkülése maga után vonta előfordulási gyakoriságuk érezhető csökkenését. Ezeknek az alaki tájszavaknak a sorsa így módosult az elmúlt másfél évtizedben: kisebb hányaduk őrizi normatív mellékalak pozícióját (a változás annyi, hogy élesedett a használatukban mutatkozó, életkor szerinti különbség), nagyobb részük kiszorult a normából. Ez utóbbiak egy része visszaszoruló, de még viszonylag gyakori, a másik része ritkán hallható, visszaszorult. Csoportosítva:

A) Őrzi normatív mellékalak pozíciójukat: *ártán* : ártány, *cigóri* : cikóri, *csáklo* : csákjo, *felü* : felül, *föllü* : föllül, *gyell* : jel, *gyut* : jut, *hajma* : hagyma, *hüle* : hűje, *ibola* : iboja, *komol* : komoj, *korcsola* : korcsója, *ligör* : likör, *májtēr* : májtēr, *mellü* : mellül, *mettū* : mettül, *ódal* : oldal, *ór* : or, *pamuk* : pamut, *pinz* : pínz, *plagát* : plakát, *pörsöl* : pörsøj, *rēkamér* : rēkamé, *selēm* : sejēm, *tik* : ti, *tik* : tyuk, *vircse* : vírcse.

B) Kiszorultak a normából:

1) még viszonylag gyakoriak:

a) a köznyelvvel egyezővé váltak: *aran* : arany, *bērēva* : borotva, *comp* : comb, *csinyál* : csinál, *ē* : el, *fenye* : fene, *gēlēsza* : gilisza, *hátrán* : hátrány, *hērtelen* : hirtelen, *hitván* : hitvány, *kánno* : kanna, *könyék* : könyök, *nápoli* : nápoji, *óma* : alma, *óvas* : olvas, *ösmer* : ismer, *pisztoł* : pisztoly, *svejci* : svájci, *szóma* : szalma.

b) a köznyelvvel nem egyezővé váltak: *átollábo* : átolábo, *lepődő* : lepődő, *regín* : regíny.

2) ritkán hallhatók:

a) a köznyelvvel egyezővé váltak: *ád* : ad, *akar* : akár, *ártézi* : artézi, *bēső* : belső, *blujz* : blúz, *bőcső* : bölcső, *buborka* : uborka, *csukla* : csukja, *dēák* : diák, *gimnázista* : gimnazista, *hágy* : hagy, *hármonika* : harmonika, *izen* : üzen, *királ* : kiráj, *kolláncs* : kullancs, *krokogyélus* : krokodil, *lütt* : lejt, *orángutáng* : orángután, *pejig* : pedig, *szandár* : szandál, *targya* : tarja, *tóp* : talp, *tráncport* : tranport, *trigó* : trikó, *vélágos* : világos, *věrrad* : virrad.

b) a köznyelvvel nem egyezővé váltak: *alcsó* : ócsó, *bagla* : bogla, *barbíl* : borbíl, *bērázdo* : barázdo, *būt* : böjt, *cimēnt* : cément, *fáklo* : fákjo, *héring* : hëring, *hőkköm* : hövelkujjam, *kemēn* : kímín, *kümives* : kümüves, *máncsētta* : mancsētta, *métöl* : métél, *muskándli* : muskántli, *pintő* : pöndöl, *tālěntum* : (talěntum), *tengő* : tengöl.

III. A VÁLTOZÁSOK: ELEMZÉSEK, KÖVETKEZTETÉSEK, ÖSSZEGZÉS

Ennek a fejezetnek kettős célja van. A fontosabbik az előző fejezet adataiból következő, azokból kihámozható fontosabb törvényszerűségek, szabályszerűségek összefoglalása. Minthogy a legnagyobb mérvű változások a szóképzésben, illetőleg a hangtanban zajlottak és zajlanak, másik feladatommak néhány – e szempontból fontosnak ítélt – elemzés elvégzését tekintettem a szóban forgó két részlegben. A frazeológia és a mondattan vizsgálatának tanulságairól itt külön nem szólok, azokat a végső összegzésbe építem be.

1. Hangtani változások

1. Hangtani változások – változási tendenciák

A mihályi nyelvjárásnak a hang- és alaktani monográfiában leírt alaki tájszavai alapján azt állapíthatjuk meg, hogy e nyelvjárást gyakorisági, tehát fontossági sorrendben a zárt, a rövid és a labiális fonémák többletgyakorisága jellemzi. Számszerűen: 1 546 esetben (ebből 735 zárt *ē*) a nyelvjárásban zártabb fonéma volt a köznyelvi megfelelővel szemben a vizsgálat idején (1965–1975), az ellenpéldák száma 96. 359 esetben a köznyelvi hosszú fonémával szemben a nyelvjárásban rövidebb fonéma állt, az ellenpéldák száma 179. S végül a nyelvjárásban 140 esetben volt labiális fonéma-többslet, ellenpélda 53 volt. Azaz – az ellenpéldák számát levonva – a mihályi nyelvjárást elsősorban a zárt (1 450 többslet), másodsorban a rövid (180 többslet), s harmadsorban a labiális (87 többslet) „tendencia” jellemezte. Nyilvánvaló, hogy ez hosszú fejlődés eredményeként már korábban kialakult. Azt is tudjuk, hogy a nyelvjárások legfontosabb hangtani sajátosságaiban nem szoktak bekövetkezni radikális változások néhány évtized alatt. Okkal tételezzük föl tehát, hogy a mihályi nyelvjárást a jelen hangtani vizsgálatba bevont legkorábbi forrásnak az idején és napjainkban is az 1970-es évek elejének nyelvjárási normája alapján megállapított főbb hangtani sajátosságok jellemezték, illetőleg jellemzik – természetesen bizonyos módosulásokkal (ezeket 1. az előző fejezetben). Ha ez így van, akkor ebből természetesen következnek az a hipotézis, hogy a nyelvjárás új alaki tájszavainak a létrejöttében a szóban forgó sajátosságoknak szerepet kell játszaniuk. Másként fogalmazva: ha valami, akkor éppen az „uralkodó” tendenciák tudnak ellenállni a köznyelvi hatásnak.

Mit mutatnak a tények? Mindenek előtt azt, hogy a köznyelvi hatás erőteljes. Az említett monográfiában leírt alaki archaizmusok 320 esetéből 249 esetben, azaz 3/4 részben a köznyelvivel egyezővé vált a korábbi nyelvjárási fonémaeltérés, 71 esetben, tehát 1/4 részben nem. A kihalt kategóriában ez az arány 86 : 19 (= 81% : 18%), a visszaszorultban pedig 163 : 52 (= 75% : 24%). L. még alább, III. 3/4.a. Az erős

köznyelvi hatást azonban az újabb, köznyelvtől eltérő fonémaelőfordulások (az újabb alaki tájszavak) is bizonyítják. Tudniillik minimális kivételt nem tekintve mindegyik közelebb áll a köznyelvi megfelelőhöz, mint nyelvjárási előzményéhez. Néhány példa: a korábbi *citora* a köznyelvi *citera* hatására *citēra* lett; a veláris, labiális *o*-t fölváltotta a palatális illabiális *e*, aminő a köznyelvi nyílt *e* is. Az *ocsó* *ocsu* lett a köznyelvi *ocsú* hatására, tehát az *ó*-t fölváltotta az *u*, így a nyelvjárás és a köznyelv közötti különbség a fonémahosszúságbeli differenciára csökkent. A *kemēn* már *kímún* a nyelvjárásban; a köznyelvi *kémény*-nek köszönhetően a két, nyelvjárási rövid magánhangzót (*e*, *ē*) a hosszú *i*-k váltották föl. Vagy : a korábbi *kíső*-ból a köznyelvi *külső* hatására lett *kűső*, tehát az illabiális *i*-ből labiális *ű*. Anyagomban mindössze két példa van arra, hogy a következők, tehát az újabb alaki tájszó nem közeledett a köznyelvhez, hanem ellenkezőleg: távolodott tőle. Az egyik a *sindöl* > *sindő* = zszindely, a másik pedig a *szalankáli* > *szalangaré* = szalalkáli.

Ami mármost a köznyelvi hatásnak ellenálló, azt mintegy keresztező nyelvjárási erőket, tehát a köznyelvvél nem egyezővé vált fonémaelőfordulás-változások létrejöttének az okát illeti, az anyag maga kínálja a magyarázatot. A magyarázat pedig a nyelvjárás ma is aktív, a nyelvjárás hangtani arculatát megszabó sajátosságaiban, a főbb hangtani sajátosságokban, „tendenciák”-ban rejlik. Főtebb szó volt arról, hogy a mihályi nyelvjárást fonematikus szempontból – sorrendben – a zárt, rövid és a labiális fonémaelőfordulások többtele jellemzi. Nos a szóban forgó fonémaelőfordulás-változásokból a köznyelvi nyíltabb fonémával szemben 28 esetben áll nyelvjárási zártabb magánhangzó (például: *cimēnt*:*cēmēnt* : köznyelvi *cement*), s csupán két ellenpélda van: a *kalbász* (< *kóbász* : köznyelvi *kolbász*) és a *hövelkujjam* (< *hőköm* : köznyelvi *hüvelykujjam*). A nyelvjárás ma is produktív hangtani jelensége a zárt í-zés. Azokban az esetekben, amelyekben az alaki tájszó köznyelvi megfelelőjében *é* volt, a módosult, újabb alaki tájszavakban – hat esetben – az *i* jelent meg, például *kemēn* (köznyelvi *kémény*) > mai nyelvjárási *kímún*. Egy kivétel itt is van. A korábbi *ēnnihán* a köznyelvi *egynéhány* hatására *ēnnéhány* lett. Mivel a *néhány*-nak nincs *i*-ző alakja a nyelvjárásban, nem is lesz az *ēnnéhány*-nak sem *i*-vel alakult változata. – Köznyelvi hosszú magánhangzóval 14 esetben áll szemben nyelvjárási rövid magánhangzó (például *fiszfa* > *fűszfa* : köznyelvi *fűzfű*). Ellenpélda 3 van: a *kíső* > *kűső* : köznyelvi *külső*, *sindöl* > *sindő* : köznyelvi *zszindely*, *pöhöl*, *pölhe* > *píhe* : köznyelvi *pihe*. Közülük az első kettőnek a hosszúságát a szótagzáró *l* okozza: kiesve ma is nyújt a nyelvjárásban. Ez az oka a polifonémikus *ē* megjelenésének is. A *píhe* létrejöttét bizonyosan elősegítette, hogy a nyelvjárásban szóhasadásos jelentésselkülönülés következett be a *pihe* és a *píhe* között : az előbbi jelentése 'hópehely', az utóbbi 1. 'tollpihe' és 2. 'nyárfa, gyermekláncfű és aszat szélben tovaszálló pelyhe'. – Van kétségtelen nyoma a labiális tendenciának is: 8 esetben, amikor a köznyelvi megfelelőben illabiális magánhangzó van, a nyelvjárási szóban labiális fonémát találunk (például *pintő* > *pöndöl* : köznyelvi *pendely*). A szóban forgó nyelvjárási „hajlam” érvényesülését kitűnően szemlélteti az a tény, hogy 9 esetben, amikor a köznyelvi szavakban labiális és hosszú magánhangzó (is) van, a nyelvjárási előzményben pedig nem (vagy nem ott, ahol a köznyelvi szóban), a nyelvjárás labialitásban követi a köznyelvet, „engedelmeskedik” neki – mert egyezik belső törvényeivel –, a

hosszúságban azonban nem követi, mert belső törvényei „tiltják”; lásd például *kü mies* > *kü müves* : köznyelvi *kö müves*.

A mássalhangzók előfordulásában bekövetkezett változások e fonémáknak mintegy a felét érintették. Az előfordulás-változások együttes száma 167. Ebből 150 a köznyelvi megfelelővel egyező, 17 attól eltérő fonémaelőfordulást eredményezett. A leginkább érintett mássalhangzók sorrendben: l, j, t; b, g, k; ll, ny, r, tt, z. A mássalhangzó-változások szembevető fölényel a köznyelvi formákkal azonossá válás irányában zajlanak. Eltűnőben vannak a többlet-fonémát fölmutató alaki tájszavak többlet-fonémái (*arasz* > *arasz*, l. alább), s azok a főként hangzóközi nyelvjárási hosszú mássalhangzók, amelyekkel a köznyelvben két rövid mássalhangzó áll szemben (*pissogat* : *pislogat*, *lüttő* : *lejtő*-típus). A szóvégi – köznyelvvél szemben – zöngétlen mássalhangzók zöngéssé váltak (*szēt* > *szēd*, *zap* > *zab* stb.). A legnagyobb mérvű változás az l-t érintette: a 17 előfordulásból 11 esetben a nyelvjárási l-ező alakot a j-ző köznyelvi váltotta-váltja föl (*ibola* > *iboja*-típus). A nyelvjárási szóvégi paradigmatis *n* ~ *ny* váltakozást törlik meg a *balatonyi* ~ *balatoni*, *mozdon* – *mozdony*-típusú változások. – Azok az esetek, amelyekben a változás a köznyelvvél nem megegyező fonémaelőfordulást eredményezett, a következők: *hivó* > *híz* : *hívsz*, *billég* > *bíjjég* : *bélyeg*, *ippeg* > *ippenn* : *éppen*, *ennyihán* > *ennéhány* : *egynéhány*, (*mujdēr* > *mutēr* : *mutter*), *szalankáli* > *szalangáré* : *szalalkáli*, *szintég* > *szintinn* : *szintén*.

2. A nyelvjárási fonémaelőfordulási többletek

(*buborka* : *uborka*-típus) és hiányok (*tóp* : *talp*-típus) változásai

Ez a kettős kategória abban különbözik az eddig tárgyalt, sokkal gyakoribb típustól (*hetfē* : *hétfő*, *tēj* : *tej*, *zag* : *szag*), hogy a fonémaelőfordulási szembenállás egyik vagy másik oldala üres (l. a fejezet-cím példait). Föltételezhető, hogy ez a különbség esetleg a változásokban is megmutatkozik valamilyen formában. Ezért, tehát a belőlük esetleg kihámozható tanulságok reményében foglalkozom külön is velük.

A t ö b b l e t e k változásai: anyagomban 38, köznyelvi Ø-val szembenálló nyelvjárási fonémaelőfordulás megszűnt, illetőleg megszűnőben van, s csupán egyetlenegy nem (*a muskándli* > *muskántli*). Az adatok: *agáci*, *agáco*, *agáca* > *agác*, *arasz* > *arasz*, *araszto* > *araszos*, *arasz* > *araszul*, *azonyér* > *azér*, *báld* > *bál*, *bolsēviki* > *bolsēvik*, *buborka* > *uborka*, *garádics* > *grádics*, *gyántár* > *gyanta*, *gyántáro* > *gyantáz*, *hajcūhej* > *hajcūhő*, *iskátula* > *katula*, *kokastej* > *kokastej*, *kurumpi* > *krumpi*, *lāpsricc* > *rapsic*, *mihelēst* > *mihelt*, *mujdēr* > *mutēr*, *orāngutāng* > *oranguván*, *pēle* > *plé*, *pēnáj* > *pínz*, *pīharc* > *piac*, *pōhöl*, *pōlhe* > *píhe*, *rēkamér* > *rēkamé*, *ümög* > *ing*, *viász*, *viaksz* > *viasz*.

A h i á n y o k pótlódása: a nyelvjárási üres hely 67 esetben (30 kihalt, 37 visszaszorult-visszaszoruló) egészült ki valamely fonémával vagy fonémákkal. 58 esetben a megfelelő köznyelvi fonéma töltötte ki a hiányt, 9 esetben nem. A 67 esetből 10 magánhangzó, 57 mássalhangzó. A magánhangzók: a 4, ö 2, á, e, i és u. 1. A mássalhangzók: l 25, j és v 6, n és t 4, d és z 3, h, jj, k, r, s, ty: 1. Feltűnő az l részesedése. Döntő többségben a szótagzáró l korábban eléggé általános kiesésének a pótlásáról

van szó (*áttó* > *áltol*, *fiató* > *fiatal*, *óma* > *alma* stb.). Érdekes külön szemügyre venni a köznyelvvel nem egyezővé vált eseteket. Ezek: *bagó* > *bagol*, *bihó* > *bival*, *hērbati* > *hērbatējja*, *hōkköm* > *hōvelkujjam*, *kők* > *kölök*, *mihé* > *mūhel*, *pintő* > *pöndöl*, *sohunnaj* > *sēhunnajd*, *tengő* > *tengöl*. Ellenpélda csak egy van: *sindöl* > *sindő* 'zsindely'.

Következtetések: 1) e két típus gyorsabban változik, gyorsabban s teljesebben közeledik a köznyelvhez, mint a főntebb tárgyalt típus; 2) különösen a nyelvjárási többletek eltűnésének az aránya szembeötlő. Ennek okát abban látom, hogy nem lévén mögöttük aktív nyelvjárási hangtani jelenség, nem védi őket a nyelvjárás felől semmi. A másik ok az, hogy az efféle nyelvjárási többleteket feltűnőbbnek érzékelik valószínűleg, mint azokat, ahol a köznyelvben fonéma áll szemben a nyelvjárási üres helyvel vagy fonémával; 3) a nyelvjárási kiegészülések mikéntjébe (*óma* : *alma*-típus) már „beleszól” a nyelvjárás. A 9. köznyelvvel nem egyezővé váló esetből hétben a köznyelvi *j* helyén *l* jelentkezik: íme az *l*-ezés hatása!; 4) a magánhangzók : mássalhangzók tekintetében itt fordított az arány: a mássalhangzó-eltérés jóval több, s míg a magánhangzó-eltérések mind eltűnnek, a mássalhangzó-eltérések nem. A többletek esetében a mássalhangzó : magánhangzó arány 19 : 13, a hiányokéban 57 : 10, összesen tehát 76 : 23, mindez együttvéve 99. A 99 esetből a változás 90-szer a köznyelvvel megegyező fonéma-előfordulást eredményezett, s csak 9 esetben nem. Egy esetben a változás nyelvjárási hiányt hozott (*sindő*).

3. Hangtani változások a toldalékokban

Nemcsak a tőszavakban, a toldalékokban is vannak köznyelvtől való eltérések, s természetesen ezekben is mentek végbe s zajlanak ma is változások (adatos bemutatásukat l. II. B. 2–5. a). Néhány általános jellegű megfigyelést itt fogalmazok meg.

A nyelvjárás 1970-es évek eleji normája szerint a toldalékokban 303, köznyelvtől eltérő fonéma-előfordulás volt (238 magánhangzó, 65 mássalhangzó). Ezeket a mai nyelvjárási norma alapján vizsgálva a következőket mondhatom. Az *o* fonéma 42 nyelvjárási többletéből 41 az *á* utáni *o*-zásnak köszönheti létét. Az *á* utáni *o*-zás terjedő bomlása ezen eltérések csökkenésének az irányába mutat. A felső nyelvallású magánhangzók nyelvjárási többletei (*u* 21, *ú* 29, *ü* és *ű* 18) a szótagzáró *l* zártabbá tevő, illetőleg labializáló, valamint (kiesve) nyújtó hatásának köszönhetik létüket. A szótagzáró *l* említett hatásai csökkenő aktivitásának következményeként csökkenőben van az említett nyelvjárási eltérések előfordulása is. A mássalhangzók körében a legnagyobb változás az, hogy az *l* egyre inkább megmarad, nem esik ki: a 65 mássalhangzó-eltérésből ez a jelenség 53-at érint! Az *-n*, illetőleg *-ny* végű képzővel (10) alakult szavakban a szóvégi paradigmatis *n* ~ *ny* váltakozás már nem következetes. A LÓDIK és az ÓZIK igeképzők *-lőddzik* és *-óddzik* változata mellett egyre jobban teret nyer a *-lőzik* és az *-őzik*.

A toldalékokban zajló hangtani változások ugyanazok, mint a tőszavakban jelentkezők (az egyetlen kivétel – mert csak képzőkben mutatkozik – a főntebb említett *-ddz-* ~ *-z-* változás). A toldalékokban jelentkező, típusát tekintve viszonylag

kevés hangtani változás lényegesen eltér gyakorisági arányaiban attól, ami a tőszavakban előfordulókat jellemzi. Ennek oka a toldalékok sajátos morfonológiai szerkezetében rejlik (sok toldalék eleme az -l például).

4. Összefoglalás

1. A legnagyobb változás: csökkennek a köznyelvitől eltérő fonémaelőfordulások (tehát csökken az alaki tájszavak száma).

2. A változás kevés kivételt nem tekintve a köznyelv irányába mutat. Ezen belül a köznyelvvél egyezővé s nem egyezővé váltak, illetőleg válók aránya hozzávetőlegesen 3 : 1.

3. A köznyelviessé gátló, lassító, illetőleg keresztező legfontosabb erő a nyelvjárási produktív és gyakori hangtani jelenségei: a zárt, a rövid és a labiális tendencia.

4. A magánhangzók – lexikai s szövegszintű – gyakorisága tekintetében egyaránt nagy viszonylag a különbség a nyelvjárási és a köznyelv között, a mássalhangzók tekintetében korántsem. A köznyelviessé a mássalhangzók gyakorisága tekintetében jóval előrehaladottabb, mint a magánhangzókéban. A magánhangzók körében van olyan jelenség, amelyet egyáltalán nem (az *ur*, *tíz*, *víz*-típus), illetőleg alig észrevehetően (a zárt *ē*-zés és a zárt *i*-zés) érintett a köznyelvi hatás. Ilyen jelenség a mássalhangzók körében nincsen.

5. A nyelvjárási eltérések körében leggyorsabban s legteljesebben a nyelvjárási többletfonémák (*buborka*-típus) „köznyelviessének” (= tűnnek el).

6. Feltűnő a különbség az alaki és a valódi tájszavak között: míg az előbbiek körében nagyok a hangtani változások, az utóbbiakéban minimálisak.

2. Alaktani változások: összefoglalás

A. T ö v e k: 1. egy tőtípus sem halt ki, több azonban visszaszorult, illetőleg visszaszorulóban van.

2. Csökkent a legtöbb, köznyelvtől eltérő tőtípusba tartozó tőszó előfordulási gyakorisága, illetőleg az archaizálódás irányába módosult társadalmi érvénye.

3. A változás nagyrészt a köznyelvvél megegyező alakokat szül, a köznyelv felé közeledő, de nem azonossá váló alakok száma jóval kisebb.

4. A változás az esetek többségében az egyalakúság irányába mutat.

5. A köznyelvvél nem megegyezővé válás oka valamely aktív nyelvjárási hangtani jelenség.

B. T o l d a l é k o k: 1. funkció tekintetében nincs változás.

2. Állományi tekintetben van némi változás (kihalt a CÍÓ és a TÓRIUM képző, visszaszorult az Á, T és a NAK határozórag).

3. Van változás az előfordulási gyakoriság terén is. Bizonyos toldalékolt alakok visszaszorulásával (képzett, ragozott formák) némely toldalék használata csökkent.

A leginkább szembeötlő a nyelvjárási származékszavak egy részének a visszaszorulása.

4. Legnagyobb a változás hangtani téren. E változások a nyelvjárás hangtani arculatának módosulását követik, annak szerves részei (l. az előző fejezeteket).

3. Vizsgálatok a nyelvjárási szókészlet változásának a körében

1. Változatpárok, változatsorok a nyelvjárási szókészletben

A változatsorok állhatnak csak lexikai (legalább két, különböző lexéma jelöli a fogalmat) s csak alaki (egy lexémának van legalább két alakváltozata), illetőleg mindkettőt tartalmazó változatpárokból. Az előbbi a tiszta, az utóbbi a vegyes típus. A tiszta típuson belül a lexikai változatsorok anyagomban legfőljebb három változatúak, mint például a *szengyörgyvirág* – *szelence* – *orgona*. Jóval gyakoribb a két tagú változatsor, aminő a *himpér* – *málna*. (A szerint, hogy az előzmény – következmény viszonyt szinkrón metszetben vagy egyidejű, egymást követő állapotok láncolatában vizsgáljuk, a változatsorok lehetnek kevesebb vagy több, sőt sok tagúak is. Magam csak szinkrón szempontból vizsgálom a változatsorokat, beleértve a kihaltak minősített szavak azon kategóriáját, amely a spontán beszédben elő nem forduló, de az idősebbek egy részétől még ismert szavakat jelöli.) Mind a három, mind a két tagú változatsor elemeinek a pillanatnyi társadalmi érvény szerinti viszonya többféle is lehet. A két tagú változatsorban egymás mellett (vagy ha úgy tetszik: egymással szemben) állhat archaizmus és a normatív alak (ez a gyakoribb, például: + *früstök* : *rég-geli*, O *děkni* : *fődő*), illetőleg a neologizmus és a normatív lexéma (például □ *kacsa* : *réce*). Fogalmi archaizmusok esetén előfordul az is, hogy két lexikai archaizmus áll egymás mellett, l. + *grifli* : O *palavessző*. A három tagú változatsorban a leggyakoribb az archaizmus – normatív alak – neologizmus hármassága (*sérhokli* : *piszkavas* : *csipővas*), de van olyan is, amikor a normatív alakkal két archaizmus áll szemben (*előke* : + *pártédli*, O *hángédli*, *orgona* : + *szengyörgyvirág*, + *szelence*). Elképzelhető az is, hogy két normatív alakkal áll szemben archaizmus vagy neologizmus, kevésbé az, hogy a normatív alakkal áll szemben két neologizmus. Ezekre nincs példa anyagomban.

A tiszta típuson belül az alaki változatsorok között előfordulnak négy változatúak is (egy lexéma négy alakban). A változatok szociális érvénye szerint ezek is többfélék. A normatív alak mellett két archaizmus és egy neologizmus (O *agáci*, O *agáco* – *agác* – □ *akác*), vagy a két normatív alak mellett egy archaizmus és egy neologizmus áll (O *mentü* – *menné*, *minné* – □ *miné*). A három tagú változatsorok leggyakoribb típusa az archaizmus – normatív alak – neologizmus hármasság, például az O *alcsó* – *ócsó* – □ *olcsó*, O *csimbószkodik* – *csimbaszkodik* – □ *csimpaszkodik*, + *míhé* – *míhel* – □ *míhej*, O *pöhöl* – *pehel* – □ *pehej*, O *rëggé* – *rëggē* – □ *rëggel*, O *széköl* – *székēl* – □ *székēj*, O *veróttik* – *veríttik* – □ *verejtik*. Adatolható a két archaizmus és egy normatív alak változatsor is: + *prëdikál* – O *prëdikál* – *prëdikál*, O *kurrog* – O *korrog* – *korog*. A leggyakoribb alaki változatsor a két tagú. Közöttük

legtöbb a normatív alak : archaizmus szembenállás: *ad* – O *ád*, *Amërika* : + *Ámërika*.
Kevesebb a normatív alak : neologizmus: *vëlla* – □ *villa*, s mindkettőhöz képest csekély a két normatív alak egymás mellett élése: *or* – *ór*, *pínz* – *pínz*.

A *vegyes típuson* belül a három változatú sorok a leggyakoribbak (két változatúak természetesen nem lehetnek, mert azok vagy csak lexikaiak, vagy csak alakiak). A három változatot két lexéma alkotja, úgy, hogy vagy az egyik, vagy a másik lexémának van két változata. A tagok szociális érvénye szerint e típusnak a következő alfajai vannak anyagomban: a normatív alakhoz egy archaizmus és egy neologizmus kapcsolódik (O *simlödörös* – *simlédërës* – □ *ellenzös*); a normatív alakkal két archaizmus áll szemben (*spárgo* – O *spagét*, O *pagét*, illetőleg *lípész* – O *grádics*, + *gërádics*, *orvadász* – O *rapsic*, + *lápsericc*, *tüszhel* – O *sporhelt*, + *porhelt*).

2. Poliszémia és jelentésváltozások a nyelvjárási szavak körében

1. Jelentésbeli változások legnyilvánvalóbban a többjelentésű szavak jelentéseinek a módosulásában érhetők tetten. Többjelentésű szón azon szavakat értem, amelyeknek legalább kettő, egymástól világosan elkülönülő jelentése van.

A jelentéstani vizsgálat egyik forrása a Mihályi tájszótár volt. A tájszótárak jellegéből következőleg az elemzés tárgya a poliszém szavaknak csak a nyelvjárásban élő jelentései lehetnek.

A változások szempontjából a jelentésbeli tájszavak jó lehetőséget kínálnak annak vizsgálatára, hogy milyen arányban vannak jelen a nyelvjárási szóképzletben a poliszém szavak; hogy milyen ütemű mozgás érzékelhető a nyelvjárási szavak jelentés-síkján a szinkroniában; hogy a táji jelentések hogyan, s miért őrződnek meg, illetőleg hogy miért szorulnak vissza gyorsabban.

A mihályi nyelvjárás többjelentésű tájszavai – a jelentések társadalmi érvénye alapján – a következő kategóriákba sorolhatók: I. általánosan ismert és használt (normatív) szavak és II. nem általánosan ismert és használt (archaikus és neológ) szavak. A két fő kategória a következő típusokra oszlik:

I. 1. mindegyik jelentés normatív, például a *gyerék* 'fiú' és 'gyerek' jelentése.

2. A normatív jelentés mellett van archaikus jelentés is, például a *bilincs* 'seb (a kézen)' jelentése.

3. A normatív jelentés mellett van terjedő, új jelentés is, például a *vág* 'disznót vág' jelentése.

II. A nem normatív szónak a jelentése(i) visszaszorult(ak), például az *ergellős* 'házsártos (ember)' és 'zimankós (idő)' jelentései.

A típusok – az archaizmusok differenciálva – összefoglalása:

I. 1. normatív – normatív

2. normatív – visszaszorult

3. normatív – kihalt

4. normatív – terjedő

II. 1. visszaszorult – visszaszorult

2. visszaszorult – kihalt

3. kihalt – kihalt

A Mihályi tájszótárban feldolgozott többjelentésű szavak száma 128. Ebből az I. kategóriába 118, a II.-ba 7 tartozik.

2. Többjelentésű tájszavak szinkrón állapota a Mihályi tájszótár anyagában. — A Mihályi tájszótár jelentésbeli tájszavait különböző szempontok szerint kategorizálva kiírtam, közlésüktől itt eltekintek. Közlöm azonban meghatározott kategóriák szerint — azon belül betűrendben — a jelentésbeli tájszavak és a többjelentésű valódi tájszavak címszavait.

I. Jelentésbeli tájszavak:

A. Normatív jelentések:

1. Szavak egy táji jelentéssel: *agglegény, állogat, állogató, ária, árnyék, azonban, becsukódik, betéve, beugrat, bocskor, bogár, bök, bököd, böködő, bűdösség, cafat, csetteg, csoportos, elken, elkövetkezik, előz, ereszkedik, érkezik, érmes, fattyú, fejtetőre áll, féreg, forog, fosztás, fujtató, ganaj, góré, gyerek, hagyás, kajla, keresztfi, kolbász, kosz, köpű, körben, kürt, lapít, létrejön, levetet, megvetemedik, menés, nyüves, ondó, perzsel, perzselés, pogány, röhög, rövidség, szappanos, szárazság, szék, szijas, szurkos, tízperc, töltés, tuskó, utal, valog, zsír.*

2. Szavak két táji jelentéssel: *csoport, ereget, etető, túlról, völgy.*

B. Nem normatív jelentések:

1. A táji jelentés visszaszorult/visszaszorulóban van: *ablakos, bilincses, ereget, facér, kecske, koffer, kordován, mester, rózsa, világ.*

2. A táji jelentés kihalt: *holttetem, kávéház, kegyelmez, mondvacsínált, osztzik, ripacs, vágat.*

II. Többjelentésű valódi tájszavak:

A. Normatív jelentések:

1. Tájszavak két jelentéssel: *böszme, csesztet, csingálódik, huppancs, instrumentom, iperedik, jézustalan, kese, koszmók, krisztustalan, küllebbít, lotyhadt, máriátlan, mátyolos, nyektet, prutty, répacsira, röhencs, silapsi, szeszereg, tőkösveréb.*

2. Tájszavak három jelentéssel: *hakk, repeget, szufla.*

B. Nem normatív jelentések:

1. A normatív jelentés mellett van visszaszorult jelentés is: *csipszar.*

2. A normatív jelentés mellett van kihalt jelentés is: *pekedli.*

3. Csak visszaszorult/visszaszorulóban levő jelentések vannak: *ergellős, finak, kuszlik, lábonkotyogó.*

4. Csak kihalt jelentések vannak: *babcsuszkó, eleven kéneső, kramanc, pekeráj, remonda.*

5. Visszaszorult és kihalt jelentés egyaránt van: *rigya.*

3. Az összefoglaló statisztikai adatok. — A Mihályi tájszótár jelentésbeli tájszavai közül normatív 65¹ és 52 (a számindex a táji jelentések számát jelöli), visszaszorult/visszaszoruló 12¹ és kihalt 6¹. Azaz 88 lexéma 93 táji jelentése. A valódi tájszavak közül normatív 21² és 3³, visszaszorult/visszaszoruló 6², kihalt 7². Azaz 37 lexéma 77 jelentése. A számadatok azt mutatják, hogy: 1) a poliszémia elsősorban az általánosan ismert és használt szavak körében gyakori (= 113), míg a nem normatív lexémák körében ritka, majdhogynem kivételes (= 12); — 2) a nyelvjárási szókészlet egészében a jelentésbeli tájszavak aránya kicsinek mondható (a Mihályi tájszótár szerint a címszavak huszadrésze); — 3) a valódi tájszavak között kevés a többjelen-

tésű, a poliszémia sokkal inkább a köznyelvben s a nyelvjárásban egyaránt meglévő szavakat jellemzi (a számarányok a szóban forgó szótár alapján: 37 valódi tájszó : 88 jelentésbeli tájszó); — 4) a táji jelentések visszaszorulásának két fő oka van adataim szerint: a) a denotátum szorul vissza, tűnik el és b) a köznyelvi hatásra a nyelvjárásba benyomuló — főként névbeli — neologizmusok veszik át, illetőleg el őket.

3. Változások források (Zsirai, nyelvatlasz, MihHAL.) szerint a statisztika tükrében

1. Zsirai 1913-as tájszóközlése. — Zsirai közlését 1972-ben vettem vizsgálat alá először (MNY. 1972: 480). Akkor 300 lexikai egységet elemezve a következő eredményeket kaptam, nemzedékek szerinti bontásban:

	kihalt	visszaszorult	általános
1. 50 éven felüliek	91 = 30,3%	106 = 35,3 %	103 = 34,4%
2. 25–30 évesek	139 = 46,3%	80 = 26,7%	81 = 27 %

A szóban forgó tájszóközlést 1987-ben újra megvizsgáltam. Bevontam az elemzésbe a példamondatok — zömmel alaki— tájszavait is, így összesen 341 szót és (címszavasított) szerkezeti egységet elemeztem a mai 70 éven felüli nemzedéknek, tehát a 15 évvel ezelőtti elemzés első nemzedékének a szemszögéből. Az 1972-ben visszaszorultnak minősített szavak közül mára kihalóban van a *bukhenc*, *bukhencézik*. A mindkét generáció körében akkor még általános használatúak közül 17 ma már visszaszorult. Ezek: fogalmiak: *bábos*, *cimérés*, *csingilódik*, *hombár*, *gurgula*, *istem-bottyá*, *tuszli*; — névbeliel: *csaj*, *csávó*, *bulló*, *derőce*, *penészmentő*, *porozinkó*, *époszorodott*, *szapírka*; alakiak: *éhhuzábo*, *kümmencs*.

A mára kihalt és visszaszorult szavak kategóriái gyakorisági sorrendben: 1) alakiak 101 (az archaizmusok 51%-a), 2) névbeliel 89 (= 45%), 3) fogalmiak 9 (= 4%). Kihalt 41 szó 1-1, s egy szó (*cserin*) két jelentése, és visszaszorult két szó 1-1 jelentése, összesen tehát 45 szójelentés (I. II. E. 4.—7.). 15 szónak új jelentése jött létre, azaz jelentésváltozás 59 szót érintett (= 17,2%). (Zsirai adatainak minősített adattára kézíratos formában megvan, közlésétől eltekintek. — Hogy a bővített korpusz elemzésének számarányai alig különböznek az előző elemzés eredményeinek százalékos arányaitól, az az oka, hogy a bővítés elsősorban ma is élő alaki tájszavakat jelent: ezek vannak ugyanis elsősorban a közölt példamondatokban.)

2. A nyelvatlasz adatai. — Az atlasz mihályi lexemapárjai között 13 a minősítés szerint egyformán használatos volt a gyűjtés idején. Mára ebből — a stilsztikai különbségeket nem tekintve — 7 nem az, 6 még igen. Hét lexemapár egyik tagja neologizmus az atlaszban: ma közülük 6 normatív, 1 archaizmus. Hat lexemapár egyik tagja „ritka” minősítésű atlaszunkban: ma egy pár 3 tagja használatos egymás mellett, 3 pár egyik tagja kihalt, kettőé pedig neologizmus (az adatokat I. II. E. 9.a.).

A 202 fonematikus változatból az atlasz 152-t általános használatúnak minősít 50-et nem. Az 50-ből 23 ritkán használt, 18 neologizmus, 9 pedig archaizmus (az adatokat I. II. E. 9. a.). Mára a 9 archaizmusból 5 kihalt (*bihó*, *hamuvó*, *küvé*, *oskola*, *tikér*), 3 erősen visszaszorult (*bérázdo*, *hívó*, *kurumpi*), 1 (a *múta*) ma is normatív.

A 18 neologizmusból maradt 7 (*beviszém, kertyük, könnyü, penészés, szalma, színü, titéker*), 1 visszaszorulóban van (*mégesküsznek*), a többi 10 normatív.

A ritkán használtak minősítettek mai megoszlása: 23 normatív, 10 archaizmus, 11 neologizmus.

A nem minősítettek (tehát az általános használatúaknak tekintettek) mai megoszlása: 45 normatív, 43 archaizmus, 16 neologizmus. Az archaizmusok és neologizmusok általános használatúnak jelzett párpai ma így oszlanak meg: archaizmusok: 7 normatív, 1 archaizmus (*brázdo*), 1 pedig neologizmus (*mijúta*). Neologizmusok: 9 normatív, 9 archaizmus.

Összesítve: 1956-ban és 1963-ban a 202 változatból 152 normatívnak minősített, 50 nem (= 23 ritka, 18 neologizmus, 9 archaizmus). Ugyanezeknek a változatoknak az 1987-es állapota: 95 normatív, 107 nem. A nem normatívok között 72 archaizmus, 35 pedig neologizmus (adatszerűen l. II. E. 9. a.).

3. A mihályi hang- és alaktani monográfiában leírt fonematikus változatok módosulásai összefoglalva: 1) az 1970-es évek elejének a monográfiában általános használatúnak jelzett változatai közül 80 mára visszaszorult, tehát nem része a normának. Közülük 60 a köznyelvvél egyezővé vált, 20 nem (az adatokat l. II. E. 7.2.1.–2. a.). – 2) Az akkor normatív mellékalakok közül 27 változatlan maradt, 65 kiszorult a normából, úgy, hogy 45 a köznyelvvél egyezővé vált, 20 nem. A 65-ből 22 visszaszoruló lett (19 a köznyelvvél egyező, 3 nem), 43 visszaszorult (26 a köznyelvvél egyezővé vált, 17 nem). Az adatokat l. II. E. 10. a.).

Az újabb gyűjtésű adatok szerint: 1) a neologizmusokból az utóbbi években vált normatív mellékalakká 27 fonematikus változat: 17 a köznyelvvél egyezővé vált, 10 nem (adatszerűen l. II. E. 7.3. a.). – 2) Még nem részei a normának, de terjedőfélben levő neologizmusok a következők (a kettőspont utániak, a dőlőbetűsek): *agác* : *akác*, *csimbaszkodik* : *csimpaszkodik*, *ehés* : *ihés*, *öspörös* : *éspērēs*, *fagylajt* : *fagylalt*, *firisz* : *fűrész*, (*gogyola* : *gojva*), *hí* : *hiv*, *hun* : *hol*, *gyell* : *jel*, *gyut* : *jut*, *kapaskodik* : *kapaszkodik*, *köll* : *këll*, *kövecs* : *kavics*, *kicsin* : *kicsi*, *kujcs* : *kulcs*, *lik* : *luk*, (*mëg-ehül* : *mëgihezik*), *millen* : *mijjen*, *mühel* : *mühej*, *ócsó* : *olcsó*, *pehel* : *pehej*, *picin* : *pici*, *pöszgő* : *pëszgő*, *röngön* : *röngën*, *sétt* : *siet*, *székél* : *székēj*, *tengöl* : *tengël*, *vörsön* : *vërsëny*.

4. A nyelvjárási szóképlet változásáról: összefoglaló kitekintés

1. A nyelvjárási, illetőleg tájszavak visszaszorulásának üteme

1. Az eddigi vizsgálatok. – Zongor Ferenc Kresznericsnek az 1820-as években „Sághon hallott” szavait vizsgálta a 150 évvel későbbi állapot szemszögéből (Nyr. 1967: 53–59). Számításom szerint 113 szó és kifejezés van a tanulmányban. Ennek 60%-a 1967-ben archaizmus volt: 59 kihalt, 9 visszaszoruló volt. 39%-a ismertnek minősített. – Zsirai 1913-ban közölt mihályi tájszavainak mintegy harmada kihalt, harmada visszaszorulóban volt, harmada általános használatú volt egy 60 évvel későbbi vizsgálat szerint (MNy. 1972: 481). A Mihályival szomszédos Vadosfáról a századelőn gyűjtött 98 szó és kifejezés közül 40 (= 40%) a hetvenes évek elejére

kihalt (SoprSz. 1974: 186–9). – Bokor József sopronhorpácsi és sopronkövesdi vizsgálatai szerint 80–100 évvel korábban lejegyzett valódi tájszavak 33–34%-a, a jelentésbeliek 50%-a él, tehát 66%-a, illetőleg 50%-a kiszorult már (Nyr. 1979: 349–50). – Fercsik Erzsébet veleimi (Vas megye) vizsgálatának eredményei, amelyek a hagyományos paraszti életmódra vonatkozó atlaszadatok egy részén alapulnak s a nyelvatlasz adatait a 25 évvel későbbi állapottal szembesítik, a mihályi vizsgálat (l. följebb) eredményeinek felelnek meg (l. in: Jelentkezünk 39–40. Szombathely, 1983. 13–4). – Varga Józsefné osli (Rábaköz) és Kéner Istvánné lónyai (egykori Bereg) vizsgálatai a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsének a nemzedékek és nemek szerinti ismeretéről adnak számot (MNyj. 1982: 51–67 és 1984–85: 43–55). Mindketten négy nemzedék (>55, 55–30, 30–18, 18–10) szóismeretét elemezték és azt állapították meg, hogy az idősebb generáció tagjainak a (szóban forgó) aktív szókészlete megközelítően 100%-os, a 2. nemzedékhez tartozókéban viszont már megindult a passzív válság folyamata. A 3. generáció jelenti a cezúrát: szókészleti ismeretük zuhanásszerűen csökken, s legkisebb a 4. generációban. – Végh József Nemesnépi Zakál György 1818-as őrségi monográfiájából 70–72 tájszót vizsgált meg 1986-ban. „Ebből ma hatot nem ismernek” (MNy. 1987: 555, de vö. 552 is). – L. még föntebb, a III. 3/3. jelzetű fejezetet.

Vallatóra fogtam a Mihályi tájszótárban közölt szavakat. E szerint az elmúlt 15 évben is zajlottak jól érzékelhető változások. Számadatos összefoglalásban: 99, a szótárban visszaszorult minősítésű szót újabban már nem hallottam, s 31, a szótárban általános használatúnak jelzett szó mára kiszorult a normából, ritkán hallható (az adatok a fogalmi és a névbeli lexémákra vonatkoznak. A számok mögött rejlő szavakat l. II. E. 4/1–2., valamint II. E. 5/1–2. a.). A vizsgálat eredményei arra mutatnak, hogy a visszaszorult lexémák gyorsabban halnak ki, mint ahogy az általános használatúak visszaszorulnak.

A szinkrón dinamizmus vizsgálható – sőt vizsgálandó – az egyidejű nyelvállapotban is. Ami a mihályi szókészletet illeti: a Mihályi tájszótárban közölt valódi tájszavak 10%-a kihalt (= nem használják őket, de emlékeztek-emlékeznek rájuk néhányan), 20%-a visszaszorult és visszaszoruló (Nyr. 1979: 345).

2. Úgy tetszik, a tájszavak visszaszorulása lassúbb a vártnál az eddigi vizsgálatok alapján (l. például Bokor véleményét: Nyr. 1979: 352). Ennek az a legfontosabb oka, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás – a tájszavak fő teremtő, éltető és hagyományozó közege – egészen a hatvanas évekig, a termelőszövetkezetek országos megszervezéséig töretlen volt. Másrészt az, hogy ma még élnek – ha nem is sokan – abból a generációból, amely – mert ez volt természetes közege – jól ismeri a hagyományos paraszti élettel összefüggő tájszavak jelentős hányadát. Az azonban természetes – s ezt elméleti alapon könnyű volt kikövetkeztetni, l. MNyTK. 159. sz. 19 –, hogy a nemzedékváltás korszakváltást jelent majd a tájszókészlet ismerete terén. Okkal tételeztük föl, hogy a szóban forgó generáció elmúlásával meggyorsul a tájszavak pusztulása, illetőleg általában a nyelvjárási szókészlet változása, köznyelviesülése. A falvakban felnövő újabb nemzedékek ugyanis a hagyományos paraszti gazdálkodás módozatainak, eszközeinek, terminológiájának csak egy részét ha tapasztalatból ismerik, természetes tehát, hogy az ezekhez kapcsolódó nyelvjárási szavakat is csak részint ismerhetik. A csak hallásból ismert, ritkán használt szavak pedig eleve nem

tartoznak a beszélők aktív szókészletébe. A mondottakat az újabb vizsgálatok (Vargáné és Kénerné főntebb idézet vizsgálatai) egyértelműen igazolják. A hagyományos paraszti szókincs ismeretének a fiatalabb generáció körében bekövetkező zuhanás-szerű csökkenése érthető. Az ok: „Azok a társadalmi változások, melyek alapvetően befolyásolták a falusi népesség életét, időben a harmadik generáció születésével, felnövekedésével párhuzamosak. Ez a korosztály az, amely a kisparaszti gazdálkodásból csak azoknak a munkafolyamatoknak a szókincsét ismeri, melyek a háztáji és kisegítő gazdaságokba szorultak vissza. A tárgyi kapcsolat mutatói még ezekben a fogalomkörökben is alacsonyok. A szókincs pusztulásának következő fázisát jelzik a legfiatalabb nemzedék adatai. Aktív szókészletről már alig beszélhetünk, viszont jelentősek a passzív és a kihalt kategória arányai ... az a közeg, mely a felmért szókincset magáénak mondhatta, felbomlik, majd meg is szűnik, s így a mai 18 éven aluliak meg sem ismerhették a felmért szókincs jelentős részét, sohasem volt az aktív szókészletük része ... passzív készletüket hallomás útján szerezték” (Kéner Istvánné: i. h. 51).

Az ebben az alfejezetben közölt számadatok egybevetéséből következő konklúziók kellő óvatossággal kezelendők. A két fő ok: 1) a forrásanyagok nem azonos jellegűek (nemcsak tájszavakat, illetőleg nemcsak azonos típusú tájszavakat tartalmaznak); 2) nem tudjuk, hogy az atlasz előtti források adatai lejegyzésük idején milyen társadalmi érvényűek voltak. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a vizsgálatok — egy kivételével — nyugat-dunántúliak, tehát a magyar nyelvterületnek csupán kis részéről van megfelelő összehasonlító anyagunk.

3. N é h á n y k ö v e t k e z t e t é s. — 1) A hagyományos paraszti szókészlet, illetőleg általában a tájszavak visszaszorulásának három szakasza világosan elkülöníthető: a) a nyelvjárási beszélőknek vannak tárgyi ismeretei is, tehát használták az eszközt, tárgyat, végezték a munkafolyamatokat, amelyeket a szó jelöl — de a denotátum visszaszorulása miatt egyre ritkábban használják a szót; — b) Ismerik ugyan a szót, de tárgyi kapcsolatuk nem volt a denotátummal — ők még ritkábban használják a szót; — c) Sem a szót nem ismerik (ha hallották is, nem rögzült pontosan bennük), sem pedig a denotátumot.

Azaz: a nyelvjárási szavak zöme nem úgy hal ki, hogy lassan elfelejtődik, hogy tehát a nyelvjárási beszélőknek a tudatából, emlékezetéből lassanként kihull, hanem úgy, hogy valamelyik következő generáció tagjai már meg sem tanulják őket (vö. Vargáné és Kénerné dolgozatait).

2) A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincse gyorsabban szorul vissza, mint a nyelvjárási szókincs általában. Az előbbi az utóbbinak egy része csupán (igaz, nagyobbik és jellemző része), ezért amit e részleg változásáról, visszaszorulásáról megállapíthatunk, nem vonatkoztatható maradéktalanul a nyelvjárási szókincs egészére, sőt még a tájszói részlegre sem.

3) A tárgy, a fogalom, az eszköz, tehát a denotátum visszaszorulását, eltűnését nem követi azonnal a jelölő visszaszorulása. A szavak visszaszorulásának ütemét több tényező is befolyásolja, így például: mennyire volt fontos a denotátum; milyen gyakran emlegetik; kötődik-e valamely emlékezetes eseményhez vagy személyhez; világosak-e etimológiai kapcsolatai vagy sem; stb. A tájszavak sokáig megőrződhetnek frazeologizmusokban és tulajdonnevekben. A *borbély* mihályi *barbi* alakváltozata már kihalt, de a *Borbély* családnév bizonyos esetekben ma is csak *Barbi* (*Barbi Jancsi*).

Ugyanígy: *király* = nyelvjárási *királ*, tulajdonnévben *Kirá*. A *csendőr* mihályi változata *csöndér* volt. A szót egy egykor *csendőr* foglalkozású embernek a faluban általános *Borsodi csöndér* elnevezése őrizte a fogalom eltűnése után is (MNy. 1972: 481). A névvisező hakálával a szó is a kihálás szélére jutott. Több példát idézhetnék földrajzinevekből és ragadványnevekből is (például *Polétár-fődek*, *Éposz Kati*, *Hohhát Jóska*).

A frazeologizmusok gyakran őriznek másutt már elő nem forduló tájszavakat, valódiakat, alakiakat, jelentésbelieket egyaránt. Mihályiban ilyen például a *virga* 'veszekedés', *bihal* 'bivaly' és az *akság* (= aggság) 'aggódás' (további adatokra vö. a Frazeológia c. fejezetet: II. D.). A frazeologizmusokban menedéket találó tájszavak egy részének még ismerik a jelentését (ilyen az idézett *virga* és az *akság* is), másik részének az értelmét már nem (ez jelenti az illető szavak életének utolsó szakaszát. Ilyen Mihályiban a *biboldó*, *csőszökör* és társai: az adatokat l. i. h.).

4) Arra is van példa, hogy visszaszorult szavak újra aktívva, általános használatúvá válnak. Mihályiban például a *lajt* már perifériára szorult, amikor az ötvenes években a szükség újra ismertté tette: a téesz aratóbrigádjainak lajton szállították ki a mezőre az ívóvizet, mert a szokásos eszközök (*csobolló*, *dévizson*, *kulacs*) nem voltak elegendőek annyi ember ellátására. Később, a hatvanas években pedig a téesz-istállókból a hugyat szállították lajton a mezőre. Minthogy ma már nincsenek aratóbrigádok, s a hugyat autós tartálykocsival szállítják el az istállókból, a *lajt* újra visszaszorulóban van. Lehet a divat is oka egy-egy archaikus szó újjáéledésének. A *klumpá*-t például a hetvenes évek divatja hozta vissza.

2. Változások a lexikai típusok szerint

1. A jelen munkában közölt lexikai változások (nem lexémák!) száma 1 533. A lexikai változások — figyelembe véve az előzmény : következmény viszony két tagját, illetőleg ahol az előzmény közvetlen következmény nélkül archaizálódott, s ahol a következmény közvetlen előzmény nélkül nyert polgárjogot, csak az előzményt, illetőleg a következményt — több mint két és fél ezer lexémát érintettek. A változások számadatai a lexikai típusok szerint:

	fogalmi	névbeli	jelentésbeli	alaki
kihalt	135	340	57	96
visszaszorult	179	396	29	211
új	10	16	51	25
összesen	314	752	137	332

A fogalmi típus változásai közvetlenül csak egy-egy lexémát érintettek, a jelentésbeliek egy-egy lexéma jelentéstartományát csupán. A névbeli és alaki típus változásai általában, illetőleg legalább két-két lexémát (az előzményt és következményét).

A változások lexématípusok szerinti gyakorisági sorrendje: 1. névbeliek 752 (= 49%), 2. alakiak 332 (= 21,6%), 3. fogalmiak 314 (= 20%) és 4. jelentésbeliek 137 (= 8,8%). Ha a változások érintette lexémákat tekintjük, a sorrend változatlan marad, a névbeliek és az alakiak száma azonban legalábbis megkétszereződik.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a változás lexéma visszaszorulásával vagy térnyerésével, illetőleg alak és jelentés kiszorulásával vagy születésével járt-e, akkor a gyakorisági sorrend: 1. lexéma tűnt el, tűnik el, illetőleg nyer teret (fogalmi és névbeli) 1 066 változás következtében (= 69,5%), 2. a lexémaalak változott 332 változás eredményeként (= 21,6%), 3. egy-egy lexéma jelentése/jelentései változott/változtak 135 esetben (= 8,7%). A sorrend változatlan marad, ha a változások érintette lexémákat vesszük számba. Míg azonban a jelentésbeliek száma változatlan marad, az első kettőé számottevően növekszik (l. följebb).

2. A vizsgált nem általános használatú lexémák ma i megoszlása és gyakorisági sorrendje a társadalmi érvény szerint: 1. visszaszorultak 815 (= 53%), 2. kihaltak 628 (= 40%), 3. neologizmusok 100 (= 6,5%).

3. Ami pedig a változások irányát, ti. a köznyelvhez való közeledést illeti, a névbeli és alaki változások számadatai ezt mutatják:

	a köznyelvi megfelelővel	
	egyező	nem egyező
névbeli	740	12
alaki	193	139

Azaz: a nyelvjárási szókincs köznyelviesülésének fő útja a nyelvjárási lexémák-nak köznyelviakkal való fölcserélődése, s csak másodsorban az alaki tájszavak kiegyenlítődése.

4. Figyelemre méltó, hogy a jelentésbeli neologizmusok között viszonylag magas a táji jelentésűeknek a száma, azoké tehát, amelyekben az új jelentés fölbukkanása nem a köznyelv hatásának köszönhető. Szám szerint az 51 új jelentés közül 16 a köznyelvben ismeretlen. Ez azt látszik igazolni, hogy nemcsak új (valódi) tájszavak, hanem jelentésbeliek is keletkeznek ma is, bár kétségtelenül erősen korlátozott számban.

5. Tanulságos annak vizsgálata is, hogy a névbeli típus változásai milyen arányban érintették a két leggyakoribb eredetbeli kategóriát, ti. a jövevényszavak s a nem jövevényszavak csoportját. Minthogy azonban a vizsgált szavak (tájszavak) egy részének etimológiája ismeretlen, csak hozzávetőleges arány adható. A változástípusok a két, szóban forgó kategória szerint s gyakorisági sorrendben: 1) nem jövevényszó nem jövevényszót vált föl, például *szellet* > : *lilék*; körülbelül 500 eset, az adatok mintegy 70%-a; 2) nem jövevényszó jövevényszót vált föl, például *ápitus* > : *ítvágy*; circa 200 eset, tehát az adatok hozzávetőlegesen 26%-a; 3) jövevényszó nem jövevényszót vált föl, példának okáért a *gramafon* a *beszülőgép*-et: összesen hat eset, körülbelül 1%; 4) jövevényszó jövevényszót vált föl (azazhogy le), ahogy a *gádër* az *ámbi-tus*-t, a *parókia* a *fárú*-t, mindezt öt esetben, ez is körülbelül 1%.

Ami pedig a motivált és a motiválatlan szavak arányváltozását illeti a névbeli típus adataiban: az a tendencia állapítható meg, hogy korábbi tőszavakat (motiválatlan szavakat) viszonylag gyakran váltják föl összetett (motivált) szavak, illetőleg szintagmák. Ilyenek például a *gránárijom*-ot követő *makház* (= magház), a *kélájzli*-t kiszorító *kispohár*, a *szülésig*-et váltó *szálostakarmán*, illetőleg a *hiccül*-t fölváltó *szikrát hány* és így tovább.

6. A fentiekben közölt számadatok viszonylag gazdag adatmennyiségen alapul-

nak, ily módon a reprezentatív minta követelményeinek minden valószínűség szerint megfelelnek. A számadatokból következő arányok éppen ezért föltehetőleg nemcsak a vizsgált nyelvjárásra, hanem a hasonló helyzetű hazai magyar nyelvjárásokra általában is érvényesek nagyjából. Szükséges azonban utalnunk azokra a "körülmenyekre", amelyek további következtetések, illetőleg határozottabb fogalmazású következtetés levonásában óvatosságra intenek. Ezek: a) az ellenpéldák nincsenek számbavéve; b) sem a jelentésbeli tájszavak, sem – főként – a neologizmusok nem részesültek a források nagy részét tekintve olyan figyelemben, mint a fogalmi, a névbéli és az alaki lexémák, valamint az archaizmusok, emiatt az előbbiekről adható és adott kép eleve hiányosabb; c) a vizsgálat alapjául szolgáló források között mind nagyságrendjüket, mind hitelességi fokukat tekintve vannak különbségek.

7. A vizsgálat eredményei nem, illetőleg csupán részben igazolják Szabó József vélekedését, hogy ti. „A valódi tájszók – érthető okokból, hiszen a köznyelvben nincs megfelelőjük – szívesen tartják magukat” (MNy. 1976: 111). A névbéli lexématípus tagjai is valódi tájszavak, s ezeket – mint láttuk – a köznyelvi megfelelőik igen eredményesen szorítják vissza. A valódi tájszavak másik része, amelyre Szabó József utal – ti. a fogalmi lexématípus tájszói részlege – pedig a vonatkozó denotátumok egy részének a visszaszorulása miatt kényszerül archaizálódni. Másik részük viszont, amelyekben a denotátum ma is közhasználatú, valóban szilárdan tartják magukat. Vizsgálatom eredményei igazolni látszanak Balogh Lajos véleményét, aki szerint „talán a legszívesebben a jelentésbeli tájszavak tartják magukat a nyelvjárásainkban, mégpedig valószínűleg azért, mert a tájnyelven beszélők a jelentésbeli különbségeket nem veszik észre” (in: DialSzimp. 164). A Mihályi tájszótár poliszém jelentésbeli és valódi tájszavainak az elemzésével ugyanis azt állapíthattam meg, hogy a szóban forgó 125 lexéma 170, köznyelvben ismeretlen jelentése közül 126 ma is normatív, 24 visszaszorult, s mindössze 20 halt ki, azaz a vonatkozó jelentéseknek csupán 25,8%-a archaizálódott. Ez pedig jóval kevesebb, mint a valódi (fogalmi és névbéli), valamint alaki tájszavak körében visszaszorult lexémák százalékos aránya. De ezt igazolják az e fejezet elején közölt, lexématípusok szerint közzétett összesítő statisztikai adatok is. A jelentésbeli archaizálódással járó változások száma ugyanis „csak” 86, s a sorban következő alakiaké is 307, nem beszélve a névbéli 736 esetéről. Bokor József 80–100 évvel ezelőtti sopronhorpácsi és sopronkövesdi tájszavakat vizsgálva azt állapította meg, hogy a valódi tájszavaknak 33–34%-a, a jelentésbelieknek pedig 50%-a él ma. Tehát az ő adatai is a fentieket támogatják.

3. A tájszavak változásának típusai

A nyelvjárási szókincs tájszói részlege változását a következő típusokba foglalhatjuk össze:

1) a tájszó kihalt, kihalóban van, visszaszorult, visszaszorulóban van, mert a fogalom, a tárgy, az eszköz, a munkamód, amelyet jelöl, egyre ritkábban, illetőleg nem használatos már. Ilyen például a *szabatkíműn* (szabadkémény) 'a régi, szabad-tűzhelyes konyhából mennyezetszerűen nyíló négyszögletes, fölfelé keskenyedő ké-

mény', a *szározmalom* 'állati erővel hajtott malom' és a *szalados* 'egy fajta lepényszerű teszta, csírainálé' (további példákat I. II. E. 5.1–2. a.).

2) A tájszó kihalt, kihalóban van, visszaszorult, visszaszorulóban van, mert – bár a fogalom, az eszköz, a munkamód, melyet jelöl, megvan még változatlanul – a nyelvjárásba behatolt köznyelvi megfelelő kiszorította. Ilyenek a *bészli* : virsli, a *cálg* : illesztő és az *ispitál* : kórház (további példákat I. II. E. 5.1.–2. a.).

3) A tájszó mellé befurakodik és polgárjogot nyer a köznyelvi szó. Ugyanazt a fogalmat, eszközt, munkamódot tájszóval és köznyelvi szóval is jelölik tehát a nyelvjárásban. A tájszó és köznyelvi párja csupán stilisztikai tekintetben különbözik egymástól. Ilyen például a *ganaj* : trágya, *préshurka* : disznósajt és a *réce* : kacska.

4) Mind a tájszó, mind a köznyelvi szó továbbél a nyelvjárásban, de jelentéskülönbség alakul ki közöttük. A tájszó a hagyományos, régi változatot, tárgyat, munkamódot jelöli, a köznyelvi az újat, a korszerűt, a terjedőt. Ilyenek például a *gurgula* 'lóval vontatott, fából készült mezőgazdasági henger' : *hengër* 'traktorral vontatott, nagy, fémes mezőgazdasági eszköz', *csípül* 'szemtermést a gabonából cséppel, kézi erővel nyer ki' : *masinál* 'szemtermést a gabonából cséplőgéppel nyer ki', *tépik* 'házi-lag kötött, kis szőnyeg' : *szőnyeg* 'boltban vásárolt, gyári előállítású textilárú'.

5) A nyelvjárás alaki tájszava megmarad alaki tájszónak, s a nyelvjárásba be-nyomult köznyelvi szó és az alaki tájszó között jelentésselkülönülés következik be. Ilyen például a *gyűtt* 'szénát, takarmányt villával össze-, egybehord' : *gyűjt* 'nem mezőgazdasági értelmű gyűjtést végez', *jászu* 'vályúszerű etető az istállóban' : *jászol* 'bölcsőszerű alkotmány Jézust jelképező babával', *vëlla* 'két vagy több ágú mezőgazdasági szerszám' : *villa* 'evőeszközfajta'.

6) A nyelvjárás alaki tájszavai közelednek a köznyelvi megfelelőkhöz, illetőleg részint helyet adva a köznyelvi alakoknak el is tűnnek. Például *hagy* : *hagy*, *kombány* : *kombájn*, *oskola* : *iskola*. A köznyelvi megfelelőtől való távolodás kivételes, például *sindöl* : *sindő* (= *zsinde*ly).

7) A nyelvjárás jelentésbeli tájszavainak a köznyelvtől eltérő jelentései visszaszorulnak. Mára kihalt például az *embër* 'tanú', a *zöccsig* 'zöld takarmány' és a *zörget* 'szid, szapul' jelentése.

8) A tájszó valamely frazeologizmus elemeként vagy tulajdonnévi funkcióban talál – zömmel átmeneti – menedéket. Például a *kesztyű* már nem használatos nyelvjárás *kesztë* változata csak a *Télën kő kesztë, nyáron nēm kő kesztë* = 'télen kell kesztyű, nyáron nem kell kesztyű' frazeologizmusban él. A *csőszökör* pedig csak a *nyomgya a csőszökör a sarkát* 'gondok, bajok nyomasztják' állandó szókapcsolatban fordul elő.

9) Új tájszó keletkezik, mert új, foglalkozási kötöttségű, ezért – legalábbis részint – táji jellegű fogalom válik ismertté. Példákat I. alább és a XX. századi neológ szavak című fejezetben (II. E. 8. a.).

A felsorolt típusok közül a 6) lexikológiai értelemben sem gyarapodást, sem csökkenést nem jelent. Ugyanaz a köznyelvvel megegyező morféma él ugyanis tovább, csak más hangalakban. – Az 5) típus érdekes átmeneti kategória, amely a szóhasadással mutat rokonságot, de mégsem az. A jelentésselkülönülés ténye azt jelenti, hogy az alaki tájszó – legalábbis átmenetileg – védettséget élvez. Perspektivikusan nézve azonban ezeknek a változatoknak is nagyrészt a köznyelviessülés lesz – korábban

vagy későbbben — a sorsa. — Az első négy és a kilencedik típusba valódi tájszavak tartoznak, s a valódi tájszavak változása (kihalása és születése, visszaszorulása és terjedése) a nyelvjárási szókészlet változását jelenti lexikológiai értelemben is. Az első típusba s részint az utolsóba tartozó tájszavak fogalmi archaizmusok, illetőleg neologizmusok: a velük jelölt fogalom avult el, illetőleg jött létre, s ezt szükségszerűen követi némi időbeli késéssel általában a jelölő visszaszorulása, kihalása, illetőleg születése és elterjedése is. A nyelvi változást ezekben az esetekben nyelven kívüli tényezők okozzák. A 2.—4) típus tájszavai ezzel szemben nem azért szorulnak háttérbe, mert a velük jelölt fogalom módosult, hanem azért, mert a nyelvjárásban megjelent köznyelvi megfelelő szorítja vissza őket. Itt tehát már nyelven belüli oka is van a változásnak. Függetlenül a szóban forgó típusokba tartozó tájszavak pillanatnyi szókészleti státusától, a tájszó — perspektivikusan tekintve — az esetek többségében előbb vagy utóbb visszaszorulásra és kihalásra van ítélve. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a 2.—4) típusban említett tájszavak voltaképpen egyazon főbb típusba tartoznak, s csupán abban különböznek, hogy a számukra rendelt pályának hányad részét futották be. — A jelentésbeli tájszavakra ugyanaz áll, mint amit a 2.—4) típusról mondtam.

Az eddigiekben nagyrészt a tájszavak visszaszorulásáról, kihalásáról volt szó. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a tájszavak rövidesen kihálnak nyelvjárásainkból. A nyelv természetéből, területi tagolódásából, beszélőinek foglalkozásbeli különbségeiből, az eltérő idegen nyelvi hatásokból stb. szükségszerűen következik, hogy a magyar nyelv szókészletében is mindig lesznek regionális különbségek, azaz mindig lesznek tájszavak is. Számuk napjainkban ugyan valóban erősen csökken, de bizonyos, hogy több-kevesebb tájszó mindig is lesz nyelvünkben.

Arra a kérdésre, születnek-e manapság is tájszavak, igennel kell válaszolnunk. Nemcsak nyelvjárási származékszavak és összetételek, hanem tőszavak is keletkeznek. Kétségtelen azonban, hogy csupán erősen korlátozott számban, hiszen az új fogalmakat — az őket jelölő szavakkal együtt — szinte kizárólag a köznyelv közvetíti a nyelvjárásokba. Vonatkozó vizsgálatok hiányában (vö. Imre Samu: Nyr. 1962: 325 és ALingu. 1977: 37) ugyan vajmi keveset tudunk új tájszavak születéséről, a néhány, ezt a kérdést érintő észrevétel azonban példákkal bizonyítja a fenti megállapítás igazát (Szabó József: MNy. 1976: 113, Imre Samu in: NyatLElm. 229, Kiss Jenő: Nyr. 1979: 345). A mihályi nyelvjárásban például az utóbbi évtizedekben bukkantak föl a következő, köznyelvi szótárakban nem jegyzett szavak: *babickipapucs*, *bézosztál*, *cicibusz*, *devejéz*, *fécipőzsbika*, *krisztuspapucs*, *kukoricánadrág*, *kulló*, *kullóz*, *mikibusz*, *motorozsbika*, *plētykaládo*, *rábosteigēr*, *zētor*. Részletesebben l. II. E. 8. a.)

4. A nyelvjárási sajátosságok megőrződését, továbbélését segítő fontosabb, nyelven belüli tényezők

Az alább felsorolandó tényezők általában együttesen hatnak, egyidejűleg több is, összefonódva, valójában szétválaszthatatlanul. Az egyik esetben az egyik, a másikban a másik lehet fontosabb. A határfok tekintetében nagy különbségek vannak. Általában azonban az elsőül közlendő a legnagyobb hatású.

1. A nyelvjárási jelenség, alak produktivitása, sezzel

szorosan összefüggő előfordulási, illetőleg állományi gyakoriság a. — A produktív és gyakori nyelvjárási jelenségeket hordozó morfémák nehezebben s lassabban változnak, mint az improduktívak és ritkák. A produktív nyelvjárási jelenségek erősségét mutatja, hogy azok általában, illetőleg átmenetileg még ma is a maguk képeire formálják a nyelvjárást (lexikai) neologizmusainak nagy részét is. Például:

M a g á n h a n g z ó k: a mihályi nyelvjárást uralkodó magánhangzó-tendenciái — gyakorisági sorrendben — a zárt, a rövid és a labialis tendencia. Ezen belül általában ma is következetesen érvényesül: a köznyelvi *i, ú, ü*-vel szemben a rövid *i, u, ü* jelentkezése (*intĕrju, űrhajó, vízshajtóz* 'vízhajtó orvosságot szed'), az *ĕ*-zés (*gyĕs, intĕrju, vidĕő*), a zárt *i*-zés (*tévĕzis, számíttógép*), a szótagzáró *l*-lel összefüggő labializálódás (*versül*). A hasonulásos jelenségek aktivitásának a következtében ma is négy magánhangzós az egyes szám 3. személyű tárgyas igeragok egy része (*aggya, láttyo, kirgyĕ, löktyő*), s az egyes szám 3. személyű, egy birtokra utaló birtokos személyjel bizonyos variánsai (*díszkója, lábo, tévéjĕ, ölö*). Ma is három magánhangzósak a többes szám 3. személyű, egy birtokra utaló birtokos személyjel meghatározott változatai (*díszkójok, tévéjĕk, örömgýők*).

M á s s a l h a n g z ó k: az *s* és *z* végű melléknevek tőzáró mássalhangzói a közép- és felsőfokjel, a többesjel, a tárgy, valamint a módhatározó ragja előtt megnyílnak (*piros : pirossabb, lekpírossabb, pirossak, pirossann; szároz : szározzabb* stb.). Az ÍT műveltető képző *t*-je megnyílik (*bruttósít*). Az idősebbek nyelvhasználatában ma is következetes az *s* végű főnevek tőzáró mássalhangzójának a megnyúlása a birtokos személyjel előtt 3. személyekben (újabb példák: *fázissa, infarktussa, magánpraxisok*). Produktív a szóvégi paradigmatis *n ~ ny* váltakozás (újabb példák: *japányok* (= japánok, ti. japántyúkok), *kavintonyom, kavintonyok, kavintonnyal* (= Cavinton), *lódĕnyok* (= lódenok, azaz lódenkabátok), *magnĕtofonnyal* (= magneto-fonnal), *mĕrfĕnyĕk* (= merfenek: *Merfen* külföldi sebfertőtlenítő oldat), *nejlonyok* (= nejlonok), *ortofaltánnýol* (= ortofaltánnal: *Ortopháltan* permetezőszer), *röngönyők* (= röntgenek). Produktív az *l*-ezés az igei *-lj-* hangkapcsolatban (*rĕhabilitállak*), valamint az explozív *gy*-zés és *ty*-zés is (*trĕntálgyo*: Trental 'egy fajta gyógyszer', hallottam az *intĕrgýu* változatot is).

A nyelvjárást újabb, a köznyelvvél nem egyezővé vált alaki tájszavainak egy része nyelvjárási voltának a megmaradását részint annak köszönheti, hogy olyan nyelvjárási rendszerbeli kapcsolatok veszik körül, amelyek erős analógiás hatásuk révén megakadályozzák a köznyelviesülést. Így például a *kóbász kalbász* — és nem *kolbász*, ahogy várnánk — lesz egyre inkább, s létrejött azzal magyarázható, hogy a köznyelvi *-ol-* (vö. *kolbász*) és *-al-* (vö. *szalma*) hangkapcsolattal szembeni nyelvjárási *-ó*-knak a nagyobbik része köznyelvi tőszóbeli *-al*-nak, s nem *-ol*-nak felel meg (vö. *alma : óma, szalma : szóma, talp : tóp*). — A korábbi *törköl*-ből nem *törkőj* lett, ahogy a köznyelvi *törkőly* alapján várható lett volna, hanem *törkő*. E szó kivált azonos morfológiai típusú társai közül (*konkó, pintő, sindő, tengő*) is, mert származékszónak „vélték”. Ezt kicsinyítő képzővel egybeeső végződése és szemantikailag is illő *tő* (a *törkőly* a cukorrépa feldolgozásának — összetörésének — egyik mellékterméke) leválasztási lehetősége eredményezte. Bármelyik feltétel hiányzott volna (ahogy a *konkó* stb. esetében a „*tő*”), a *törkő* nem lenne ma származék. A *törkő* melléknévi származé-

kától, a korábbi formát őrző *törkölys*-től jelentéstanilag el is vált. Az utóbbit csak zsíroskenyérrel összefüggésben használják (l. MihTsz. *törkölyös zsíroskenyér* a.).

2. A h o m o n i m a - f é l e l e m. — A nyelvjárásban több olyan lexémapár is van, amelyeknek a köznyelvi megfelelői alakilag egybeesnek, azaz homonimák (nyelvjárás *íg* és *ég* = köznyelvi — ige és főnév — *ég*). Ezekben a nyelvjárás lexémapárokban semmi jele nincs köznyelvi hatásnak, valamennyi nyelvjárás változat ma is normatív, s szilárdan tartja magát. A nyelvjárás alakok eme szilárdságának a homonima-félelem az oka. De annak van szerepe bizonyos — alább közlendő — nyelvjárás tolalékváltozatok stabilitásában is.

1) Tőszavakban: a) köznevekben: *ég* N (= nomen, főnév) : *íg* V (= verbum, ige), *él* N : *il* V, *ér* N : *ír* V, *fél* N : *fíl* V, *szeg* V : *szęg* N, *szék* : *szik* (tojás széke), *szél* 'Wind' : *szil* 'Rand', illetőleg *e* névmás : *ē* kérdőszócska, *le* kutyahivogató : *lē* igekötő, *ment* V : *mēnt* N, *ne* 'nesze' : *nē* tiltószó; — b) helynevekben: *Beléd* : *beled*, *Csesznek* : *csēszenek*, *Edvė* : *ėdvė*, *Egyed* : *ėgyed*, *Tét* : *tít*, *Velēm* : *velem*.

2) Toldalékokban: a *házzok* 'házuk' : *házok* 'házak', *virág¹gyok* 'viráguk' : *virágok*-féle todalékolt szó párokkal. II.B.3.1.a., a főnévi *kedvesek*, *nehezek* : melléknévi *kedvessek*, *nehezek*-féle típusra l. MihHAL. 45, 1. még a szuperesszívuszi *Hėgyė-sėnn* : módhatározói *hėgyėssenn*-féle típust.

3. A funkció-elkülönülés lexémák és lexémaváltozatok között. — Köznyelvi szavak nyelvjárásba való behatolásának egyik érdekes kísérőjelensége. A kérdéses lexémapárok általában viszonylag újabb keletkezésűek, s a köznyelvi tag nyelvjárás elterjedésével jöttek létre. A nyelv az így keletkezett kettősségeket jelentés-elkülönítésre is használja, s ezzel — legalábbis átmenetileg — biztosítja a nyelvjárás alak továbbélését.

1) A funkció-elkülönülés a nyelvjárás szó és a mellé befurakodott köznyelvi szó között következik be: *csibe* 'a ház körül nevelt fiatal baromfi' : *csirke* 'boltban kapható, levágott, bontott csirke', *csípül* 'szemnyerést kézi erővel végez' : *masinál* 'gépi erővel csépel', *gurgula* 'lóval vontatott, fából készült mezőgazdasági henger' : *hengər* 'nagy, fémmezőgazdasági eszköz', *tėpik* 'házilag készített, kis szőnyeg' : *szőnyeg* 'boltban vásárolt, gyári előállítású textiláru', stb.

2) A funkció-elkülönülés egyazon nyelvjárás lexéma hagyományos és a köznyelv hatására létrejött újabb (esetleg a köznyelvvél megegyező) változata között következik be: *gyell* 'konkrét jel (földhalom, kő, leszúrt ág stb.)' : *jel* 'átvitt értelmű jel', *gyütt* 'szénát gyűjt' : *gyűjt* '(bélyeget stb.) gyűjt', *huggyoz(ik)* 'vizez' : *hugyoz* 'istállóhugyot hord ki a mezőre (lajton vagy tartálykocsin)', *jászu* 'vályúszerű etető az istállóban' : *jászol* 'bölcöszerű alkotmány Jézust jelképező bábuval', *lőköm* (megszólításként) : *lelkem*, *mér* 'miért: okhatározói kérdőszó' : *mijjér* 'miért: milyen tárgyért, eszközért stb.', tehát: *mér gyüttél* = mi jövedeled oka, *mijjér gyüttél* = mit akarsz elkérni, elvinni; *szoplat* 'állat emlőjéből tejjel táplálja kicsinyét' : *szoptat* 'anya gyermekét emlőjéből tejjel táplálja', *vėlla* 'két vagy több ágú mezőgazdasági eszköz' : *villa* 'evőeszköz', stb.

(A birtokos személyjelezéssel kapcsolatos jelentés-elkülönülés a nyelvjárásban is a köznyelvvél megegyező módon — természetesen a megfelelő hangtani eltérésekkel — megy végbe: *cukra* : *cukorgya*, *kípe* : *kíptyė*, *sőprűjő* : *sőprejė*, *sűrűjő* : *sürejė*

stb. A köznyelvi vizsgálatra l. S. Hámori: MNy. 1959: 66 további irodalommal. A köznyelvben ismeretlen, efféle szópárra nincs adatom Mihályiból.)

4. A t o l d a l é k o l t s á g. — Ragozott, jelezett, képzős, illetőleg összetett alakokban jobban s tovább megőrződik a szavak hagyományos nyelvjárási formája, mint tőalakban (l. Végh: MNy. 1961: 104). Mihályi példák: a) *alcsó* : *alcsu dik* 'olcsóvá lesz, olcsóbbá válik', *ehēs* : (*mēg*)*ehül* 'megéhezik' *höl* 'hüvely' : *hōles* 'hüvelyes', *hōlesül* 'hüvelyesedik', *hōlez* 'hüvelyez', *keves* : *kevesell*, *kevesebb*, *kevesenn*, *kila* 'kiló' : *kilás*, *kilamētēr*, *mihe* 'méh' : *mihik*, *mihit*, *mihivel*, *nehez* : *nehezzenn*, *nehéz* : *nehézitt*, *nehézül*, *rizsa* : *rizsábul*, *rizsás*, *rizsát*, *savanyó* : *savanyóll* 'savanyúnak tart, érez', illetőleg *csapnyivaló*, *futnyivaló*, *gondúnyivaló* stb. — b) l-hiányos változatú tövek: *dobú-tam*, *kērēstü-nek* : *dobul*, *kērēstül*, *dúg-os*, *dúg-ot*, *dúg-ozik* : *doglog*; *n ~ ny* változatúak: *bány-om* : *bán*, *hántom* : *hány*; *v-s* tövek: *ēd-vē* : *ēszik*, *id-va* : *i-szik*, *vūd-vō* : *vū-het*, *vűsz*; *gyöv-etel* : *gyüv-ök*, *hov-as* : *hó*, *szov-a* : *szó* (további példákat l. MihHAL. 94kk.).

5. A nyelv i „k ö v ü l e t e k”: állandó szókapcsolatok és tulajdonnevek. — Az állandó szókapcsolatok és a tulajdonnevek tájszavakat és nyelvjárási formákat őrző — közismert — szerepéről példák felsorakoztatásával szoltam korábban (l. II. D. 2. és III. 3/4. a.). Itt csupán néhány, korábban nem közölt példát hozok: *dülőnevekben*: *Disznódüllelő* (a *düllel* 'delel' Zsirai közlése szerint a századelőn élt még), *Páskom*, *Rosta-tag* (a *tag* 'dülő' jelentését őrzi); belterületi földrajzinévként: *Kanáris*, *Köz*, *Mestérkert* (a néhai evangélikus kántortanító — tehát a *mester* — kertje); ragadványnevekben: *Fümag Antü* (mert kicsi ember volt), *Mákszár Jenő* és *Médszsbé* (= mécsbél; mert hosszú, vékony emberek voltak; vö. még II. E. 6/1. a.).

6. Az alaki tájszó és köznyelvi megfelelője k a p c s o l a t á n a k n e m t u d a t o s u l á s a. — A nyelvjárás alaki tájszava annyira eltér köznyelvi megfelelőjétől, hogy összefüggésük általában nem tudatos a nyelvjárási beszélők számára. Ezért ezek az alaki tájszavak voltaképpen valódi tájszavakként élnek, s így — kikerülve a köznyelv „radarellenőrzését” — mintegy kicsúsznak a közvetlen köznyelvi hatás alól. A mihályi példák: *főszél* : *felszél*, *höl* : *hüvely*, *lüt* (ebben: *mi lüt?*) : *lett*, *lütt* : *lejt*, *őszél* : *alszél*, *pintő* : *pendely*, *pörgye* : *perje*, *sindő* : *zszindely*, *törkö* : *törköly*, *úkor* : *olykor*, *vindő* : *véndely*.

4.1. Az ellentett irányba ható, tehát a k ö z n y e l v i e s ü l é s folyamatát segítő s a nyelvjárási jelenségek visszaszorulását siettető nyelven belüli tényezők:

1. A nyelvjárási jelenség, alak improduktivitása, s ezzel összefüggő előfordulási és állományi ritkasága (például az *á-zás*, l. II. A. 3. 3/1. a. vagy a *buborka*-típusú alaki tájszavak, amelyeket semmiféle nyelvjárási hangtani jelenségkapcsolat nem támoogat).

2. A homonima-félelem sietteti a *függő* 'fúlbevaló', *kanyar* 'kanyarít', *kürt* 'kályhacső' stb. itt közölt jelentéseinek a visszaszorulását. A NAK irányhatározó (*lőnek*, *kertnek*) archaizálódását a részeshatározó raggal való egybeesése, a VAL határozórag -vé realizációját pedig a VÁ eredményhatározó raggal való egybeesése gyorsítja (*kertnek megy*; *küvé* = 1. kövel, 2. kővé).

3. A toldalékolttság: a *böcső* visszaszorulását a *bölcsőde* (Mihályiban is van), a *cimént*-ét a szomszédos falubeli *Céméntüzem* (mihályiak is dolgoznak ott), a *gyut*-ét a *jutalikosztás*, a *rendül*-ét az (*orvosi*) *rēndelő* stb. sietteti. A köznyelvi "jövevény-sza-

vak” (összetételek és származékok) közvetett előkészítői is lehetnek neologizmusok nyelvjárási terjedésének, így például az ötvenes évekbeli, hivatalos *disznóvágási engedél* a *disznót vág* szerkezetet, illetőleg a *vág* 'disznót vág' jelentését, az *abátszalonna* pedig az *abál* (= nyelvjárási *köveszt*) terjedését készíti elő. A nyelvjárási *ábéce*, *véce* mellett a köznyelvi *ábécé*, *vécé* pozícióit erősítik a nyelvjárásban is *ábécét*, *vécére*-típusú ragos formák. A nyelvjárási *rizsa* mellett jelentkező *rizs* útegyengetői a *rist*, *rizszel*-féle toldalékolt alakok.

4. Állandó szókapcsolatok: egy példa: a *légy* Mihályiban *bogár*. Am a *két legyet üt éty csapásro* frazeologizmusban megjelent a *légy* is a nyelvjárásban. Argotikus kifejezések is terjesztői a neologizmusoknak.

5. Tudatosul a nyelvjárási szó és köznyelvi megfelelője közötti kapcsolat. Kevés kivételt nem tekintve – a nem tudatos tudat szintjén többnyire – ez hat mindig. Ezért lesz a nyelvjárási *inékül*-ből a köznyelvi *énekel* hatására *inékél*.

5. Rövid változásvizsgálati summázat

1) A változás a nyelvjárás valamennyi részlegét, szintjét érinti, de nem érint valamennyi nyelvjárási jelenséget, elemet. A módosulatlan nyelvjárási jelenségek száma lényegesen kisebb, mint a változottaké, változóké.

2) A nyelvjárás változása elsősorban a nyelvjárási jelenségek, elemek csökkenő előfordulási gyakoriságában, illetőleg ezzel a legszorosabban összefüggő destabilizálódásában, bomlásában nyilvánul meg.

3) A változás legfőbb oka és tényezője a köznyelvi hatás.

4) A változások két irányúak: döntő többségükben a köznyelv irányába, kevés – kivételesnek mondható – esetben a köznyelvtől még messzebb viszik az új alakulatokat. A köznyelv irányába vivő változások többsége a köznyelvvél megegyező, kisebb része a köznyelvhez közeledő, de attól mégis eltérő neologizmust szül.

5) A változások gyorsasága és hatóköre szintenként, jelenségenként eltérő általában, sőt gyakran morfémanként is.

6) A változások ütemében, hatásfokában mutatkozó különbségeket, a köznyelviesedés és a nyelvjárást megtartó erők küzdelme pillanatnyi status quo-ját több tényező határozza meg. A legfontosabb nyelvjárásrendszer-taniak: a) a nyelvi szint jellege (leggyorsabban a szókészlet, illetőleg a frazeológia és a hangtani jelenségek (az alaki tájszavak) változnak, jóval lassúbb az alaktani jelenségek módosulása, leglassabban a mondattani jelenségek változnak); b) a jelenségek aktivitása; c) a hordozó morféma társadalmi érvénye, használati értéke; d) funkcionális okok (funkció-elkülönülés, homonima-félelem).

7) A mához közeledve nő a változóban, módosulóban lévő nyelvjárási elemeknek, jelenségeknek, valamint a változatoknak a száma. A nyelvjárási normarendszer határai kitágultak, lazábbak, a norma dinamikusabb, mint korábban volt.

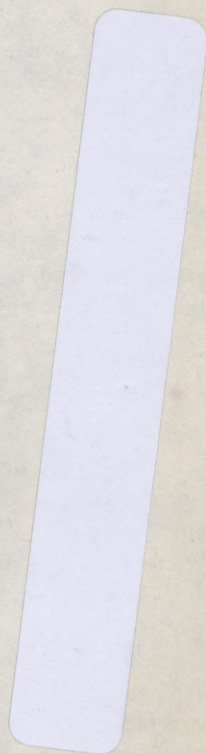
Veränderungen in der Mundart von Mihályi zwischen 1889 und 1989

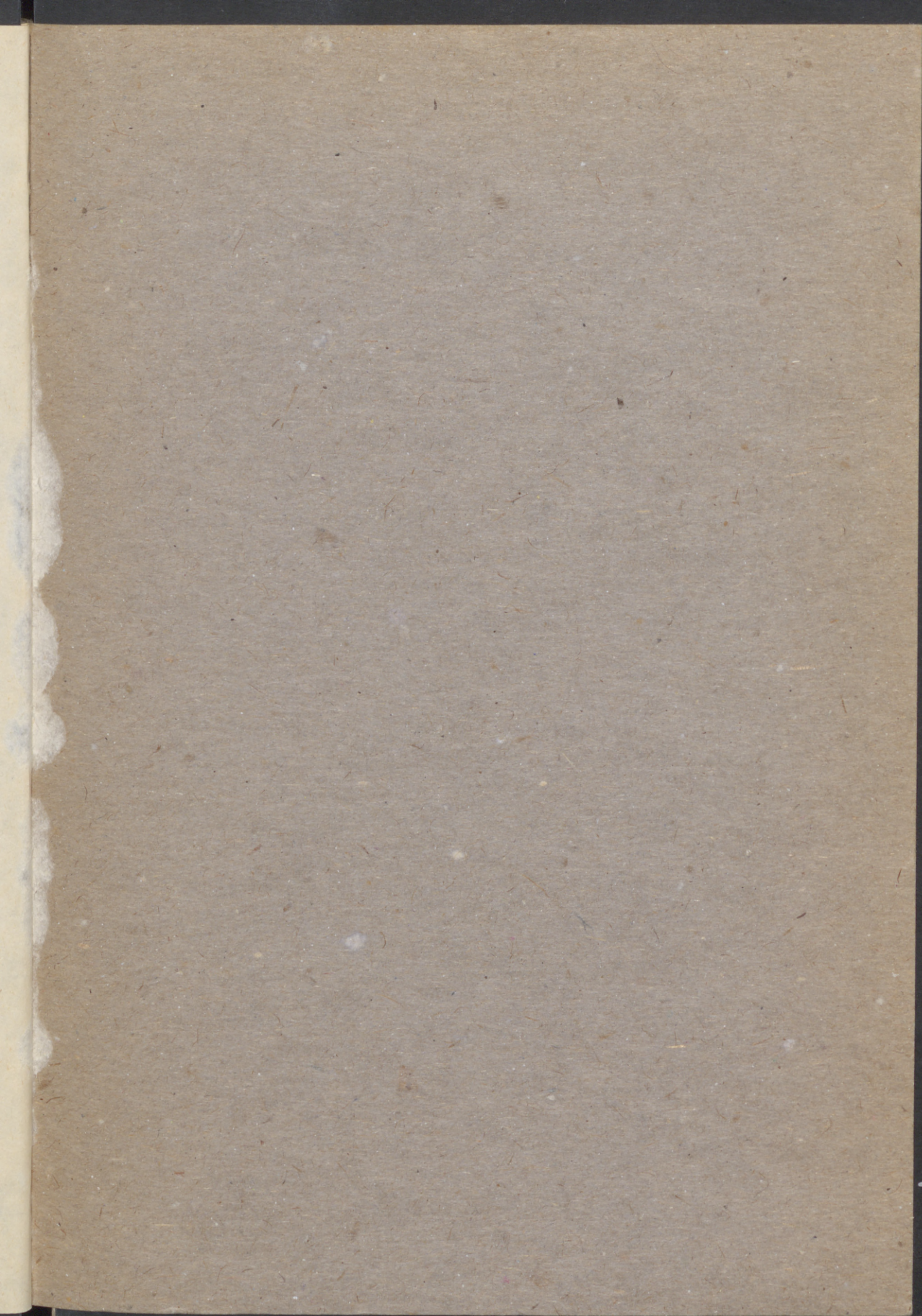
In der Monographie werden die Veränderungen der nordwest-ungarischen Mundart von Mihályi (Komitat Győr-Sopron) beschrieben, die in den zur Verfügung stehenden Quellen nachweisbar sind. Aufgrund der Quellen konnten die Veränderungen in drei synchronen Abschnitten der letzten hundert Jahre in der Geschichte der Mihályier Mundart registriert werden: in den Jahrzehnten um die Jahrhundertwende (1889–1913), in den fünfziger Jahren (1956–1963) und in den letzten zwei Jahrzehnten. Die wichtigsten Quellen bilden eine Sammlung von Phraseologismen aus dem Ende des vergangenen Jahrhunderts, eine Liste von Dialektwörtern aus dem Jahre 1913, das reiche Mihályier Material des ungarischen Sprachatlases und die dialektologischen Sammlungen bzw. Publikationen des Verfassers, dessen Heimatdialekt die untersuchte Mundart ist.

Die Monographie besteht aus drei Kapiteln. Im ersten werden Zielsetzungen, einige allgemeine Fragen der Untersuchung sprachlicher Veränderungen erörtert und die Quellen – mit Berechtigungen – vorgestellt. Im zweiten Kapitel wird all das, was sich in der Mundart von Mihályi – aufgrund der untersuchten Quellen – verändert hat, vorgestellt, und zwar so, daß die heutigen Entsprechungen den der Veränderung zugrundeliegenden Elementen, also den historischen Angaben gegenübergestellt werden um die Stationen der Veränderung bzw. das momentane Endergebnis der dialektalen Veränderungen dokumentieren zu können. Folgende sprachliche Ebenen wurden in die Untersuchung einbezogen: Lautlehre, Formenlehre, Syntax, Phraseologie und Wortbestand.

Im dritten Kapitel gibt der Verfasser Zusammenfassungen über die Tendenzen der Dialektveränderung in der Laut- und Formenlehre sowie im Wortschatz. Da das lexikologische Material am größten ist, wurden mehrere Detailuntersuchungen im Bereich des Wortschatzes durchgeführt. Es wurden die sprachwandelresistenten und auch diejenigen intralingualen Faktoren beschrieben, die den Nivellierungsprozeß des Dialektes begünstigen. Am Ende des Kapitels sind die Hauptcharakteristika der Veränderungen in der untersuchten Mundart zusammengefaßt.

1706-3